

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2025 № 2 (182)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реснт, Т. Розен, В. А. Смолій, О. С. Шермет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острияко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, І. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджєєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках Обласної програми сприяння розвитку інформаційного простору
та публічних комунікацій на 2025–2026 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна
Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua
Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2025

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC JOURNAL

2025 № 2 (182)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with financial support from the regional budget of Chernihiv region within
the framework of the Regional program for promoting the development of information space
and public communications for 2025–2026

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2025

ЗМІСТ

У глиб віків

Вілкул Т. Похід Рюрика на Галич 1206 р.	5
Черненко О., Новик Т., Луценко Р. Іллінська церква в Чернігові: підсумки досліджень	16
Кирчів М-Л. «Мистецтво доброї смерті» як фактор просторово-адміністративних трансформацій у містах на маґдебурзькому праві: приклад Львова (XV–XVI ст.)	29
Адруг А. Мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. у європейському художньому процесі	33

Новітня доба

Пилипенко О. Заснування та діяльність Міністерства освіти в Українській Народній Республіці у 1917–1921 рр.	43
Ричка Ю. Баскський націоналістичний рух в Іспанії франкістського періоду (1939–1975)	54

Воєнне мистецтво

Задунайський В. Гнучкість та ініціатива в обороні: український досвід XVII ст., революції 1917–1921 рр. та початку сучасної російсько-української війни	63
--	----

Історія Церкви

Клепак А. Рух за автокефалію Української Церкви в перший рік революції: настрої, тенденції та внутрішній спротив серед духовенства (за матеріалами газети «Нова Рада»)	74
---	----

Історіографія. Джерелознавство

Авдікович Р. «Наше візантійство» на сторінках галицької преси міжвоєнного періоду: «яблуко розбрату» чи об'єднавчий чинник?	82
--	----

CONTENTS

Into the depths of centuries

Vilkul T. Rurik's campaign to Halych in 1206	5
Chernenko O., Novyk T., Lutsenko R. Elias church in Chernihiv: research findings	16
Kyrchiv M-L. «The art of a good death» as a factor of spatial-administrative transformations in the cities under the Magdeburg law: Lviv case (15th–16th c.)	29
Adruh A. Art in Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c. in the European artistic process	33

Modern Times

Pylypenko O. Establishment and operation of the Ministry of education in the Ukrainian National Republic in 1917–1921	43
Rychka Yu. Basque nationalist movement in Spain of the Francoist period (1939–1975)	54

Military art

Zadunaiskyi V. Flexibility and initiative in defense: Ukrainian experience of the 17th c., revolutions of 1917–1921, and the beginning of the modern Russian-Ukrainian war	63
---	----

History of Church

Klepak A. The movement for the autocephaly of the Ukrainian Church in the first year of the revolution: sentiments, trends and internal resistance among clergy (based on materials of the «Nova Rada» newspaper)	74
--	----

Historiography. Source Studies

Avdykovych R. «Our Byzantium» on the pages of the Galician press of the interwar period: bone of contention or the unifying factor?	82
--	----

Літературознавчі студії

Соколюк Ю. До питання про злих духів у агіографічній літературі	89
Литвин Л. Візуалізація в українській курйозній поезії раннього бароко	99
Максимчук О. Біблійні цитати серед покрайніх записів архієпископа Лазаря Барановича	107

Пам'ятні дати

Косаченко В. Чернігівський обласний театр ляльок	117
Биш О. Діяльність Чернігівського обласного молодіжного театру в соціо-культурному просторі ХХІ ст. в умовах воєнних дій російського агресора проти України	125

Розвідки. Дискусії

Павленко С. Чи писав Іван Мазепа листи до хрещениці Мотрі Кочубей?	139
---	-----

Біографістика

Студьонова Л. Примхи долі, або Герой ненаписаного авантюрного роману: Григорій Павлович Ламздорф-Галаган (1910–2004)	145
---	-----

Рецензії. Огляди. Анотації

Навальна М. Українські хати переяславського скансену у світлинах // Вовкодав С., Вовкодав В. Традиційна українська хата другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Альбом (на основі експозиційних об'єктів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини). Переяслав–Кам'янець–Подільський, 2024. Т. І. 128 с.	156
--	-----

Пам'ятаємо

Пам'яті Людмили Валентинівни Студьонової (1942–2025)	160
Склад редакції	163

Literary Studies

Sokoliyk Ju. On the issue of evil spirits in hagiographical literature	89
Lytyyn L. Visualisation in Ukrainian curious poetry of the Early Baroque ...	99
Maksymchuk O. Biblical quotes among the marginal notes of Archbishop Lazar Baranovych	107

Memorable dates

Kosachenko V. Chernihiv Regional Puppet Theater	117
Bysh O. Activities of Chernihiv regional youth theatre in the sociocultural space of the 21st c. in the conditions of the russian aggressor's military actions against Ukraine	125

Explorations. Discussions

Pavlenko S. Did Ivan Mazepa write letters to his goddaughter Motria Kochubey?	139
--	-----

Biographical Studies

Studyonova L. The vagaries of fate, or the hero of an unwritten adventure novel: Grigoriy Pavlovich Lamzdorf-Galagan (1910–2004)	145
---	-----

Reviews. Overview. Annotations

Navalna M. Ukrainian traditional houses of pereiaslav skansen in photographs // Vovkodav S., Vovkodav V. Traditional Ukrainian house of the second half of the 19 th – the early 20 th c. Album (based on the exhibition objects of the Museum of folk architecture and life of the Middle Dnieper Ukraine). Pereiaslav–Kamianets-Podilskyi, 2024. T. I. 128 p.	156
--	-----

We remember

In memory of Lyudmila Valentynivna Studionova (1942–2025)	160
Editorial staff	163

УДК 94(477)«1206»

Тетяна Вілкул

ПОХІД РЮРИКА НА ГАЛИЧ
1206 р.¹

RURIK'S CAMPAIGN TO HALYCH IN 1206

DOI: 10.58407/litopis.250201

© Т. Вілкул, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

Галицько-Волинський та Суздальський літописи оповідають про похід київського князя Рюрика на Галич, тож деякі дослідники припускали, що складне співвідношення текстів відображає запозичення інформації від одного хроніста до іншого. З цієї точки зору, «воєнну звістку» повністю написано пізнім «волинським» автором під впливом північно-східного зразка і додано до «галицького» наративу. Мета статті – визначити походження текстів. Методична база: теорія історичного наративу й основи текстології. Дослідницькі методи: аналіз історичних наративів, а також текстологічний аналіз. Новизна дослідження: вперше визначено мовні преференції у фрагментах, що викликають сумніви; переглянуто і скориговано відношення галицько-волинської та суздальської версій. Висновки. Із великою вірогідністю, галицький та суздальський хроністи отримували інформацію по різні сторони військового конфлікту; утворені ними незалежні нарації про одну й ту саму подію не мали жодного впливу одна на іншу. Усі ділянки початку першої хроніки відображають особливі граматичні риси та лексичні преференції. Зважаючи на нові дані, припущення щодо «волинського» редактора є некоректним, оскільки воєнні дії та внутрішні справи в Галичі описано тим самим «галицьким» автором. Спроби порушити зв'язки між частинами когерентної історії суперечать давньоруській граматиці, призводячи до руйнування смислу в літописі.

Ключові слова: Галицько-Волинський літопис; текстологія; давньоруська мова; історичні наративи XIII ст.

The Galician-Volhynian and Suzdal chronicles narrate the Kiev prince Rurik's campaign to Halych, leading some scholars to assume that the complicated relations between texts reveal the borrowing of information from one chronicler to another. From their point of view, the entire «war account» was written by a late Volhynian author under the influence of northeastern samples and inserted into Galician narrative.

The purpose of the publication is to determine the origin of the texts. **The methodological basis** is the theory of historical narrative and textual criticism. **Research methods** include the analysis of historical narratives as well as text critical analysis. **The novelty of the study:** for the first time, the language preferences in fragments under question have been analyzed; the correlation of the Galician-Volhynian and Suzdal versions has been scrutinized and reinterpreted. **Conclusions.** With a high probability, the Galician and Suzdal chroniclers obtained information on the campaign from the opposite sides of the military conflict and their versions are independent narrations on the same event with no impact on each other. All fragments at the beginning of the Galician-Volhynian chronicle have peculiar grammatical features and lexical preferences. Taking into account new data, the assumption about the Volhynian editor is incorrect, since the account about Rurik's campaign and internal affairs in Halych was written by the same author of

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

Лінгвістичний аспект читань ГВЛ багато в чому скоригований завдяки консультаціям Сергія Львовича Ніколаєва, за що я дуже вдячна моему співавтовру по роботах із ранніми літописами. Ця стаття є відкладеною через війну та евакуацію.

Galician origin. Attempts to break the connection between the parts of a coherent story run against Old Russian grammar and lead to a distortion of the meaning of the chronicle.

Key words: Galician-Volhynian chronicle; textual criticism; Old Rus language; historical narratives of the 13th century.

Перша подія, про яку Галицько-Волинський літопис (надалі – ГВЛ) детально оповідає – похід на Галич війська під проводом київського князя Рюрика. Похід прислужився до зміни династії: Романа Мстиславича та його дітей, майбутнього короля Данила та Василька, у Галич на тривалі роки замінили спочатку чернігівські Ігоревичі, тоді син угорського короля, смоленський за походженням князь Мстислав Мстиславич та інші. Події детально висвітлював також Суздальський літопис (надалі – Сузд.), що траплялося не так часто – приблизно раз на 15–20, а то й більше років. На XIII ст. відсутній або не дійшов до нас загальноруський Київський звід; залишилися місцеві книжники, котрі, зрозуміло, були зацікавлені у місцевих справах. Як правило, літописці звертали увагу лише на масштабні події в чужих землях², і так само маємо за правило, що літератори з різних земель продукували різні наративи. Цього разу оповіді також різняться, хоча в них простежується спільна інформація.

Починаючи від XIX ст., знавці давнини використовували цю пару текстів для історії Галицької і Волинської земель³. Із двох наративів намагалися зробити одну узгоджену повість, найчастіше удаючись до контамінацій⁴. Незмінним лишалося визнання реальності подій, їх масштабу та опертя на двох головних свідків цієї історії – ГВЛ та Сузд. Проте нещодавно в роботі Олексія Толочка запропоновано галицького свідка викреслити: ГВЛ, мовляв, містить стільки «непереконливих суперечностей»⁵, що немає іншого виходу, як «розшарувати» його «посмужно» на «основний текст», що оповідає про місцеві події, та «надбудовані» «військові епізоди» і останні вважати утвореними «волинським редактором» (1280–1290 рр.). Перший із «військових епізодів» «містить ... інформацію про розстриження Рюрика і про похід його на Галич, почерпнуту з літопису типу Лавр»⁶. Утім, характеристики частин ГВЛ автор гіпотези детально не порівнював, текстологічне зіставлення Лаврентіївського літопису та галицької оповіді неповне.

Пропонуємо зробити таку текстологічну роботу – враховуючи масштаб події та наявність двох великих наративів, це справді цікаво. Потрібно перевірити два центральні пункти: 1) «військові епізоди» мають характеристики «волинського» редактора; 2) ГВЛ «черпає» інформацію з «літопису типу Лавр». Звертатимемо також увагу на специфіку дослідницьких процедур.

Викреслені дослідником два «військових епізоди» – це текст від «Собравши же Рюрику» до «не оуспѣвши . ничто же . за то» – перший, і від «тогда же два князя» до «воротиса Киевоу» – другий (див. Додаток). Як доказ того, що «військові» ділянки тексту вписані «волинським редактором», О. Толочко пропонує загальну тезу: «маркерами цих (волинських – Т.В.) текстів є обізнаність із літописною літературою, що характерно для “волинської” частини, а також властиві “волинському” авторові мовні звички»⁷. ГВЛ справді цікавий тим, що в ньому доволі чітко виокремлюють дві частини – «галицьку» й «волинську» (надалі ГЛ та ВЛ), що відчутно позначилося на лексиці та граматиці.

² У фокус книжників також потрапляли добре відомі через персональні зв'язки події. Втім, все ж таки потрібно було, щоб колізії принаймні видавалася такою, що зачіпає місцеві інтереси.

³ Костомаров Н. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (Новгород, Псков, Вятка). Санкт-Петербург, 1863. Т. 1. С. 241; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. С. 229–230, 481; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. С. 89, 124; Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. С. 194; Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. С. 18; Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. С. 516–517; Котляр М. Галицько-Волинська Русь. *Україна крізь віки*. Київ: Інститут історії України, 1998. Т. 5. С. 163.

⁴ Вілкул Т. «Рюрик же слышав се... смѣта с себѣ чернечьскыя порты...». *Молода нація*. Київ: Смолоскип, 2000. № 1. С. 56; Вілкул Т. Люди і князь в древнерусских летописях середины XI – XIII вв. Москва: Квадрига, 2009. С. 199–200.

⁵ Пор.: Галицько-Волинський літопис. Текстологія. Київ: Академперіодика, 2020. С. 47: «у нинішньому вигляді текст містить непереконливі суперечності: Рюрик не захопив Галича, бо йому не дозволила угорська залага, яку насправді залишили проти ворожих Романовичам бояр, що б'ються за Романовичів із Рюриком, який не вступає в битву з угорською залогою»; С. 98: «у нинішньому вигляді текст містить суперечності, що межують з абсурдом: Рюрик не захопив Галича, бо йому не дозволила угорська залага, яку насправді залишили проти ворожих Романовичам бояр, котрі б'ються за Романовичів із Рюриком, який не вступає в битву з угорською залогою». Розгляд сюжету: С. 46–48, 97–100, 104–107; текст літопису після «викреслення» нібито «надбудованого» – С. 100. Для порівняння: Іпатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. С. 717 (текст див.: Додаток).

⁶ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 47–48, 98, 104. Кожного разу поклик на: *Лаврентьевская летопись*. ПСРЛ. Москва: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. С. 425–426.

⁷ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 46. Водночас, літописні запозичення в ГЛ див.: Там само. С. 29–31.

Водночас слововжиток «військових епізодів» є показовим із погляду розподілу пререференцій «галицького» та «волинського» літописців, домінують виразно галицькі ознаки. Так, «половецькі князі» Котян та Сомогур «потькоста», тобто, «ринулися», «стрімко спрямували», на «пѣшыць»⁸. Розподіл лексики у ГВЛ, згідно з Граматичним покажчиком до Галицького літопису та Граматичним покажчиком до Волинського літопису авторства Ірини Сергіївни Юр'євої, такий. ГЛ – 7 випадків, двічі «тъкнути»: «тъче», «тъкнуу»; 5 разів «потькнути»: «потъче», «поткоста», «поткоша», «потокшоу», «потокши». ВЛ прикладів на «тъкнути» немає, 1 раз «потъкнути»⁹. Що стосується піших воїнів, «пѣшыць»: ГЛ – 14 випадків, ВЛ – один приклад¹⁰. «Половци» згадані у ГЛ 36 разів у множ., окрім того, тричі зустрічається «половчине» одн. та 11 разів «половчеськи»; останній приклад слововжитку – 6761 / 1253 рік ще за Данила; у ВЛ відсутній¹¹. Битися «w рѣкоу» ГЛ 4 рази, ВЛ немає¹². «Азвени» та «азвена» ГЛ тричі; ВЛ 1 раз¹³. Загальний рахунок, так би мовити: 7 / 1, 14 / 1, бл. 40 / 0, 4 / 0, 3 / 1. Отже, перевірка «мовних звичок» саме на цих конкретних ділянках тексту показує, що «військові епізоди» не можуть бути написаними «волинським редактором», оскільки їх створено із застосуванням лексики, яка притаманна галицькому літописцеві. Тут таки бачимо кілька прикладів ужитку давального самостійного, дуже характерних для ГЛ («Собравшу», «пришедшу», «бившимася»...).

Кілька слів щодо «обізнаності з літописною літературою» у двох частинах ГВЛ. Висновок про те, що автор ГЛ «не знав літописів», а укладач ВЛ «уже знав», зроблено в 20-х рр. ХХ ст. на підставі того, що в ГВЛ загалом відсутній поділ на роки, що притаманно також хронікам і хронографам; при цьому в першій частині (ГЛ) багато цитат із перекладних візантійських творів (із хронографа), натомість у другій частині (ВЛ) неозброєним оком видно запозичення з Повісті временних літ та Київського літопису. Однак усі зусилля текстологів були спрямовані на пошук цитат, натомість лінгвісти займалися радше словоформами та граматикою. Водночас у історії є кілька моментів, коли двір Данила Романовича, його «секретар» і літописець могли б ознайомитися з літописом, користуючись списком із Києва. Перед нашествям татар він вигнав звідти тамтешнього князя й залишив свого вельможу Дмитра наводити лад у місті, а через кілька років після монголів прямував до Батия через Київ і на зворотньому шляху «позичив» ікони, дзвони тощо. Йдеться про події кінця 1230-х та 1240-х рр., а поділ між ГЛ та ВЛ датують між 1260–1265 рр. Отже, відмова від позначення річних статей могла бути свідомим рішенням автора ГЛ, а не наслідком «незнайомства з літописом». Може бути, що ця частина аргументів О. Толочка не працює для ГЛ загалом. Однак для нас достатньо того, що перевірка конкретних ділянок тексту вказує на хибність висновку про їхнього «волинського редактора». Вони мають «галицькі» особливості.

Розгляд «черпання» ГВЛ з літопису «типу Лавр» триватиме довше хоча б тому, що обидва тексти складні й об'ємні. Контекст подій такий: після смерті Романа Мстиславича його опоненти спробували переділити спадщину, яка виявилася чималенькою. Незадовго до своєї загибелі в Польщі Роман суттєво похитнув встановлену в давньоруських землях систему володінь. По-перше, він вокняжився в Галичі й на кілька років об'єднав Галичину та Волинь. По-друге, у 1205 р. схопив київського князя Рюрика Ростиславича і «постриже» того, тобто, змусив стати ченцем і зректись княжіння. Після загибелі Романа в нього залишилися малолітні сини чотирьох і двох років, Данило й Василько, і переділ, мабуть, видавався іншим князям легким. Відтак Рюрик розстригся, зібрав коаліцію й вирушив на Галич.

⁸ Див.: «потъкнути» – встромити, встановити; підштовхнути; кинутися, напасти (синонім «оустрѣмитися»): Словарь древнерусского языка (далі – СДРЯ). Москва: Русский язык, 2004. Т. 7. С. 360; «тъкнути» – вдарити, напастись, простромити, та ін.: Срезневский И. Материалы для Словаря древнерусского языка. Москва: Знак, 2003. Т. 3. С. 1044.

⁹ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 781, 808, 884; Ипатьевская летопись. С. 757, 804, 744, 717, 743, 811, 839, 921. Пор.: Сузд. за XII ст. – 5 разів, «ткнути», «поткнуша», «поткну», «поткнуша», «потъче» (Лаврентьевская летопись. С. 324, 337, 339, 360, 390); у Київському літописі – 9 разів: «потъкнуся» (Ипатьевская летопись. С. 393), «поткоша» (432, 449, 640, 691), «потъче» (431, 457 (2)); «потъкнууъ» (665).

¹⁰ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 789, 889; Ипатьевская летопись. С. 717, 791, 792, 797 тричі, 802 двічі, 811, 813, 818, 819, 822, 840; 871. Для порівняння, в Сузд. за XII ст. (де трапляються фрагменти, спільні з київським) та Київському літописі до десятка в кожному. Лаврентьевская летопись. С. 324 (двічі за Радз ЛПС, Лавр «пѣшиѣ», «пѣшимъ»), 333, 335 (за ЛПС, Лавр «пѣшимъ»), 339 двічі (за Радз, Лавр «пѣшимъ» та «пѣши»), 390 (за Радз, Лавр «пѣши»); Ипатьевская летопись. С. 389, 390, 426, 438, 442 двічі, 457 двічі, 534, 576.

¹¹ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 778, 881. Останній приклад – під 1253 р.: Ипатьевская летопись. С. 818.

¹² Ипатьевская летопись. С. 717, 766, 767 двічі. В Сузд. за XII ст. двічі, див.: Лаврентьевская летопись. С. 327 (за Радз ЛПС, Лавр перероблено: «w рѣцѣ»), 343 (за ЛПС, Лавр «w рѣцѣ»); у Київському літописі 5 разів: Ипатьевская летопись. С. 401, 411, 466, 474, 632.

¹³ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 818, 912; Ипатьевская летопись. С. 717, 761, 785, 886.

Звістки про похід залишили два літописи: ГВЛ, репрезентований Іпатіївським та Хлебніковським головними рукописами (Іпат та Хл), і Суздальський, представником якого є Лаврентійський список (Лавр). За цей час вже немає тексту Радзивілівського літопису (Радз), Літописець Переяслава-Суздальського (ЛПС) подає короткий витяг, що збігається з початком Лавр¹⁴. У Лавр повідомлення охоплює два роки, позначені тим самим 6714/1206, однак ідеться про ультраберезневий та березневий 1205/6 і 1206/7 рр.¹⁵ Перша виправа зібрана практично миттєво в рік загибелі володаря Галича Романа, друга припадає на наступний рік. ГВЛ містить одне повідомлення про похід. Спершу, в протографі обох списків Іпат та Хл, воно не датується, оскільки укладач першої галицької частини зробив не класичний літопис, а твір, подібний до хроніки чи хронографа. На початку XV ст. й лише в одному Іпат, було проставлено роки на підставі знайомства з хронологічною сіткою новгородсько-московського за походженням Софійського І літопису¹⁶; похід позначено 1202 р. Повний текст обох повідомлень див. Додаток.

Аргументи О. Толочка з приводу «черпання» «інформації з літопису типу Лавр» у ГВЛ демонструють прагнення уникнути текстологічних процедур. Розміщуючи перший із фрагментів Лавр, автор гіпотези не виділяє спільні з ГВЛ ділянки тексту. Далі йдуть міркування щодо реконструкції «ймовірного втраченого закінчення Радз», що, як припускав Михайло Присьолков 1950 р. (як вважається в сучасній літературі, це припущення потребує ґрунтовної перевірки¹⁷), має бути тотожним до Троїцького зводу 1406 р., а втрачений останній натомість реконструюється з Симеонівського рукопису (кінця XV ст., збереженого в рукописі XVI ст.). Подається уривок із цього пізнього зводу, знову без текстологічного аналізу, автор гіпотези лише зазначає, що тут «знаходимо один із мотивів, допомога угорського короля»¹⁸. Насправді вказаний мотив є вже в старшому Лавр у другій статті 6714 р. Зроблене мною текстологічне порівняння показує, що Симеонівський залежний тут власне від Лавр¹⁹. Враховуючи, що XV ст. – це вже той час, коли «літопис типу Іпат» стає доступним книжникам, окремі запозичення з різних місць не мусять дивувати, однак це жодним чином не дозволяє призначати Симеонівський на роль «джерела ГВЛ» – усі характеристики цілком вкладаються у визначення «пізній текст із суздальської гілки літописів». «Мотив допомоги угорського короля» у старшому списку О. Толочко воліє не помічати й надалі, зміст другої статті вкупі з першою лише коротко переповідає як паралель до уривку ГВЛ від «славахоу бо Игоревича» до «а Лестько мира не створиль»²⁰, коли в ГЛ ідеться про наслідки для нащадків Романа посадження в Галич іншого князя. Тож тези про залежність ГЛ від двох зводів: «типу Лавр» та власне «Лавр», – залишаються недоведеними.

У текстології для доведення залежності чи спорідненості потрібно порівняти два (чи три, чи більше) тексти, виділити й зібрати тотожні слова та вирази й оцінити обсяг і якість цього «спільного фонду». Без такої обов'язкової операції усі заяви про «черпання» з тієї чи іншої версії є бездоказовими. Зрозуміло, що оповіді про одні й ті самі події містять спільну інформацію, інакше їх неможливо було б ототожнити як оповіді про одне й те саме, що, однак, не доводить залежності текстів. До того ж треба враховувати такий фактор

¹⁴ Літописець Переяслава-Суздальського. ПСРЛ. Москва: Археографический центр, 1995. Т. 41. С. 127: «(иде Романъ Мъстиславичъ на ляхы, и тамо убиша и.) Того же лѣта ходиша Рюрикъ и Ольговичи къ Галичю, и не успѣша имъ ничто же».

¹⁵ Такий висновок роблять зі звістки про затемнення, враховують також повну денну дату та деякі інші деталі, див.: Бережков Н. Хронология русского летописания. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. С. 88–89, 96–100.

¹⁶ Відкриття та обґрунтування у: Романова О. О хронологии Галицко-Волынской летописи XIII в. по Ипатьевскому списку. *Прошлое Новгорода и Новгородской земли*. Новгород, 1997. С. 66–70. Щодо Софійського І, новгородсько-московських літописи розповсюджувалися не лише в Новгороді та Москві, а мали широкий вплив на пізньосередньовічне літописання, так що точний регіон зустрічі двох традицій на цій підставі визначити неможливо. Мовні ознаки Іпат радше вказують на полоцько-смоленський регіон (цокання розповсюджене в широкому новгородсько-псковсько-полоцько-смоленському регіоні плюс окремі місцини); див.: Николаев С. Новые данные по исторической фонетике восточнославянских языков. *Славянское и балканское языкознание*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2023. Вып. 23. С. 206.

¹⁷ Пор.: Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 98; ПСРЛ. Т. 1. С. Л.

¹⁸ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 99–100.

¹⁹ Зіставлення з паралельними витримками Лавр див. Додаток 2; текст: Летопись Симеоновская. ПСРЛ. Москва: Языки славянской культуры, 2007. Т. 18. С. 42. Виходячи з наявного матеріалу, Симеонівський є скороченням та переробкою Лавр на підставі літописних формул різного походження. Найбільш залежний він саме у «мотиві угорської допомоги» (див. зокрема, «Слышавъ же король, аже идуть князи Русскыа на Галичь...»). Поза тим, статтю перенесено під 6713 р., виклад наближено до аналогічних літописних: «затворившися по градомъ»; «стаща около»; «бранъ крѣпку»; «сель много пожегше». В тому числі використаний характерний вираз із Київського літопису. Пор.: «мнози обоихъ падааху уязвляеми» – та: «и бранъ быгъ лута межѣ ими . и падаху ѿбои» (ПСРЛ. Т. 2. С. 267); «и быгъ бранъ лута . и мнози ѿ ѿбоихъ падаху» (С. 298); «и выѣздаче изъ города бѣахоуся крѣпко . и мнози падаху ѿ ѿбоихъ» (С. 317); «затвориса въ городѣ . и бѣахутся крѣпко . и много ѿ ѿбои падаху» (С. 494); «быгъ бранъ лута . межѣ има . падающимъ же ѿ ѿбоихъ много» (С. 811). З ГВЛ зближує вираз «смръть Романову», проте це не рідкісне сполучення.

²⁰ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 103–107.

як наявність так званих «літописних формул». Відомо, що літописи містять спільні кліше й фразеологізми, особливо в описах воєнних, які були у давніх істориків чи не найкраще розроблені. «Літописні формули» уживалися різними літописцями незалежно один від одного, і знов-таки не показують текстуральної залежності. Натомість на таку залежність вказує спорідненість звісток, яка виходить за межі фактографії чи спільних літописних формул, як то: спільні блоки текстів, рідкісні вирази чи лексика, однакові непоодинокі деталі в текстах. За умови виявлення такого матеріалу, можна говорити про «черпання» книжником із певного джерела.

Нижче пропонується текстуальний аналіз, зроблений саме з метою визначення «спільного фонду» в текстах. Передусім визначимо спільні слова та вирази суздальського та галицького літописів. Після цього подамо переклад українською з ГВЛ, а також переповідання (схему подій) розлогого наративу Лавр. Також спробуємо пояснити відмінності словесного оформлення «мотиву угорської допомоги» тощо.

Спільні слова й вирази у Лавр та ГВЛ (у Додатку їх виділено графічно): Рюрик; Романъ / Романовы; сынъ его / сынома ~; Галич; русстие / руси; галичане; пришедшимъ / пришедшо; бишася / бившимася; не оустъвше ничтоже; матежь великъ въ земли / великою матежь в землѣ; възвратишася; половци; король; Игоревичъ / Игоревича; Володимиръ (им'я князя); Володимиръ (місто).

Тепер зрозуміло, чому О. Толочко не виділив спільні ділянки, як потрібно це робити, намагаючись визначити залежність одного тексту від іншого. Причина в тому, що таких ділянок небагато. Нема спільних фраз, нема спільних висловів чи рідкісних слів. Присутні спільні назви подієвих осіб, позначення воєнних дій «прийти», «битися» та «возвратитися», а також формула «не оустъвше ничтоже», яку вміщено в різних місцях обох сюжетів. Ще одна формула – «матежь великъ въ земли» – більш специфічна²¹, бо, як правило, була в ужитку книжників, обізнаних із перекладною літературою, але таких також було чимало. Навпаки, дуже багато відмінного, у тому числі тоді, коли описуються тотожні явища²². Останнє характерне для незалежних записів про одні й ті ж події.

Переклад ГВЛ. «(По смерті Романа) великі негаразди»²³ трапилися в Руській землі; в нього залишилися двоє малих синів, один чотирьох, а другий двох років. Рюрик же зібрав половців та багато русі і прийшов на Галич («на Галич» – означає «Галицькі землі загалом» – *Т.В.*), залишивши чернецов, яке прийняв, боячись Романа. І прийшов він на Галич («на Галич»), і зустріли його галицькі та володимирські бояри поблизу Микулина на річці Серет, і билися вони цілий день на річці («w рѣкоу») Серет (від Галича – приблизно 2 денних переходи – *Т.В.*). І було багато пораниених, і не витримали й повернулися у сам Галич («в Галич»). І прийшов Рюрик до самого Галича («в Галич»), і не встиг нічого, через те, що (угорський) король після смерті Романа влаштував був дипломатичну зустріч («бѣ ... сънималъ сѧ») зі свояченицею своєю (жінкою Романа). Прийняв бо був Данила як любового сина, залишив бо був у нього засаду. – Мокія великого Сліпого, й Корочуна, Волпта і сина його Витомира, і Благиню, інших угрів багато. І через те галичани не насмілилися нічого вчинити, бо тих²⁴ угорців було багато. До речі («тогда же»²⁵), і двоє князів половецьких Котян та Сомогур, Сутоєвичі, ринулися на піщців, і під ними було вбито коней, і мало їх не захопили; а Рюрик повернувся у Київ. Минув невеличкий час і привели Кормиличичів, котрих Роман вигнав був через недовіру до них, бо вони агітували за («славиша») Игоревичів. Послухавши ж їх (Кормиличів), галицькі бояри, і послали до них (Ігоревичів), і посадили його в Галичі, Володимира²⁶, а Романа – у Звенигороді. Романова ж княгиня, взявши діток своїх, побігла у Володимир».

²¹ Слово «матежь» могло використовуватися на позначення як внутрішніх, так і зовнішніх негараздів, будь-якого безладу. Серед значень: тривога, хвилювання; суперечки, ворожнеча; повстання; сильний порив вітру. Див.: СДРЯ. Москва: Институт русского языка, 2002. Т. 5. С. 118–119. Щодо хронографічних зразків, дотичних до ГВЛ, див.: Вілкул Т. Слідами хронографічних джерел Галицько-Волинського літопису (Хроніка Іоана Малали). *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2017. Вип. 17. С. 419.

²² Відмінні слова й вирази у Лавр та ГВЛ на позначення тих самих понять та дій: «оубьенъ быѣ» – «по смрти»; «смета с себе чернецьскыѣ порты» – «вставивъ мнискыи чинъ»; «галичане с Романовичема» – «атровъ»; «совкупишася» – «собравшю»; «помочи проса» – «встави засадоу»...

²³ Я перекладаю «матежь» як «негаразди», пов'язані з війною, як у ГВЛ, так і в Лавр (де таке висловлювання бачимо посередині походу). О. Толочко тлумачить як «повстання галицьких бояр» й відносить до «внутрішніх справ». Тож «матежь» одночасно стався і не стався – він широко анонсований на початку, однак потім мовлено, що «галичане не смѣша» (не насмілилися), нічого не відбулося; про це див. нижче.

²⁴ Уточнення С.Л. Ніколаєва: «инѣхъ» в останньому випадку позначає «инѣхъ».

²⁵ Уточнення С.Л. Ніколаєва: це вставне слово в цьому контексті є аналогом «до речі».

²⁶ Це речення типове для давньоруського та сучасного розмовного мовлення (див. прим. 33). Автор не прояснює значення займенників «ихъ» та «нихъ», далі найперше вписаний займенник «и»=його, потім ім'я «Володимира» (а ще далі інше уточнення, про Романа). У Хл займенник «и» випущений, однак Хл, на думку С.Л. Ніколаєва, зробив помірковану церковно-слов'янську редакцію виразно давньоруського тексту, виходячи зі своїх знань про книжну мову доволі пізнього періоду (XVI ст.).

Спеціально слід звернути увагу на те, як плине час в цій оповіді – не від давніших подій до пізніших, а в кількох напрямках. Автор ГЛ неодноразово заглядає вперед, потім назад, далі знову вперед і ще раз повертається, як звично для багатьох оповідачів в усному мовленні. Завдяки дієслівним формам плюсквамперфекта (бѣ сънималъсѣ, приаѣль бо бѣ, вставишь бо бѣ, бѣ загналъ) чітко позначено, що трапилося «до», і що, відповідно, «після», окремі звороти фіксують також «приблизно» і «через невеличкий час». Послідовний виклад доходить до оборони (бояри зустріли ворога на підступах, під самим містом Рюрик теж не досяг успіху) – і повертається в минуле. Належний опір став можливим через те, що до (до початку походу Рюрика) завбачливо було надано угорську допомогу. Погляд оповідача знов повертається до «реальності війни», і він за допомогою аориста «не смѣша» окреслює завершену дію²⁷: завдяки угорцям галичани на щось не насмілилися (проти Данила, не зайнялися внутрішньою боротьбою під час військової загрози)²⁸. Принагідно, «до річч / тоді ж», галицькі пішці майже здійснили подвиг, і Рюрик повернув назад. Невеличкий стрибок вперед, «малий час минув»; галичани запросили Кормиличичів. Повернення назад, плюсквамперфект: яких (задовго) до цього ще за життя Роман вигнав. Знов погляд у сучасність, запросили Ігоровичів... Утім, хоча виклад ГЛ не є плавним, він когерентний і граматично узгоджений. Певні деталі стають зрозумілішими після порівняння з Лавр.

Схема подій у Лавр 6714=1205: (Після похорону Романа) галичани цілували хрест його сину Данилу (тобто, посадили на княжіння), а Ольговичі, почувши про це, вирушили до Києва. А Рюрик, почувши, що вбито Романа, котрий був його постриг, і скинув чернецький одяг, і вокняжився у Києві. І хотів розстригти й дружину свою, та ж, почувши про це, (навпаки) постриглася в схиму²⁹. Ольговичі ж підійшли до Дніпра, а Рюрик вийшов до них, і уклали угоду йти на Галич, скріплену хрестоцілуванням. І Рюрик з Ольговичами поїхали на Галич, і підійшли до міста, і галичани билися з ними біля укріплень. Нічого не досягши, Ольговичі повернулися до себе осоромлені.

6714=1206: Ольговичі зібралися всі під проводом Всеволода Чермного, і Володимир Ігорович, і Мстислав Романович із Смоленська, і половці прийшли до них, і вирушили знову на Галич. У Києві доедналися Рюрик із синами, і берендичі пішли з ним, а з протилежного боку поляки вирушили на Володимир. Галичани з Романовичами, почувши про військо звідусіль, злякалися і послали до (угорського) короля по допомогу. Король почув, що усі руські князі йдуть на Галич, а звідси поляки, зібрався й пішов через гори. Бачачи великі негаразди в землі, Романовичі злякалися і, не дочекавшись короля, утекли до Володимира (на Волині), своєї отчини. А король перейшов через гори і почув, що поляки йдуть до Володимира, сприяючи Ольговичам, і пішов поперек. Ольговичі ж увійшли в їхню землю, і знаючи, що король стоїть біля Володимира, не наважилися йти до Галича. Так стояли багато днів – ані король не підійде ближче до Галича, ані Ольговичі. Король же, угамувавши поляків, пішов за гори, Ольговичі також пішли назад, бо обоє потопилися. Галичани, бачачи, що король пішов, злякалися руських полків, раптом повернутися, а вони без князя. Порадившись, покликали таємно Володимира Ігоровича (з тих самих «руських полків» – *Т.В.*). Володимир помчав вночі до Галича крадькома від братів (решти князів), полки ж бо стояли від міста за 2 дні переходу. Раніше був король порадився з галичанами і послав по Ярослава Всеволодича (із суздальської династії) у Переяслав, і чекали на його приїзд 2 тижні. Ярослав гнав із Переяслава до Галича, але не встиг, почув про Володимира Ігоровича та й повернувся. Але ми те облишимо й спрямуємо оповідь, як почали були казати. Усі князі, дізнавшись, що Володимир помчав у Галич, повернули назад. Як прийшли до Києва, Всеволод Чермний вокняжився в Києві, покладаючись на свою силу, і послав посадників в усі київські міста. Рюрик, догледівши, що зараз не його час, пішов у свій Овруч, а син його Ростислав пішов у Вишгород, а Мстислав Романович сів у Білгороді.

Варто окремо сказати про «мотив угорської допомоги», який, згідно з О. Толочком, треба відстежувати за Симеоновським літописом XVI ст., натомість на нього натрапляємо одночасно в ГЛ та Лавр у статті 6714=1206 р. Про текстувальну залежність чи пов'язаність не йдеться, оскільки обидва літописці оформлюють у слова цей мотив по-різному. У Лавр короля кличуть налякані наближенням ворогів галичани з Романовичами, король вирушає на допомогу сам і прямує на Волинь; він повертається додому ще до завершення походу,

²⁷ Уточнення С.Л. Ніколаєва, у 2-й половині XIII ст. аорист став позначати завершену дію.

²⁸ Активність городян очікувано підсилювалася під час негараздів – військових дій, голоду тощо, такого матеріалу багато в літописах.

²⁹ Тобто, без успіху намагався розстригти свою жінку. «Схима» – найбільш суворий постриг, форма дієслова «пострижеса» сигналізує, що це було її власне рішення.

лише змусивши до миру поляків і домовившись із галичанами, що вони покличуть собі на стил суздальського князя Ярослава Всеволодича.

У ГЛ після смерті Романа король разом зі своєю свояченицею, жінкою загиблого князя, влаштовує офіційну дипломатичну зустріч, на якій заявлено, що для короля Данило – любий син, він його дієво підтримує, і заради його безпеки залишає у Галичі сильну залогу за участю багатьох знатних угорців (як надовго – не вказано; втім, як правило, військова допомога надавалася на час воєнних дій, а не назавжди). Тут потрібно усвідомлювати, що, найімовірніше, суздальський хроніст особисто не був свідком подій, його інформатори були на стороні ворожої до Романовичів коаліції, «інсайдера» в самому Галичі Лавр не мав. Те, що читається зараз під 6714=1206, взагалі могло бути «розгорнуто» з кількох фактів: перед походом Романовичі княжили в Галичі, після походу опинилися у Володимирі на Волині, остаточній загибелі дітей Романа перешкодило втручання угорського короля. Те, що діяльність короля зосереджена навколо Володимира – наслідок того, що Лавр малює Романовичів як боягузів, які втекли сюди з Галича, не дочекавшись підмоги. Як було в реальності, вирушив король особисто чи Данила підсилювали «угорські полки» залоги – питання, яке не має вирішення. З одного боку, автор Лавр міг удатися до певної гіперболізації військового заходу, розписаного ним на кілька аркушів, з іншого – автор ГЛ дещо недоговорює.

Така картина, коли власне хід оповіді різниться, є типовою для повідомлень про ті самі події (паралельних повідомлень), написаних різними книжниками. Кожен історичний наратив є продуктом творчості того чи іншого літописця, до того ж найчастіше інформацію отримували через посередництво учасників подій, котрі не володіли повною картиною. Регулярні відповідності у кількох десятках паралельних нарацій демонструють, що, аналізуючи подібні пари, особливо увагу потрібно звертати на такі параметри: кому відведено активні та пасивні ролі; якими є темпоральні характеристики (хід подій може розтягуватися в часі чи ущільнюватися, певні дії можуть бути переставленими місцями; грубо кажучи, це пов'язано з тим, що той, хто починає конфлікт, той і винний); оцінки дійових осіб у авторів, котрі перебувають по різні сторони конфлікту, кардинально різні аж до протилежних³⁰; деталі мають символічне значення й зумовлені оцінками³¹.

Різниця у словесному вираженні «мотиву угорської допомоги» також якнайтісніше пов'язана з цілою системою оцінок обох літописців, обумовленою лояльністю до конкретних князів. Для ГЛ безумовно добрими персонажами, а водночас безумовно пасивними через своє малолітство є сини Романа. Добрі активно діючі – угорський король та мати дітей, котрі передбачили негаразди й подбали про їхній захист. Супротивників змальовано стримано-негативно: Рюрик свого часу проявив боягузтво стосовно героя ГЛ – Романа, і все його велике військо в результаті повернулося, нічого не досягнувши. Літописець не визнає бодай частковий успіх цього походу, серед учасників не названо Ольговичів, лише Рюрик, половці та неконкретизоване «русь».

Амбівалентною є оцінка галичан: як буває за часів великих негараздів у землі, їх активність мусила бути доволі високою, однак ГЛ зазначає, що політичні її прояви були заблоковані уведеною перед походом угорською «засадою». Річ у тім, що під час наближення великого ворожого війська зазвичай була частина городян, які були схильні перейти під сильнішу руку. Вони могли розхитати інших, і тоді містяни або билися «льстиво», або ж військовий виступ просто не відбувався, можливим був і заколот. У будь-якому разі, актуальний володар перебував під сильною загрозою. Втім, сильний дорослий князь та його вельможі були спроможні переломити ситуацію на свою користь³². Через малолітство Данила цю функцію із забезпечення ладу виконує зовнішня угорська сила, його гвардія. Відповідно, активність галичан обмежується військовим напрямком: «галицькі й володимирські бояри» (а оскільки цей літописець бояр рахував сотнями – то це фактично усе добре озброєне військо) зустріли ворога на кордонах своєї землі на річці Серет, билися цілий день і лише через велику кількість пораниених не витримали й відступили до Галича. Під самим містом змальовано майже подвиг «пішців» (війська з небагатих городян), котрі мало не захопили двох половецьких князів. Лише невдовзі («мало время») після того, як Рюрик пішов назад, повертається політична активність галичан (куди поділася «засада», не-

³⁰ Сучасна людина тут може спертися на досвід читання наративів, продуктованих із використанням інформації від різних сторін військового конфлікту, коли відрізняються оцінки діячів та добір деталей.

³¹ Вилкул Т. Люди и князь (там же література; повідомлення, що нас цікавлять: С. 197–201). Методика розроблена мною для аналізу візових конфліктів, але може застосовуватися для широкого спектру текстів.

³² Навіть якщо «суспільна думка» була виразною, підтвердженою інституціонально. Дивись у записах за XII ст., Іпатьєвська летопись. С. 320: «...а вторый днь створиша вѣче звенигородѣчи . хотаче сѧ передати и бѣ оу нихъ воевода Володимиръ моужь Иванъ Халдѣвичъ . изома оу нихъ моужи г' и оуби ае и кождо ихъ перетень наполь поверже . ае . исъ града . тѣмъ и загрози имъ . и начаша сѧ звенигородѣчи ѡтолѣ бити безъ льсти». Тобто, звенигородці вирішили здатися й підтвердили це своє рішення на вічовому зібранні, вельможа князя трьох звенигородців перетяв навпід та викинув з міських стін, відтоді звенигородці почали енергійно битися.

відомо, можливо, малося на увазі, що її було надано Данилові на період військового часу). Галичани повернули в місто двох вельмож на прізвисько Кормиличичі, котрих у принципі не варто було б слухати, бо їх вигнав ще Роман через агітацію за Ігоровичів. Але необачно послухали й посадили двох Ігоровичів на княжіння, після чого Романовій із дітьми довелося тікати у Володимир. Родина Романа жодного разу не виказала боягузтва, вони вимушені бігти під тиском обставин.

Суздальський автор лояльний до суздальських князів. Відтак не має жодного натяку на теплі почуття до чернігівських, бо інтереси двох земель близько перетиналися, а Ольговичі значно підсилилися в результаті цього походу. Рюрик – персонаж більш-менш нейтральний, оскільки суздальський Всеволод Юрійович, бачите, «печалувався» усілякими негараздами серед князівської братії як християнин і як старший серед князів, і вище «печалень бы⁶» через сварку з Романом і насильницьке постриження Рюрика. Ініціативу віддано Ольговичам – у статті 6714=1205 р. вони перші рушили до Києва і до Дніпра й спровокували виправу, і вони ж «со срамомъ» поверталися «во своє си»; стаття 6714=1206 р. розпочинається зі «снема» (збору) в Чернігові, куди приходять половці та ін., Рюрик лише приєднується до походу. Завершується справа частковим успіхом чернігівських князів у Галичі й великим поступом у центрі Русі: один із учасників походу утверджується в Галичі, Всеволод Чермний витісняє Рюрика з Києва. Те, що Володимира Ігоровича намагаються усіляко компрометувати – і домовився він із галичанами партикулярно, крадькома від своєї «братії», і гнав швиденько «wb ноць» у Галич (нічні дії в такому контексті зазвичай оцінювалися негативно) – не заперечує факту *часткового успіху* коаліції Ольговичів та Рюрика. Прикметно змальовано супротивників. За Лавр, «галичани» разом із «Романовичами» просили угорського короля допомогти, коли похід проти них уже почався, завбачливості тут немає. Не дочекавшись допомоги, Романовичі слабкодухо втекли до Володимира. Вже там їх убезпечував угорський король, який примусив до миру поляків, які досі напали на Ольговичів. Залишені без князів, галичани покликали Володимира Ігоровича, хоча й вчинили необачливо. Із королем домовлялися про іншого, суздальського князя Ярослава Всеволодича (мається на увазі, з ним було б краще, до того ж він гнав здалеку з Переяслава, тобто не мав жодного стосунку до війни; про нього Лавр додає цілий абзац, відступаючи від головної теми).

На тлі Лавр виокремлюється те, що замовчує ГЛ. Якщо суздальський літописець не фантазує (а радше ні, бо він подає й іншу інформацію про переміщення на князівських столах, яка належала до низки звісток першочергової значимості), тоді Володимир Ігорович вокняжився в Галичі під час походу і входив до складу коаліції, яка приходила під Галич. Що в ГЛ зв'язок Ігоровичів із коаліцією нападників замовчується, і зафіксоване лише те, що галичани *самі* запросили двох Ігоровичів *після* закінчення походу – цілком нормально для книжника, лояльного до Романовичів, адже украй небажаним було визнавати воєнний тиск і поразки князя, а в такий спосіб він не мав жодної провини (галичани так вирішили). Втім, галицький автор не приховував, що Ігоровичів запросили в місто одразу після походу («малоу же времени минуувшю»), як і в Лавр.

Як бачимо, всупереч тезам О. Толочка, обидва тексти, Лавр та ГВЛ, оповідають про події незалежно один від одного. Детальний розгляд підтвердив, що украй мало не лише спільних слів, нема жодного ланцюжка спільних деталей. Кожна з оповідей є когерентною (з-поміж них і «військові епізоди» ГЛ тісно пов'язані з епізодом «угорської допомоги»), але обидва літописці розповідають інші історії, хоча за ними й стоять спільні факти. Випадки текстуральної залежності демонструють інші характеристики.

Отже, не підтверджуються вже дві тези. Потрібні нам фрагменти ГЛ не лише не могли бути написаними «волинським редактором», оскільки не містять характерних ознак ВЛ, а також ГЛ не «черпав» із Лавр. Тоді постає питання: що ж це за загадковий книжник, який демонструє цілком «галицькі» ознаки і «черпає» інформацію не з чужих джерел? Можливо, не варто «розшаровувати», бо це і є ГЛ?

Повернімося ще раз до того, як О. Толочко аргументує необхідність «розшарування» оповіді ГЛ. Спочатку він занотував загальну складну мову ГЛ, наявність непов'язаних із головною думкою фрагментів, гіпотетичні переміщення тощо. І пропонує «безальтернативне», як він вважає, рішення – визнати це наслідком «брутальної перебудови літопису» під час «редагування». Мовляв, у ГЛ існує текст «основний» (власне «галицький») і надбудований «волинський». Як уже згадувалося, редагований текст мусить за характеристиками збігатися з оригінальними записами того самого книжника (>ВЛ_{ГЛ}=ВЛ). Цього не спостерігається. Вже перша перевірка показала, що визначені О. Толочком як «волинські» «військові епізоди» (як, додам, і багато інших, які мені вдалося поки побіжно порівняти з ВЛ) насправді мають характерні риси ГЛ. А найголовніше, що лінгвісти запропонували надійне пояснення відступам і поєднанню нез'єднаних змістовно висловів. Річ у тім, що давньоруська мова, на відміну від книжного варіанту – церковнослов'янської – синтак-

сично близька до розмовного реєстру. Після головного висловлювання можуть іти не пов'язані одне з одним доповнення та пригадування³³. У нашій ситуації потрібно до того ж враховувати, що галицький книжник обчитався непростих хронографічних (перекладених із грецької) творів і синтезував у своєму тексті слабко поєднані речі: сирий розмовний синтаксис³⁴ із «високим хронографічним стилем», до того ж, записуючи усе це у 1260-х рр., через кілька десятків років після подій. Звичайно, потрібно буде ще аналізувати матеріал з інших місць ГВЛ, однак схоже на те, що ціла ідея пояснень специфіки ГЛ за рахунок «редагування волинською рукою» є неправильною.

Що стосується конкретних аргументів, то всупереч твердженню О. Толочка про «неперборні суперечності», зараз ГВЛ зберігає повну логічну картину. Події в тексті розгортаються так: угорський король із дружиною Романа після його загибелі попіклувалися про забезпечення безпеки «сина» Данила, адже після смерті сильного князя зазвичай починалися «великі негаразди», бо інші володарі пробували переділити його спадщину військовим шляхом. «Засада» через малолітство володаря Галича виконувала функції гвардії. Тому галичани не насмілилися діяти (проти чинного князя), і натомість вправно воювали. Галицькі та володимирські бояри, як годилося, зустріли ворога на кордонах землі, принагідно згадані також подвиги пішців уже біля самого міста. У реальній оповіді маємо повернення в часі, задані зокрема дієсловами у формі плюсквамперфектів (бѣ сьнималъся, бѣ загналъ...). Напр., король «бѣ сьнималъся» – це значить, до походу – хоча літопис спочатку описує зіткнення з ворогом, а тоді епізод із нарадою. Наскільки мені відомо, нелінійний виклад взагалі дуже типовий для ГЛ.

Натомість, якщо повикреслювати «військові» частини оповіді так, як воліє О. Толочко, отримаємо відруб, що в центральному пункті суперечить давньоруській граматиці. Форми плюсквамперфекта та аорист, що позначає завершену дію, ті самі, однак у його реконструкції час «до того» вказує на ділянку із «постанням негараздів (матежа)». І тоді мусимо розуміти текст так: певне рішення короля відбулося до того, як *постали* негаразди, і *через те* жодних негараздів не відбулося. Тобто, негаразди одночасно постали («матежу вьставшю») і не постали (галичани «не смѣша» не насмілилися, дію завершено).

Другий конкретний аргумент О. Толочка є формальним – повторення фраз чи частин фрази в ГЛ запропоновано вважати «прийомом», який однозначно сигналізує про «вставку». Мовляв, редаговані тексти відзначаються «формальною ознакою: єдністю прийому інтегрування вставки до основного тексту шляхом повторення чи парафразування вислову з основного тексту (зазвичай інтерполяція “виводиться” повторенням фрази, яка передувала вставці, так що вставний фрагмент виявляється з обох боків окантований однаковими висловами)»³⁵.

Насправді повторення мають різну природу: є такі, що вказують на повернення від відступу до головної лінії оповіді; є риторичні; у розмовній мові незрідка сказане на початку проговорюється ще раз наприкінці дещо іншими словами для закріплення враження. Тобто, саме визначення «прийому» є сумнівним. Однак особливо невдалим є його застосування саме в оповіді про події після смерті Романа. О. Толочко пише: «Помічаємо, що редакторський текст (поданий курсивом) оформлено зазначеним прийомом (“и за то” – “за то”, “и ны Оугры многи” – “бѣ бо инѣхъ много Оугоръ”))»³⁶. Як це вдалося «помітити», загалом, адже означені чотири висловлювання вміщено не до «військового епізоду», а до епізоду «допомоги угорського короля», два з них потрапили всередину опису. Тобто, маємо не той фрагмент, який поданий курсивом і признаний О. Толочком надати для «викреслення» як «редакторський». «Вставкою», «окантованою» тотожними чи схожими висловами, є ділянка, визначена ним як «основний текст». Не говорячи про те, що наведені слова взагалі не мають того значення, яке їм приписується³⁷.

³³ Пор.: Зализняк А. Древненовгородский диалект. 2-е изд., переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 190. Зокрема: «У берестяних грамотах, так само як і в літописі, частими є випадки, коли словосполучення виявляється розірваним: всередину вклинене слово (чи група слів), не підпорядковане жодному з членів цього словосполучення». Там само – про порушення принципу проєктивності, який панує в літературній мові: «У розмовній мові (давній та сучасній) пріоритет надається іншому принципу ... : “спочатку головна частина повідомлення, тоді уточнення”. Згідно з цим принципом, спочатку проголошується суть справи (без деталей), і всі уточнюючі слова утворюють другу, додаткову частину висловлювання, яка фактично є ланцюжком синтаксично не пов'язаних одне з одним слів чи синтагм».

³⁴ Визначення С.Л. Ніколаєва: «сирий усний текст, ніби коли хтось розповідає, а слухач і сам про це знає».

³⁵ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 47.

³⁶ Там само. С. 48.

³⁷ Якби повторення прийменників із займенниками або сполучників під час пояснення причин свідчило про редагування, то, напр., у такому періоді: «Він поїхав на першу конференцію, **через те**, що знав про добрий склад учасників, і не поїхав на другу, **через те**, що трапилися накладки», – ділянку між думами «через те» слід було б вважати окантованою й редагованою. Що стосується висловів про багатьох угорців, тут, вірогідно, маємо справу з типовим для усного мовлення повторенням наприкінці задля закріплення враження.

Як показує дослідження термінології та літописних текстів загалом, літописці могли «залипати» на однотипних висловах. Могли повторювати свідомо. Могли змінювати обсяг понять, не попереджаючи читача³⁸. Оскільки писали для своїх сучасників, могли повідомляти одне й не повідомляти інше, і часом зринали нові люди, нові обставини й подоробиці. Кожну ситуацію доводиться перевіряти схожими контекстами, і добре, що згадок про війни та усілякі сум'яття в літописах чимало.

Автор гіпотези не взяв до уваги певні суттєві характеристики як галицького, так і суздальського текстів. Взагалі, відділяти військові епізоди від решти – доволі дивна операція. Як пожартував один славіст, не було літописців, котрі займалися винятково «походами» чи лише «погодою», у природі та суспільстві. Правлячи про «розшарування», варто було б замислитися про таке – якщо в чужому, суздальському Лавр похід Рюрика змальовувався, то тим більше він мав фіксуватися в літописці Романовичів, на долю яких мав значний вплив. Проведена текстологічна перевірка висновків автора гіпотези не підтвердила – ділянки тексту з описом військових дій характерні для «галицького», а не «волинського» літописця; детальне зіставлення ГВЛ та Лавр показує, що обидва літописці незалежно один від одного описували одні й ті самі події (натомість пізній Симеонівський літопис таки залежний від Лавр); оповідь про похід Рюрика на Галич на початку князювання Данила є цілком когерентним давньоруським текстом.

ДОДАТОК

Лавр 6714=1205, 1206	ГВЛ Іпат. 6709–6710/1201–1202
(після похорон Романа; лѣ ^т . ѿ ^с ѿ ^с дї. [1205]) Галичане же цѣловаша кр ^т ь к ^ь снѣ ^у юго Данилу . слышав же се Сѡлговичи вси . и поидоша г ^ь Кыяеву . Рюрик же слышавъ се вже оубѣнь бы ^с Романъ . иже бѣ и постригль . и смета с себе чернечскыѣ порты . и сѣде Кыяевъ . и хоташеть и жену свою ростричи . слышавши же се жена его и пострижеса в скыму . Сѡлговичи же придоша кѣ Днѣпру . Рюрикъ же выде противу ихъ . и цѣловаша кр ^т ь Рюрикъ . кѣ Сѡлговичемъ . и Сѡлговичи к Рюрику . како имъ поити всѣ ^м к Галичю . Рюрикъ же поѣха со Сѡлговичи к Галичю . пришедши ^м же имъ к городу . Галичане же бишася с ними оу города . Сѡлговичи же не оуспѣвше ничтоже . възвратишася с срамо ^м великимъ в своа си .	(По смерті Романа) великоу матежю воставшо . в землѣ Рускои . вставившима же сѧ . двѣма снѣма его . единъ . дѣ лѣ ^т а другии двоу лѣт . Въ . лѣ ^т . ѿ ^с ѿ ^с дї. [6710] /Хл без дати/ Собравшо же Роурикоу Половци и Роуси много . и приде на Галичъ . вставивъ мнискии чинъ . бѣ бо приаель боазни ради . Романовы . И пришедшо емоу на Галичъ . и срѣтоша и боаре Галичкыи . и Володимерьстии . оу Микоулина на рѣцѣ Серетѣ . и бившимаса има всѣ днѣ в рѣкоу Серетѣ . и мнози азвени бы ^ш и и не стерпѣвше . и възвратишася в Галичъ и пришедшо же Рюрикоу в Галичъ . и не оуспѣвши . ничто же .
В лѣ ^т . ѿ ^с ѿ ^с дї. [1206] Совкупишася Сѡлговичи вси в Черниговѣ на снѣ ^м . Всеволодъ Чермны с своєю бра ^т ією . и Володимерь Игоревичъ с своєю бра ^т ією . и Мстиславъ Романовичъ . и Смолинська приде к ни ^м с своими сыновци .) и Половци придоша к ни ^м мнози . и поидоша впѣти на Галичъ . дошедши ^м имъ до Кыяева . и ѿтолѣ поиде с ними Рюрикъ с Ростиславо ^м . и Володимеро ^м . и с своими снѣвци . и Берендичи идоша с ни ^м . а ѿмнолѣ Лахове поидоша на Володимерь . Слышав же Галичане . с Романовичема . аже идеть рѣть на нѧ силна ѿвсоду . и оубоазшася зѣло . и послашася г ^ь королеви . помочи проса оу него . Слышав же король вже идущи ^х князи вси Русстий на Галичъ . а ѿселѣ идущи ^х Лахове . совокупася весь . поиде с ними чересь горы . Романовича же видѣвши матежъ в землѣ великъ . и оубоазтася . и не дождавже корола бѣжаста из Галича в Володимерь . в воччину свою . Королю же перешедшо чересь горы . и слыша вже Лахове идущи ^х к Володимерю Сѡлговичемъ в помочъ . поиде к ни ^м попере ^к к Володимерю . Сѡлговичи же в землю ихъ внидоша . и слышавше вже король стоить оу Володимерѣ . и не смѣша ити до Галича . и стоаша днѣи много . ни король поступи к Галичю . ни Сѡлговичи . король же вмиривъ Лахы . поиде за горы . Сѡлговичи же поидоша назадъ . баху бо сѧ вбои оустоаели . Галичане же видѣвше корола идуща прочъ .	за то бѣ по смрти Романовѣ снималса король со зтровою своєю во Саноцѣ . приаель бо бѣ Данила . како милога снѧ своего . вставиль бо бѣ оу него . засадоу . Мокѣа великаго . слѣповкого . и Корочюна Въ ^т пта . и снѧ его . Витомира . и Благиню . инши Оугры многи . и за то не смѣша Галичанѣ . ничто же створити . бѣ бо инѣхъ много Оугоръ тогда же два князѧ Половѣцкаѧ . Соутоевича Котанѣ . и Соногоуръ . поткоста на пѣшыцѣ . и оубѣна быста конѧ под ними . и за мало ихъ не аша . Рюрикъ же воротиса Кыяеву . малоу же времени минувшю . и приведоша Кормиличича . иже бѣ загналъ великыи кнѣзѣ Романъ . невѣры ради . славахоу бо Игоревича . послушав же ихъ Галичкыи боаре . и послаша по нихъ и посадиша и в Галичѣ Володимера . а Романа во Звенигородѣ . кнѧгини же Романоваѧ . вземше дѣтѧтъ свои . и бѣжа в Володимерь .

³⁸ Вилкул Т. Люди и князь... С. 19–112.

оубоѡшасѡ полковъ Рускы ^х . еда възвратѡтѡ на нѣ впѡ ^х . а князѡ оу ни ^х нѣту . здумавше послѡшасѡ по Володимерѡ Игоревичѡ втаи . Володимеръ же вѣсть принѣмъ ѡ Галичанѣ . оукрадѣсѡ ис полковъ ѡ своеѣ бра ^х и . гна ѡб ношѣ в Галичѣ . баху бо стоѡша полци ѡ Галича за .ѡ. днѣи . Баше бо король с Галичанѡи здумавъ переже послѡлѣ в Переѡславль . по Ѧрослава Всеволо- дичѡ . и ждаша юго . ѡ . не ^х ли . Ѧрослав же гна ис Пере- ѡславля к Галичю . и слышавъ вже Володимеръ вѣ- халь в Галичѣ пред ни ^х за .г. днѣи . възвратисѡ в свои Переѡславль вспѡ ^х . Но мѡи та всѡ вставльше възврати ^х сѡ вспѡ ^х . в ни ^х же почѡли бахо ^х пре ^х глѣти . слы- шав же вси князи . вже Володимеръ гна в Галичѣ . възвратишасѡ вспѡ ^х . и приш ^х дши ^х имѣ в Кыѣвѣ . Все- володѣ Чермныи сдѣ /зам. сѣдѣ/ в Кыѣвѣ . н ^х дѣѡсѡ на свою силу . и посла посадникы по всѣ ^х городо ^х Кыѣв- скы ^х . Рюрикъ же видѣвъ своеѣ непогодѣ . ѡидѣ в свои Вручи . а снѣ юго Ростислѡвѣ . иде в Вышегородѣ . а Мѣстиславъ Романови ^х . сѣде в Бѣлѣгородѣ...	
---	--

ДОДАТОК 2

Лавр 6714/1206	Симеонівський літопис 6713/1205
...Рюрик же слышавъ се вже оубѣнь бы ^х Романъ . иже бѣ и постригль... Рюрикъ же поѣха со Олговичи к Галичю... Галичане же бишасѡ с ними оу города... Совкупишасѡ Олговичи... и Половци придоша к ним мнози... и поидоша вѣпѡтѣ на Галичѣ... Слышав же Галичане . с Романовичема . аже идѣть рѡтъ на на силна ѡвсюду . и оубоѡшасѡ зѣло . и послѡшасѡ г ко- ролеви . помочи просѡ оу него . Слышав же король уже идѣ ^х князи вси Русстиѣ на Галичѣ . а ѡселѣ идѣ ^х Лахове . совокупѡса весь . поидѣ с ними черѣсь го- ры... Галичане же видѣвше корола идущѡ прочѣ . оубоѡшасѡ полковъ Рускы ^х ...	Того же лѣта ростирижесѡ Рюрикъ князь и слышавъ смѣрть Романову и со- вокупи собѣ Олговичи и Половци и по- идоша на Галичѣ... Слышавъ же ко- роль . аже идѣть князи Русскыѡ на Га- личѣ . и посла помочи вѣ Галичѣ Рома- новичема . Галичане же слышавше пол- кы сылны Русскыѡ и едучѣ не възмого- ша стати противу имѣ , занѣ же дѣтѣска бѡше у нихъ Романовичѡ ; и затворишѡ- сѡ по градомѣ . Они же пришедше ста- ша около Галича и бѣхутсѡ изъ города крѣпко . и мнози обоихъ падаѡху уяз- вляеми . Видѣвше же бранѣ крѣпку у го- рода . и възвратишасѡ вѣспѣть , сѣль много пожегше .

References

Galyts'ko-Volyns'kyi litopys. Tekstologiya (2020). [The Galician-Volhynian Chronicle. Textology]. Kyiv, Ukraine.

Kotlar, M. (1998). Galytsko-Volynska Rus [The Galician-Volhynian Rus]. Kyiv, Ukraine.

Nikolaev, S. (2023). Novyye dannyye po istoricheskoi fonetike vostochnoslavianskikh yazykov [New data on the historical phonetics of East Slavic languages]. *Slavianskoie i balkanskoie yazykoznanie – Slavic and Balkan linguistics*, 23, P. 179–247. Moscow, Russia.

Romanova, O. (1997). O khronologii Galitsko-Volynskoi letopisi 13 veka po Ipatevskomu spisku [On the chronology of the Galician-Volhynian chronicle of the 13th c. by Hypatian manuscript]. Novgorod, Russia.

Vilkul, T. (2017). Slidamy khronografichnykh dzherel Galytsko-Volynskoho litopysu [On the traces of chronographic sources of the Galician-Volhynian chronicle]. *Ukraina v Cetrnalno-Skhidnii Evropi – Ukraine in the Central-East Europe*, 17, P. 413–445.

Zalizniak, A. (2004). Drevnenovgorodkii dialekt [The Old Novgorodian dialect]. Moscow, Russia.

Вілкул Тетяна Леонідівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ (Київ, Україна).

Vilkul Tetyana – doctor of historical sciences, leading researcher of the Institute of history of Ukraine of the National Academy of sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Email: tvilkul@gmail.com

Дата подання: 28 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 1 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вілкул, Т. Похід Рюрика на Галич 1206 р. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 5–15. DOI: 10.58407/litopis.250201.

Цитування за стандартом APA

Vilkul, T. (2025). Pokhid Riuryka na Halych 1206 r. [Rurik’s campaign to Halych in 1206]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 5–15. DOI: 10.58407/litopis.250201.

Олена Черненко, Тетяна Новик, Роман Луценко

ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА В ЧЕРНІГОВІ: ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

ELIAS CHURCH IN CHERNIHIV: RESEARCH FINDINGS

DOI: 10.58407/litopis.250202

© О. Черненко, Т. Новик, Р. Луценко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0627-9095>, <https://orcid.org/0000-0003-3434-4381>,
<https://orcid.org/0000-0001-6855-1982>

Іллінська церква в Чернігові є однією з найкраще збережених та найбільш цікавих пам'яток середньовічної архітектури України. Це невеликий храм печерного монастиря, розташований на схилі Болдиної гори. Давні конструкції церкви дуже добре збереглися під бароковими надбудовами. Результати досліджень дозволяють стверджувати, що будівля постала за часів держави Рюриковичів. Однак перша відома згадка про неї належить до XVII ст. Тож конкретний час та обставини будівництва храму досі є предметом дискусій, хоча більшість авторів датують споруду в межах останньої чверті XI ст. Традиційно її відносять до творчості чернігівської архітектурної школи разом з Успенським і Борисоглібським соборами та так званим «однокамерним теремом».

Мета статті – підбити підсумки вивчення Іллінської церкви, спираючись на результати архітектурно-археологічних досліджень, здійснених авторами протягом 2015–2016 рр. У центрі уваги – аналіз особливостей місця розташування храму, властивостей його архітектурних конструкцій, будівельних матеріалів, освітлення тощо та зв'язок із підземним комплексом монастиря. Для аналізу застосовано методи архітектурної археології, що поєднують методику археології, архітектури та мистецтвознавства. Автори обґрунтовують висновок про те, що будівельна техніка та матеріали, використані творцями Іллінської церкви, мають мало спільного зі спорудами чернігівської архітектурної школи. Тож її датування в межах концепції розвитку цієї школи варто переглянути.

Ключові слова: Чернігів, середньовічна архітектура, Іллінська церква, Антонієві печери.

The Elias church Chernihiv is one of the best-preserved and most intriguing examples of medieval architecture in Ukraine. This small single-nave church of a cave monastery is situated on an artificial terrace on the slope of Boldina Hora. The ancient structures of the church are very well preserved under the Baroque superstructures. The results of the research suggest that the building was constructed during the dynasty of the Ruriks. However, its first written mention dates back to the 17th c. Therefore, the specific time and circumstances of the church's construction are still a matter of debate, although most authors date the building to the last quarter of the 11th c. Traditionally, it is attributed to the work of Chernihiv school of architecture, along with the Uspenskyi and Borysohlibskyi cathedrals and the so-called «one-chambered terem».

The purpose of the publication is to summarize the study of the Elias church, based on research conducted by authors in 2015–2016. The focus is on analyzing the church's location, architectural features, construction materials, lighting, and other aspects. Special attention is given to how the church was integrated into the underground monastery complex. The study employs methods of architectural archaeology, incorporating a combination of archaeological, architectural, and art history techniques.

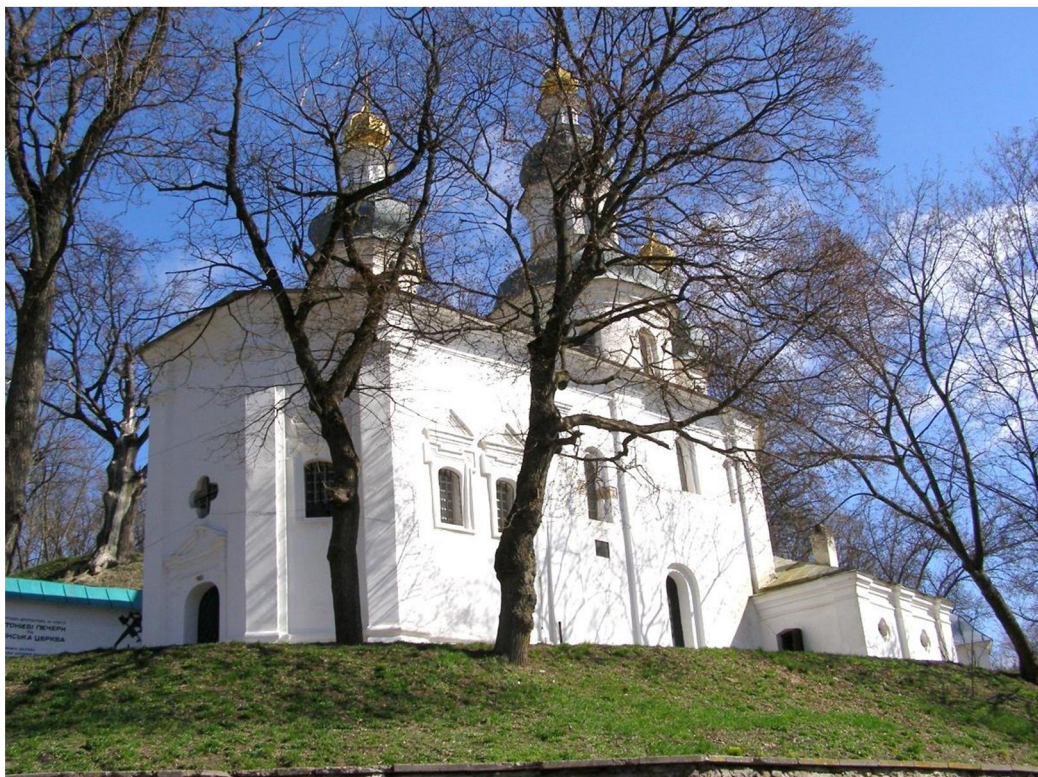
The authors argue that the construction techniques and materials used in the Elias church have little in common with Chernihiv architectural school. Therefore, its dating within the framework of this school's development requires revision.

Key words: Chernihiv, medieval architecture, Elias church, Anthony's caves.

Іллінська церква (мал. 1) збудована поза межами стародавнього Чернігова, на південний захід від міських укріплень, в урочищі Болдина гора, перед входом до комплексу Антонієвих печер XI–XVIII ст. Згідно з літературною традицією, її заснував преподобний Антоній Печерський водночас із печерним монастирем¹. Однак ця традиція походить не

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии, из частей коей оное наместничество составлено. Киев, 1851. С. 296; Марквич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов, 1852. С. 13–14. Бережков М. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. Труды XIV Археологического съезда в

від літописної розповіді про його перебування в Чернігові². Вперше церкву згадано лише в XVII ст. в передмові до п'ятого видання книги Дмитрія Туптала «*Руно орошенное, Пречистая і Преподобная Дѣва Марія*» (Чернігів, 1697). Згідно з нею, храм святого Іллі збудував чернігівський князь Святослав, син Ярослава Мудрого³. Саме на це твердження спираються усі пізніші автори, які пов'язують будівництво святини зі згаданим у літописі перебуванням святого Антонія в Чернігові за панування князя Святослава.

Мал. 1. Іллінська церква. Вигляд з південного заходу. Фото 2015 р.

Дослідження Іллінської церкви розпочалися в XIX – на поч. XX ст.⁴ і тривають до нашого часу. Як найбільш значні варто відзначити розшуки 1948 р. Ю. Асеева і Г. Логвина⁵ та 1952–1982 рр. М. Холостенка і М. Говденко⁶. У 1996–1999 рр. пам'ятку вивчав І. Ігнатенко⁷, а в 2015–2016 рр. вона досліджувалася за участі авторів цієї статті⁸.

Чернигове, 1908. Москва, 1911. Т. 2. С. 292; Васютинский Ф. Чернигов и его святые храмы. Чудотворные иконы и местничные святыни. Чернигов, 1911. С. 35–36.

² Див.: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця. Київ, 1990. С. 118.

³ Туптало Д. Руно орошенное, Пречистая и Преподобная Дева Мария. Чернигов: 1697. С. А, зв.

⁴ Лашкарёв П. Церкви Чернигова и Новгород-Северского. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. Москва, 1902. Т. 2. С. 157–159; Горностаев Ф. Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода. Труды XIV Археологического съезда в г. Чернигове. Москва, 1911. Т. 3. Протоколы. С. 66; Некрасов А. Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII вв. Москва, 1936. С. 38.

⁵ Асеев Ю., Логвин Г. Архитектура Іллінської церкви в Чернігові. Питання історії, архітектури та будівельної техніки України. Київ, 1959. С. 30–43.

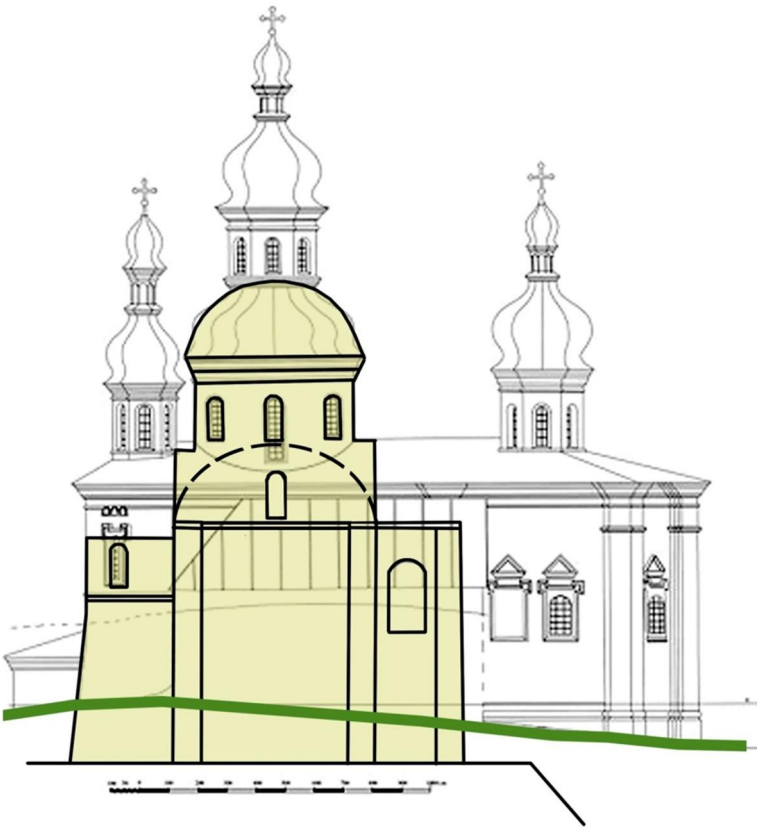
⁶ Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 гг. Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси / Редкол.: В.Н. Лазарев, Г.К. Вагнер, М.А. Ильин, О.И. Подобедова. Москва, 1972. С. 88–103; Говденко М. Практика исследований и реставрации некоторых памятников архитектуры г. Чернигова. Чернигов, 1987. С. 26–27; Ї ж. Іллінська церква в Чернігові: історія та реставрація. З історії Української реставрації / Упоряд.: В. Отченашко, А. Антонюк. Київ, 1996. С. 263–268; Ї ж. Деякі пам'ятки Древньої Русі. За матеріалами досліджень. Вісник УкрНДІпроектреставрація. Київ, 2003. Чис. 1. С. 13, 16, 19, 20, 25, 26, 29, 32; Говденко М., Маркиз В. Древний архитектурный комплекс в Чернигове. Строительство и архитектура. 1987. № 7. С. 26–27.

⁷ Ігнатенко І., Василенко А. Нові дослідження Іллінської церкви в Чернігові. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Чернігів, 1999. С. 22–24.

⁸ Черненко Е. К вопросу об одностолпных храмах Древней Руси (по материалам исследований Ильинской церкви в Чернигове). Белорусское Подвинье: опыт, метод и выводы полевых и междисциплинарных исследований. Новополоцк, 2016. С. 80–88; Черненко О. Інженерно-геологічні умови та особливості палеорельєфу у місці розташування Іллінської церкви в Чернігові. Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.). Київ, 2017. С. 301–305; Черненко О., Но-

Сучасний вигляд Іллінської церкви, на думку Д. Айналова, є результатом численних та заплутаних перебудов нового часу⁹. Втім її давнє ядро добре збереглося під бароковими надбудовами (мал. 2). У первинному вигляді церква була одноапсидним однобанним безстовпним храмом із нартексом, і з пониженими відносно основного об'єму апсидою та невеликим прямокутним притвором із заходу (мал. 3). Дослідження XX ст. дозволили визначити головні етапи перебудов Іллінської церкви впродовж XVII–XVIII ст. Приблизно від середини XVII ст. апсиду церкви надбудували, стіни підвищили до рівня закомар, над апсидою спорудили малу баню, витесали додаткові вікна. У XVIII ст. давній притвор розібрали, до західного фасаду додали гранчасту прибудову, увінчану ще однією банею¹⁰. У результаті Іллінська церква стала трьохбанною, з багатозаламними куполами (мал. 4) і набула інших рис, характерних для українського бароко.

З огляду на властивості будівельної техніки (використання плінфи, цем'яного розчину тощо), дослідники однак відносять створення Іллінської церкви до часу перед монгольською навалою. Однак датують її дуже по-різному: 70–80-ми рр. XI ст. (М. Холостенко)¹¹; 90-ми рр. XI ст. (О. Іоаннісян)¹²; 1130 р. (Ю. Асеев)¹³; межею XII–XIII ст. (Г. Логвин)¹⁴. Така розбіжність у датуванні обумовлена як суперечливістю архітектури храму, так і розбіжністю у трактуванні історичного контексту його виникнення різними авторами.

Мал. 2. Іллінська церква. Вигляд з півночі.
Схема збережених середньовічних конструкцій. Рівень сучасної поверхні відзначений лінією.

вик Т., Міхеєнко К. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові 2015 р. *Могилянські читання 2015*. Київ, 2016. С. 193–196; Черненко О., Луценко Р. Іллінська церква у Чернігові за результатами новітніх досліджень. *Opus mixtum*. 2024. № 11. С. 127–148.

⁹ Речь, произнесенная профессором Д. Айналовым в заседании комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове, 10 августа 1906 г. *Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV-го археологического съезда в г. Чернигове*. Чернигов, 1908. С. 172.

¹⁰ Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернівці, 2008. С. 109–113.

¹¹ Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове... С. 97–98.

¹² Иоаннисян О. О происхождении, датировках и хронологиях черниговского зодчества XII в. *Rutenica*. 2007. Т. VI. С. 169–177.

¹³ Асеев Ю. Стилистические особенности черниговского зодчества XII–XIII вв. *Чернигов и его округа в XI–XIII вв.* Киев, 1988. С. 136.

¹⁴ Асеев Ю., Логвин Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові... С. 40.

*Мал. 3. Іллінська церква. Вигляд з південного сходу.
Реконструкція (за: Ю. Асеевим та Г. Логвіним).*

Мал. 4. Вигляд на куполи Іллінської церкви з півночі. Фото 2015 р.

Церква розташовується в гирлі давньої балки (сучасна глибина – близько 20 м, ширина по тальвегу – 10–30 м). Балка обмежує з півдня мисоподібну ділянку високої правобережної тераси р. Десна. Ця частина тераси має назву Болдина гора. Храм споруджений на її схилі перед входом до комплексу Антонієвих печер XI–XVIII ст. Сучасний нахил схилу коливається від кількох градусів у верхній частині до 30°–40° у нижній¹⁵.

Вивчення інженерно-геологічних умов (рельєфу, вологості, механічного складу ґрунтів тощо) у місці розташування Іллінської церкви здійснювалось протягом 1972–1974 рр. Державним інститутом інженерно-технічних досліджень (УкрДІНТІЗ)¹⁶ та в 1990 р. НДІ Вугільної промисловості СРСР Донецького НДІ «Вугільний інститут» (ДОНВДІ)¹⁷. Було встановлено, що храм збудовано на терасі, що має усі ознаки штучного походження. Є всі підстави віднести облаштування тераси до часу будівництва храму (часу утворення печерного комплексу), бо свідчення існування більш давнього поселення на Болдиній горі не виявлено. Найдавніші відкладини культурного шару поблизу церкви відносять до XI ст.

Відомо, що за часів середньовіччя населення Північного Лівобережжя мало досвід ескарпування схилів за допомогою терасоподібних уступів, пов'язаний із будівництвом оборонних споруд¹⁸. Відтак облаштування штучної тераси на схилі Болдиної гори не є винятковою подією. Заслуговує на особливу увагу її зв'язок із монументальним будівництвом, що не має аналогів в архітектурі Русі. Таке нестандартне рішення могло бути обумовлено намаганням максимально наблизити храм до печерного монастиря: тераса облаштована приблизно на тій самій висоті від дна яру, що й штучні тунелі печер, вириті у твердому ґрунті Болдиних гір (щільний моренний суглинок із галькою та піском)¹⁹.

Основою первинного об'єму Іллінської церкви є підкупольний простір. Купол на високому барабані спирається на попружні арки, перекинуті між уступчастими пілонами, розташованими по кутах наосу. У Чернігові відомі ще кілька будівель XI–XII ст. такої ж планової структури, однак це не самостійні споруди, а прибудови до Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів. Аналогічний план має і так звана «церква на Верхньому замку» Чернігова. Однак вона, судячи з усього, зведена вже після монгольської навали²⁰. Під ту пору спостерігається загальна тенденція зменшення розміру культових будівель та збільшення кількості одноапсидних храмів²¹. Цікаво, що дослідники вбачають генетичний зв'язок таких споруд із Іллінською церквою в Чернігові²². Це дозволяє припустити, що в середньовіччі вона була знаною та шанованою далеко за межами Чернігова. Однак у цьому випадку дивує відсутність згадок про Іллінську церкву в середньовічних писемних джерелах.

Порівняно з іншими храмами Чернігова XI – поч. XIII ст., Іллінська церква невелика: завдовжки 13 м, завширшки 7,5 м. Її складено з плінфи у техніці рівношарового мурування на цем'янковому розчині²³. Фундаменти храму закладені на глибину 1 м від давньої поверхні²⁴, утім дослідники наводять суперечливі відомості щодо їх конструкції. За різними даними вони зроблені з булиги, плінфи або пошарово з них складені²⁵.

У давнину фасаді по осях нави Іллінської церкви завершувалися закомарами, а над нартексом – скатним перекриттям, улаштованими над горизонтальними уступчастими

¹⁵ Архів Національного архітектурно-історичного заповіднику «Чернігів стародавній» (далі – НАІЗ). Матеріали інженерно-геологічних изысканий на території пам'ятника архітектури XI–XVIII вв. «Антонієві печери». УкрГІІНТІЗ, Черніговский отдел комплексных изысканий [Рукопис]. Чернігов, 1974. С. 9.

¹⁶ Архів НАІЗ. Пам'ятник архітектури XI в. Ильинская церковь в Чернигове. Проект усиления западной пристройки. УкрГІІНТІЗ [Рукопис]. Киев, 1976.

¹⁷ Архів НАІЗ. Отчёт о научно-исследовательской работе «Разработать технологию ликвидации аварийного состояния памятников архитектуры XI–XVIII вв. Антониевых пещер и Ильинской церкви в Чернигове». Донецкий научно-исследовательский угольный институт [Рукопис]. Донецк, 1990.

¹⁸ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Донцем. Київ, 1999. С. 59; Моргунов Ю. Древне-земляные конструкции Южной Руси X–XIII вв. Москва, 2009. С. 269.

¹⁹ Архів НАІЗ. Пам'ятник архітектури XI в. Ильинская церковь в Чернигове... С. 1.

²⁰ Черненко О., Новик Т. Про час будівництва церкви на Верхньому замку Чернігова. *Opus mixtum*. 2021. № 9. С. 127–136.

²¹ Антипов И. Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников. Санкт-Петербург, 2000. С. 6; Трушнікова А. Тип бесстолпного храма в архитектуре Древней Руси и Византии XI–XV вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Москва, 2016. С. 132–149.

²² Воронин Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1954. № 41. С. 186; Малевская-Малевич М. Церковь XIV в. на детинце Новгородка. *Stratum plus*. 2016. № 5. С. 351.

²³ Асєєв Ю., Логвин Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові... С. 31–33; Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове... С. 95.

²⁴ Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. Свод археологических источников. Е1-47. Ленинград, 1982. С. 46.

²⁵ Асєєв Ю., Логвин Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові... С. 41; Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв. ... С. 46; Говденко М. Деякі пам'ятки Древньої Русі... С. 13.

карнизами. Поверхня фасадів розчленовувалася плоскими пілястрами (на північному фасаді – понижені; західні – двохступчасті), кутові пілястри поєднувалися без захрестів.

За даними М. Холостенка, у муруваннях переважає плінфа формату $36 \times 28 \times 3,5$ см²⁶, а за П. Раппопортом – формату $31-33 \times 26-28 \times 3-3,5$ см²⁷ (в інших авторів можна побачити інші дані²⁸). Таку розбіжність у визначенні розміру цегли можна пояснити застосуванням невідповідної методики визначення т. зв. «головного формату» або ж різницею між розміром плінфи у різних частинах мурування (різні дослідники використовували дані щодо різних ділянок кладки). На окремих плінфах присутні знаки на боковій грані або позначки на широкій площині²⁹.

Товщина стін церкви сягає 1 м. Кладка дуже ретельна. Горизонтальні шви розчину між плінфою підкреслені однобічною підрізкою. У давнину фасади церкви були облямовані тонким шаром цем'яного розчину світлого жовто-рожевого відтінку. За складом він аналогічний використаному в кладці стін, але більш рідкий. По облямуванню гострим предметом тонкими глибокими лініями було накреслено рустування (імітацію мурування з блоків каменю). Середній розмір рустів $32-35 \times 23-27$ см, але у ніші в закомарі вони менші: $12-14 \times 9,5-14$ см. Для підкреслення декору «шви» між рустами покрито тонким шаром густого розчину білого кольору³⁰. Такого оформлення не мала лише нижня частина північної стіни. Як з'ясували під час досліджень 2015–2016 рр., з висоти близько 1,5 м від давньої поверхні вона не вичинена, на ній є відбитки двох горизонтально покладених одна над одною необтесаних балок (мал. 5). Можливо, це сліди прилеглої до стіни дерев'яної прибудови³¹. Утім не можна остаточно виключити, що тут був обріз ескарпованого схилу, укріплений конструкцією з балок. Схожі конструкції, які використовувалися для закріплення обрізу ескарпованих схилів, зафіксовані під час досліджень оборонних споруд Північного Лівобережжя межі I–II тис.³²

Мал. 5. Ділянка північного фасаду Іллінської церкви нижче входу на хори (фото 2016 р.).

На фото: нижня розвантажувальна арка;
стрілочками позначено сліди прилягання дерев'яних конструкцій.

²⁶ Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове... С. 92.

²⁷ Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв. ... С. 46.

²⁸ Ёлшин Д. Новые исследования древнерусской плінфы: итоги и перспективы. *Археологія і давня історія України*. 2010. № 1. С. 399.

²⁹ Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове... С. 94.

³⁰ Там само. С. 92–93.

³¹ Черненко О., Новик Т., Міхєєнко К. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові... С. 193.

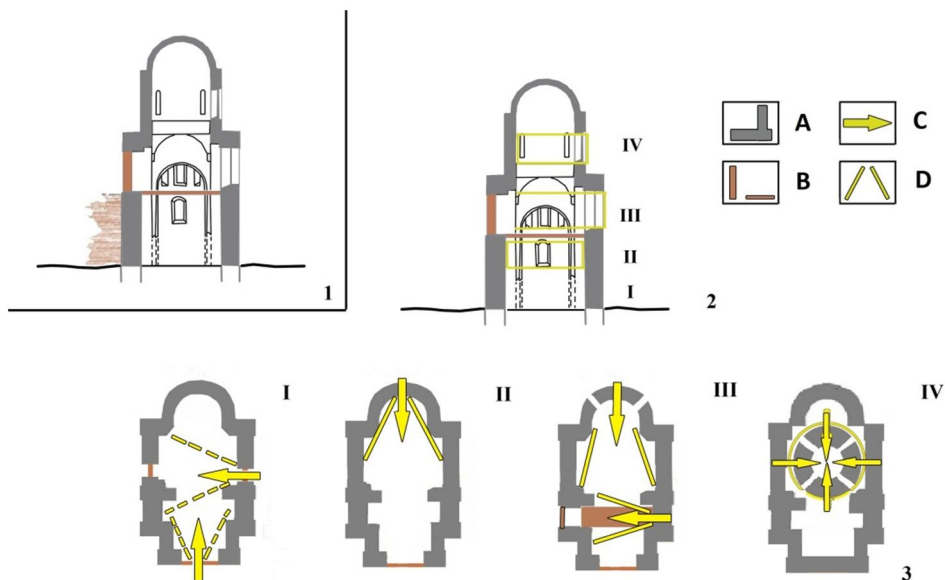
³² Моргунов Ю. Древо-земляные конструкции Южной Руси X–XIII вв. С. 269.

Дослідники неодноразово вказували, що аналогічне Іллінській церкві оформлення лицьової поверхні стін було в Борисоглібському та Успенському соборах Чернігова. Однак цей декоративний прийом у цілому характерний для цегляної архітектури середньовізантійського періоду, його використовували замість лицьовання фасадів плитами каменю (наприклад: церква Іоанна на Криті)³³. Тож навряд чи варто розглядати цю рису архітектури Іллінського храму як свідчення спорідненості з соборами Чернігова XII ст.

У інтер'єрі нартексу Іллінської церкви є дві розташовані одна напроти другої сліпі арки, конструктивне призначення яких – перерозподіл навантаження в масиві стін. Цю ж функцію виконують дві розвантажувальні арки, розташовані одна над одною в лицьовій кладці північної стіни нартексу. Верхня розташована над дверним прорізом на хори, нижня (відкрита під час досліджень 2016 р.; мал. 5) відповідає сліпій арці в інтер'єрі. Використання розвантажувальних арок відомо з давніх часів. Вони дозволяли зменшити навантаження на площу стіни на ділянках із порталами. На території Русі схожа арка (над дверним прорізом) зафіксована лише в кам'яній церкві Бориса та Гліба в Кідекші. До створення цієї церкви, на думку О. Іоанисяна, були причетні майстри Галицької землі, знайомі з романською архітектурою Польщі³⁴. Тож у випадку Іллінської церкви наявність розвантажувальної арки може бути свідченням західноєвропейських впливів.

На другому ярусі нартексу Іллінської церкви були дерев'яні хори, які спиралися на дві поперечні тесані балки. Самі хори не віціли, але в стінах нартексу збереглися гнізда їх кріплення. Наскільки можна встановити, єдиний вхід на хори вів ззовні через двері в стіні на рівні другого ярусу. Відповідно до висновків М. Холостенка, вхід вів безпосередньо зі схилу яру³⁵. Однак спираючись на результати досліджень 2016 р., можна також припустити, що для цього слугувала дерев'яна прибудова. Про її існування можуть свідчити вже згадані відбитки балок на рівні першого ярусу північного фасаду храму³⁶.

Первинно Іллінська церква освітлювалася (мал. 6) через віконні прорізи в південній стіні (по 1 вікну в полі закомари та в нартексі), в апсиді (4 вікна в два яруси: три згори та одне внизу), а також у барабані купола (8 вікон). На північному фасаді вікна були відсутні, симетрично до вікна на південній стіні в полі закомари на фасаді розташовувалася глуха ніша, а навпроти південного вікна – вже згаданий портал для входу на хори.

Мал. 6. Іллінська церква. Схема розташування дерев'яних конструкцій та зон освітлення. А – мурування; В – дерев'яні конструкції; С – напрямок освітлення; D – зона освітлення.

1 – розташування конструкцій хорів та входу на них; 2 – організації надходження природного світла з позначенням ярусів; 3 – зони освітлення за ярусами (I–IV).

³³ Mamaloukos S. Treatment of the facades with inscribed and painted architectural forms and decorative features in Mid-Byzantine architecture. *Труды Государственного Эрмитажа*. 2010. Т. III. С. 82–83.

³⁴ Иоанисян О. К истории польско-русских архитектурных связей в конце XI – начале XII в. *Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира: XII век*. Санкт-Петербург, 2002. С. 211.

³⁵ Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове... С. 91–92.

³⁶ Черненко О., Новик Т., Міхєнко К. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові... С. 193.

У церквах візантійської традиції природне освітлення та вікна були важливим елементом концепції храмового простору. Завдяки літургії внутрішнє оздоблення храму поєднувалося із небом, яке уявлялося передовсім у термінах світла. Сонячне проміння, що потрапляло в храм через вікна, втілювало взаємодію між небесним виміром та храмовим простором³⁷. Відповідно до цього у візантійських храмах світло концентрувалося на апсиді та куполі³⁸. Однак в Іллінській церкві воно фокусувалося також на хорах (мал. 6: III). Це був ефект, пов'язаний з асиметрією у розташуванні вікон: хори освітлювалися лише з одного боку, світло спрямовувалося на вхід до них, розташований у північній стіні. При цьому вікон на північному фасаді не було, за межами хорів ця частина храму перебувала у напівтемряві. Таку специфічну «гру світла» можна пояснити особливою роллю, яку хори відігравали в храмах Русі як місце молитовного усамітнення, подібного до подвигу стовпника³⁹.

У XVIII ст. до північної стіни Іллінської церкви прибудували тамбур для входу до комплексу Антонієвих печер (мал. 7; 8: В). Завдяки цьому нині вона сприймається як архітектурне оформлення входу до печерного монастиря. Натомість немає впевненості, що так було і в давнину. Відповідно до результатів спелеоархеологічних досліджень, середньовічні Антонієві печери були низкою розташованих вздовж схилів яру ізольованих гротів-тунелів із прилеглими до них прямокутними об'ємами крипт, локул та/або келій⁴⁰. Відтак їх планування докорінно різнилося від збереженого нині комплексу з головним входом.

У сучасному вигляді музеєфіковані Антонієві печери – це комплекс поєднаних переходами цегляних приміщень XVII–XVIII ст. (церкви Антонія Печерського, Феодосія Тотемського та Миколи Святоші) у схилі Болдиної гори (мал. 8). До них прилягають більш давні земляні гроти, розчищені під час спелеоархеологічних досліджень др. пол. XX – поч. XXI ст. Фактично існуючий комплекс печер є результатом перетбудов нового часу та реставраційних робіт XX ст., так само як і сучасний вигляд Іллінської церкви.

Мал. 7. Іллінська церква та тамбур на вході у комплекс печер.
Вигляд з північного заходу. Аерофотозйомка 2015 р.

Найдавніше зображення Іллінської церкви зберіглося на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. (мал. 9). Відповідно до нього, тоді із півночі до неї прилягав не схил із печерами, а ділянка тераси з наземною каплицею. Судячи з усього, каплицю пізніше перетворили на

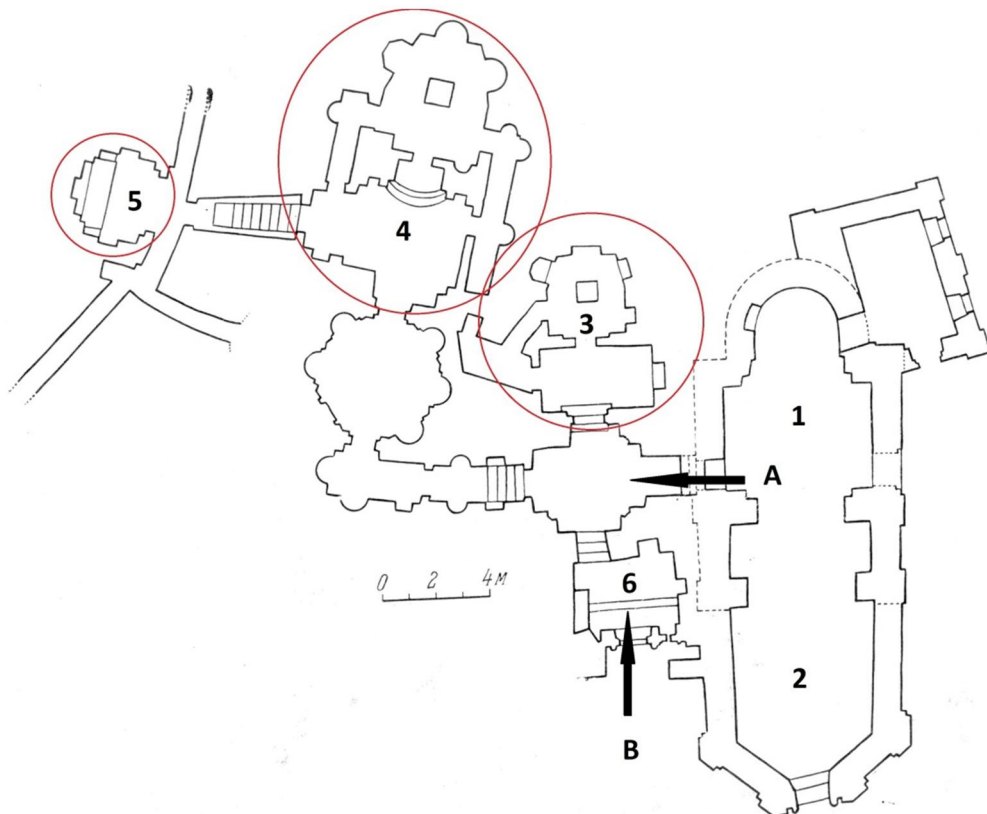
³⁷ Ivanovici V. Windows and church space in early medieval Byzantium and west. *Opuscula historiae Artium Supplementum*. 2013. № 62. P. 38–47.

³⁸ Jabi W., Potamianos I. Geometry, light, and cosmology in the church of Hagia Sophia. *International Journal of Architectural Computing*. 2007. № 5. P. 303–319.

³⁹ Сарабьянов В. Помещения второго этажа в древнерусских церквях, их функция и иконография. В *созвездии Льва. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица*. Москва, 2014. С. 406–443.

⁴⁰ Руденко В. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів, 2007. С. 211–222.

підземне приміщення шляхом засипки. Під час досліджень 2015 р. було зафіксовано, що склепіння притвору храму Антонія Печерського перекиває насип ґрунту (мал. 10), який містить археологічні матеріали XVII–XVIII ст.⁴¹ Напевно, це та сама наземна прибудова, яка зображена на «Абрисі Чернігівському», тож на початку храм Антонія Печерського був повністю або частково наземним.

Мал. 8. План комплексу Іллінської церкви та мурованих приміщень (обміри М. Холостенка).

На плані окреслено приміщення підземних храмів.

1 – Іллінська церква; 2 – прибудова «трапезної» XVII ст.; 3 – церква Антонія Печерського XVII–XVIII ст.; 4 – церква Феодосія Тотемського; 5 – церква Миколая Святоші; 6 – тамбур XVIII ст.

А – вхід до підземного комплексу через північну стіну нартексу; В – вхід через тамбур. Стрілками позначено напрямки руху.

На першому ярусі Іллінської церкви є три входи. Західний та південний провадять ззовні до нави. Північний вхід поєднаний переходом із комплексом цегляних підземних приміщень XVII–XVIII ст. у схил Болдиної гори (мал. 8: А; 10). Цей перехід завдовжки 1,7 м, завширшки близько 1 м, заввишки понад 2 м (від рівня давньої підлоги близько 3 м). Його завершує арка, включена в мурування південної стіни вже згаданого притвору храму Антонія Печерського. Ця стіна, як і інші муровані конструкції Антонієвих печер, складена з пізньої цегли на вапняному розчині. Натомість арка мурована з плінфи на розчині з цем'яною, тож є середньовічною⁴². На відміну від неї інші конструкції переходу муровані з цегли-пальчатки нового часу⁴³. Це може мати два пояснення: 1) давній перехід із церкви до печер повністю зруйнований та відновлений у XVII–XVIII ст. з тогочасних матеріалів; 2) перехід у давнину не існував і розташована з боку печер арка є частиною якоїсь втраченої мурованої споруди. Друге припущення здається доволі вірогідним, оскільки, як уже було згадано, найімовірніше на поч. XVIII ст. Іллінська церква не прилягала безпосередньо до підземних приміщень.

⁴¹ Черненко О., Новик Т., Міхєєнко К. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові... С. 194.

⁴² Холостенко Н. Ильинская церковь в Чернигове... С. 92.

⁴³ Асеев Ю., Логвин Г. Архитектура Ильинской церкви в Чернигові... С. 33.

Відомо, що від початку свого виникнення підземні комплекси монастирів Русі були пов'язані з поховальною традицією. Цю традицію дослідники зазвичай асоціюють безпосередньо зі скельними обителями візантійського світу. Утім практика печер-крипт могла мати й західноєвропейське походження. Як відомо, ще в передроманській архітектурі затвердився звичай облаштування крипт, пов'язаних із храмовим простором. Вони зберігали мошці святих та слугували гробницями видатних представників суспільства⁴⁴.

Мал. 9. Іллінська церква.
Мініатюра з «Абрису Чернігівського» 1706 р.

К. Сапен вказує на безпосередній зв'язок романських крипт із монастиризмом⁴⁵. Він наголошує, що автори XII–XIII ст. прирівнювали крипти до келій ченців як місця усамітнення та молитви, а символіка середньовічних крипт співвідносила їх із печерами⁴⁶. Тож не виключено, що в середньовіччі з півночі до Іллінської церкви прилягав якийсь об'єм особливого значення, подібний до крипт західноєвропейських храмів. Він міг бути частково або повністю підземним. Гіпотетично цей об'єм міг зберігати реліквії святих або поховання визначних осіб. Однак перевірити це припущення неможливо: за нового часу ділянка зазнала кардинальної реконструкції.

Традиційно Іллінську церкву відносять до групи пам'яток чернігівської архітектурної школи кін. XI – поч. XII ст. разом із т. зв. «однокамерним теремом», Борисоглібським та Успенським соборами. Вважається, що до виникнення цієї школи були причетні західноєвропейські майстри. Таку думку неодноразово висловлювали дослідники ще від поч. XX ст. Найкраще її обґрунтував О. Іоаннісян. Він вказав, що пам'яткам чернігівської архітектурної школи притаманна ціла низка рис, раніше невідомих архітектурі Русі: рівношарова кладка, наявність аркатурних поясів тощо. О. Іоаннісян вважав, що ці риси мають аналогії в романській архітектурі Північної Італії, перш за все – в архітектурі Модени⁴⁷. Однак, як зазначав і сам дослідник, в Іллінській церкві не виявлений властивий усім іншим спорудам цієї групи аркатурний пояс⁴⁸. До цього можна додати, що в її конструкція та декорі, на відміну від Успенського та Борисоглібського соборів, не використана фігурна цегла (профільований карниз на фасаді складений з підтесаних цеглин). Немає також різьблених деталей з білого каменю або плит пірофіліту (рожевого сланцю) та голосників. Від Борисоглібського та Успенського собору Іллінську церкву відрізняють і перекриття над нартексом (скатні над карнизами). Ще однією її особливістю є дерев'яні хори. В архітектурі Південної Русі такі хори були тільки в бічних навах Чернігівського Спасо-Преображенського собору⁴⁹. У всіх інших випадках їх улаштовували на цегляних склепіннях першого ярусу. Тож спільних рис із групою пам'яток чернігівської архітектурної школи кін. XI – поч. XII ст. в Іллінській церкві небагато. Значно більше відмінностей. Але в будь-якому випадку, оригінальність та складність використаних зодчими Іллінської церкви прийомів дає підстави стверджувати: її будували досвідчені майстри. Масштабні роботи зі створення штучної тераси потребу-

⁴⁴ Sapin Ch. Les cryptes en France. Pour une approche archéologique, IVe–XIIe siècle. Paris, 2014. P. 111–208.

⁴⁵ Ibid. P. 196–201.

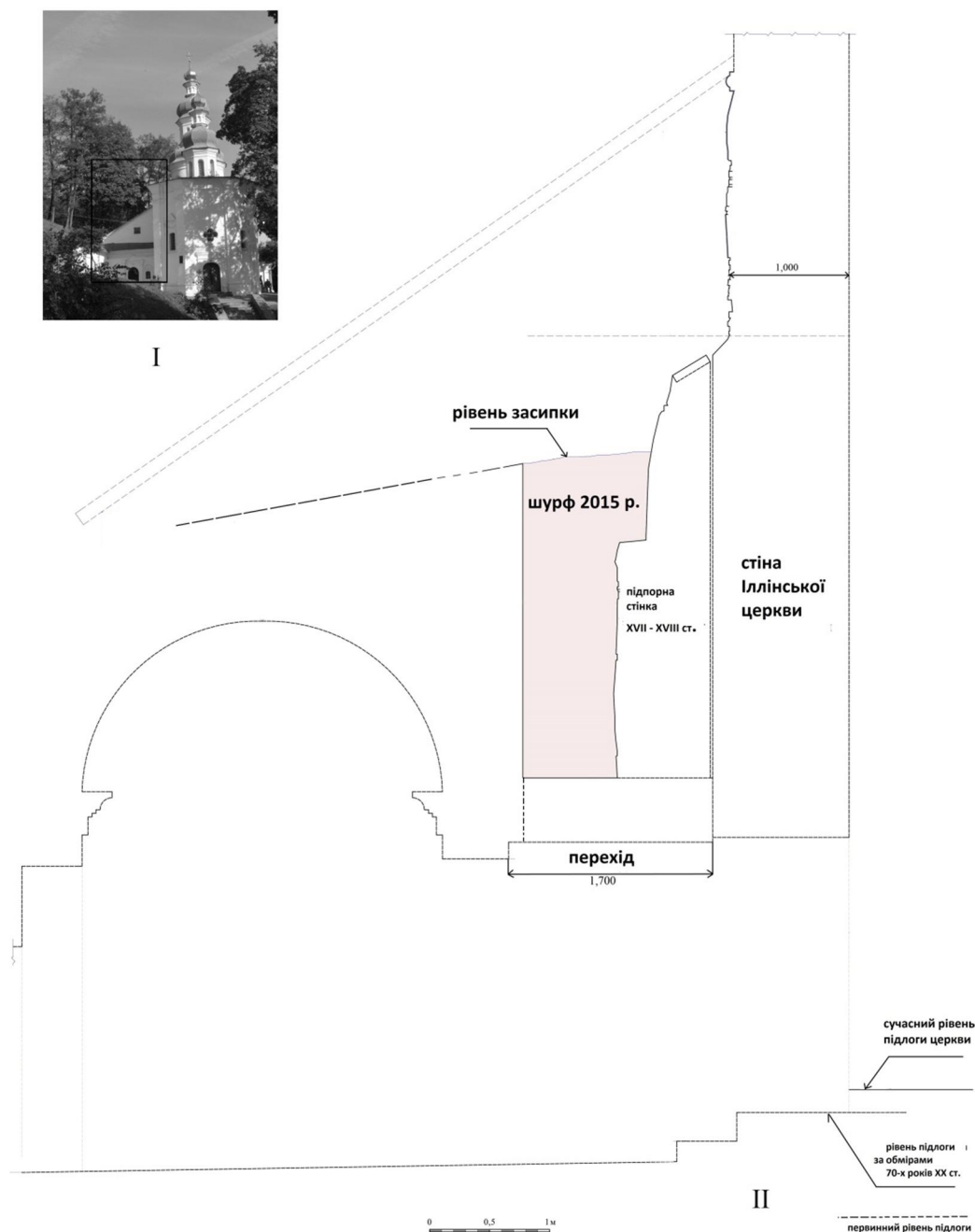
⁴⁶ Ibid. P. 13, 36.

⁴⁷ Иоаннісян О. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII в. *Rutenica*. 2007. № 6. С. 169–177.

⁴⁸ Там само. С. 171.

⁴⁹ Холостенко Н. Исследования Спасского собора в Чернигове. *Реставрация и исследования памятников культуры*. Москва, 1990. Вып. 3. С. 7.

вали не лише певних зусиль, але й технічних знань, оскільки необхідно було забезпечити стабільність майбутнього храму. Система розвантажувальних арок, «гра світла» тощо, – усе це вказує не лише на обізнаність із різноманітними та досить складними технологіями будівництва, але й на цілісність та послідовну реалізацію задуму. Є також певні підстави припустити участь у будівництві західноєвропейських зодчих (використання розвантажувальних арок у муруванні).

Мал. 10. Іллінська церква. Розріз через північну стіну, перехід до комплексу підземних приміщень та горище над тамбуром. 2015 р.
I – західний фасад із прилеглим тамбуром; II – розріз.

Наостанок варто ще раз звернутися до питання про датування Іллінської церкви. За відсутності повідомлень писемних джерел, його можна вирішити на підставі властивостей архітектури, технології будівництва та використаних будівельних матеріалів, які зазвичай вважають хронологічними ознаками та/або ознаками діяльності однієї групи майстрів.

Утім Іллінська церква має певні особливості, що зближають її як зі спорудами Чернігова першої пол. XI ст., найперше зі Спасо-Преображенським собором (карнизи над бічними компартаментами, дерев'яні західні хори), так і з пам'ятками чернігівської архітектурної школи (використання плінфи зі знаками та позначками, рівношарове мурування тощо). Однак і в першому, і в другому випадку відмінних рис більше, ніж спільних. Пояснити це можна різними обставинами. Не виключено, що, оскільки Іллінська церква створювалася як монастирська, то й вирізнялася стриманістю форм та декоративного оформлення і певним архаїзмом порівняно з князівськими Борисоглібським та Успенським соборами. Можна також припустити, що невеликий Іллінський храм прагнули спорудити якнайшвидше, і це обмежило можливість використання будівельних матеріалів (привозного пірофіліту, спеціально виготовленої фігурної цегли тощо). Ще одне можливе пояснення – зведення церкви припадає на той період історії Чернігова, коли будівельна діяльність у місті фактично не здійснювалося, і для спорудження храму до Чернігова запросили майстрів, у тому числі таких, які мали західноєвропейський досвід. Це міг бути час після завершення будівництва Спасо-Преображенського собору та перед зведенням споруд, які традиційно пов'язують із діяльністю Володимира Мономаха (храм-усипальниця, т. зв. «двокамерний терем»). У цьому випадку Іллінська церква збудована за княжіння в місті Святослава Ярославича (1054–1073), що відповідає часу літописної розповіді про прибуття Антонія Печерського до Чернігова. Однак із такою ж вірогідністю це міг бути час після завершення міжусобної війни між Святославичами та Мономашичами (після Любецького з'їзду 1097 р.), перед заснуванням князем Давидом Борисоглібського собору. Не можна виключити й більш пізньої дати, хоча з огляду на історичний контекст це мало вірогідно. Більш того, певний архаїзм Іллінської церкви свідчить на користь ранньої дати.

Підсумовуючи сказане, варто визнати, що у випадку Іллінської церкви можливості датування засобами архітектурної археології обмежені. Можливо, єдиним варіантом з'ясувати це питання є радіовуглецеве датування (визначенні відносного вмісту ізотопу ^{14}C) будівельного розчину основного об'єму пам'ятки. Здійснення такого дослідження є можливим. Утім датувати в такий спосіб розчини, які містять мікродомішки цем'янки, проблематично. Це є головною причиною відсутності усталеної практики такого датування в дослідженні пам'яток архітектури Русі.

References

- Adruh, A. (2008). *Arkitektura Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Antypov, Y. (2000). *Drevnerusskaia arkhytektura vt. pol. XIII – pervoi trety XIV v. Katalog pamiatnykov* [Ancient Rus architecture of the second half of the 13th – the first third of the 14th c.]. St. Petersburg, Russia.
- Chernenko, E. (2016). *K voprosu ob odnonefnykh khramakh Drevnei Rusy (po materyalam yssledovaniy Ylynskoï tserkvy v Chernyhove)* [To the question of one-nave temples of Ancient Rus (on the materials of research of Ilyinskaya church in Chernihiv)]. Novopolotsk, Belarus.
- Chernenko, O. (2017). *Inzhenerno-heolohichni umovy ta osoblyvosti paleoreliefu u misti roztashuvania Illinskoï tserkvy v Chernihovi* [Engineering and geological conditions and paleo-relief features at the location of Elias church in Chernihiv]. Kyiv, Ukraine.
- Chernenko, O., Lutsenko, R. (2024). *Illinska tserkva u Chernihovi za rezultatamy novitnikh doslidzhen* [Elias church in Chernihiv according to the latest research]. *Opus mixtum*, 11, P. 127–148.
- Chernenko, O., Novyk, T. (2021). *Pro chas budivnytstva tserkvy na Verkhnomu zamku Chernihova* [About the construction of the church on the Upper castle of Chernihiv]. *Opus mixtum*, 9, P. 127–136.
- Chernenko, O., Novyk, T., Mikheienko, K. (2016). *Arkhytekturno-arkheolohichni doslidzhennia Illinskoï tserkvy v Chernihovi 2015 r.* [Architectural and archaeological research of the Elias church in Chernihiv in 2015]. Kyiv, Ukraine.
- Elshyn, D. (2010). *Novye yssledovaniya drevnerusskoi plynfy: ytohy y perspektivy* [New studies of the Old Russian plinth: results and prospects]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archaeology and ancient history of Ukraine*, 1, P. 399–403.
- Ihnatenko, I., Vasylenko, A. (1999). *Novi doslidzhennia Illinskoï tserkvy v Chernihovi. Chernihivskiy Troitsko-Illinskyy monastyr: istoriia ta suchasnist* [New research on the Elias church in Chernihiv. Chernihiv Trinity-Elias monastery: history and modernity]. Chernihiv, Ukraine.
- Kuchera, M. (1999). *Sloviano-ruski horodyshcha VIII–XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dontsem* [Slavic-Russian settlements of the 8th–13th c. between San and the Siverskyi Donets]. Kyiv, Ukraine.
- Malevskaia-Malevych, M. (2016). *Tserkov XIV v. na detyntse Novohrudka* [Church of the 15th c. on the fortress of Novohrudok]. *Stratum plus*, 5, P. 339–353.
- Morhunov, Yu. (2009). *Drevo-zemlianye konstruksyy Yuzhnoi Rusy X–XIII vv.* [Tree-ground constructions of Southern Rus of the 10th–13th c.]. Moscow, Russia.
- Rudenok, V. (2007). *Arkheolohichni doslidzhennia Illinskoho monastyria u Chernihovi. Chernihiv u serednovichnii ta rannomoderni istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy* [Archaeological research of Elias monastery in Chernihiv. Chernihiv in the Medieval and Early Modern history of Central and Eastern Europe]. Chernihiv, Ukraine.

Sarabianov, V. (2014). Pomeshcheniya vtorogo etazha v drevnerusskykh tserkviakh, ykh funktsiya y ykonografyia. V sozvezdyi Lva [First floor rooms in Old Russian churches, their function and iconography. In the constellation of the Lion]. Moscow, Russia.

Trushnykova, A. (2016). Typ besstolpnoho khrama v arkhytekture Drevnei Rusy y Vyzantyy XI–XV vv. [The type of a pillarless temple in the architecture of Ancient Rus and Byzantium of the 11th–15th c.]. Moscow, Russia.

Yoannysian, O. (2002). K ystoriy polsko-russkykh arkhytekturnykh svyazei v kontse XI – nach. XII v. Drevne-russkoe yskusstvo. Rus y strany vyzantyskogo myra: XX vek [To the history of Polish-Russian architectural relations in the late 11th – the early 12th c. Ancient Rus art. Russia and the countries of the Byzantine world: the 12th c.]. St. Petersburg, Russia.

Yoannysian, O. (2007). O proyskhozhdenyy, datyrovkakh y khronolohiyakh chernyhovskoho zodchestva XII v. [On the origin, dating and chronology of Chernihiv architecture of the 12th c.]. *Rutenica*, VI, P. 169–177

Yoannysian, O. (2007). O proyskhozhdenyy, datyrovkakh y khronolohyy chernyhovskoho zodchestva XII v. [On the origin, dating and chronology of Chernihiv architecture of the 12th c.]. *Rutenica*, 6, P. 169–177.

Черненко Олена Євгеніївна – кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна), ад'юнкт Варшавського університету (вул. Краковське передмістя 26/28, м. Варшава, 00-927, Польща).

Chernenko Olena – candidate of historical sciences, docent at T. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013 Ukraine), adjunct at University of Warsaw (26/28 Krakowskie Przedmieście, Warsaw, 00-927, Poland).

E-mail: o.chernenko@uw.edu.pl

Новик Тетяна Григоріївна – старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Novik Tatyana – senior researcher, National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: novik-t@ukr.net

Луценко Роман Миколайович – провідний науковий співробітник, Музей історії Десятинної церкви (вул. Володимирська, 2, м. Київ, 01001, Україна).

Lutsenko Roman – leading researcher, Museum of the history of the Desyatynna church (2 Volodymyrska str., Kyiv 01001, Ukraine).

E-mail: vutzick@ukr.net

Дата подання: 2 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 24 березня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Черненко, О., Новик, Т., Луценко, Р. Іллінська церква в Чернігові: підсумки досліджень. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 16–28. DOI: 10.58407/litopis.250202.

Цитування за стандартом APA

Chernenko, O., Novyk, T., Lutsenko, R. (2025). Illinska tserkva v Chernihovi: pidsumky doslidzhen [Elias church in Chernihiv: research findings]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 16–28. DOI: 10.58407/litopis.250202.

Маркіян-Любарт Кирчів

●

**«МИСТЕЦТВО ДОБРОЇ СМЕРТІ»
ЯК ФАКТОР ПРОСТОРОВО-АДМІНІСТРАТИВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
У МІСТАХ НА МАГДЕБУРЗЬКОМУ ПРАВІ:
приклад Львова (XV–XVI ст.)¹**

●

**«THE ART OF A GOOD DEATH» AS A FACTOR OF SPATIAL-ADMINISTRATIVE TRANSFORMATIONS
IN THE CITIES UNDER THE MAGDEBURG LAW:
LVIV CASE (15th–16th c.)**

DOI: 10.58407/litopis.250203

© М.-Л. Кирчів, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9329-845X>

Концепція «мистецтва доброї смерті» (*ars bene moriendi*), спричинена нищівною пандемією чуми, починаючи з XV ст., мотивувала жителів Європи більш масово укладати тестаменти для того, аби правильно завершити свої земні справи. Заповідачі-міщани, зокрема, заповідали нерухому власність у межах міста церквам, шпиталям та монастирям. **Мета дослідження** – продемонструвати, як цей європейський феномен вплинув на адміністративну організацію у Львові, адже в цей час церковні інституції розпоряджалися все більшою кількістю територій на передмістях саме через донації. Цей процес відбувався паралельно з примноженням нерухомості окремими представниками патриціату та продовжився також і в XVI ст. Було застосовано **методи** історичної топографії та картографії для локалізації наділів на львівських передмістях, що були передані за заповіданнями церковним інституціям. **Новизна** формується із міждисциплінарного перетину соціокультурних та топографічних студій, що дозволяють краще розуміти процеси трансформації простору. **Висновки.** Через поширення ідеї *ars bene moriendi* у Львові в XV–XVI ст. церковні інституції почали отримувати через заповідання великі наділи на території передмістя, котрі були виміряні та поділені відповідно до одиниці площі «лан» ще із середини XIV ст. Відтак, це стало ще одним фактором відходу від просторово-адміністративної системи, закладеної маґдебурзьким правом.

Ключові слова: мистецтво доброї смерті, маґдебурзьке право, Львів, передмістя, міський простір, церковна власність, лан.

●

The concept of «art of a good death» (*ars bene moriendi*), caused by the devastating plague pandemic starting in the 15th c., motivated inhabitants of Europe to sign wills more en masse to complete their earthly affairs correctly. The burgher testators, particularly, bequeathed immovable property within the city limits to churches, hospitals, and monasteries. **The purpose of the study** is to demonstrate how this European phenomenon affected the administrative organization in Lviv because, at that time, church institutions were managing an increasing number of suburban territories precisely through donations. This process took place in parallel with the increase of real estate by individual representatives of the patriciate and continued in the 16th c. Historical topography and cartography **methods** were used to locate allotments in the Lviv suburbs that were bequeathed to church institutions. **The scientific novelty** is formed from the interdisciplinary intersection of sociocultural and topographical studies, which allows a better understanding of the processes of space transformation. **Conclusions.** Due to the spread of the idea of *ars bene moriendi* in Lviv in the 15th–16th c. church institutions began to receive large allotments on the territory of the suburbs through bequests, which were measured and divided according to the unit of area «lan» from the middle of the 14th c. Therefore, this became another departure factor from the spatial-administrative system established by the Magdeburg law.

Key words: art of a good death, Magdeburg law, Lviv, suburbs, urban space, church property, Lan.

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

Протягом останнього десятиліття спостерігаємо поживлення у студіях, присвячених простору ранньомодерного Львова, його топоніміці та нерухоomości². Змістовність збережених документів XVI–XVII ст. дозволяє пролити світло на еволюцію адміністративної організації міста, зокрема й на один із найвагоміших факторів її формування – самоврядне маґдебурзьке право. У період Пізнього Середньовіччя різні варіації т. зв. німецького права були адаптовані в містах Східно-Центральної Європи. Це було частиною процесу, що в історіографії отримав назву «східна німецька колонізація» (*Ostsiedlung*)³.

Маґдебурзьке право було дароване Львову в сер. XIV ст., регулювало ієрархічні, судові та економічні процеси в місті, зокрема й заклало поділ землі під львівською юрисдикцією на наділи для збору чиншів. Для вимірювання територій застосовували одиницю площі *лан* (пол. *łan*) франконського зразка⁴, чію площу дослідники визначають як орієнтовно 25 га, що еквівалентно розміру заповідника Софія Київська чи Ватиканських садів. Однак картографічні реконструкції в польській Сілезії підтверджують, що в початковому вимірюванні якості ґрунту відіграла більшу роль, ніж певний стандарт розміру. Відтак, менші плідні землі формували більші наділи⁵. Одиниця відповідала німецькій *гуфі* (нім. *hufe*) та походила від *лену* (нім. *lehen*), також відомого як *феод* (англ. *feud, fief*) у Західній Європі. Таке запозичення відбулося приблизно в XII–XIII ст. завдяки німецьким колоністам⁶.

У результаті двох правових локацій⁷ таких *ланів*, Львову було виділено 100⁸. Із контексту локаційних привілеїв зрозуміла лише приблизна логіка поділу передмістя, себто територій навколо міста в мурах (середмістя). Лани повинні були бути прямокутної форми та тягнутися кожен від середміських фортифікацій аж до кінця міської юрисдикції, себто розташовуючись радіально⁹. Наразі недостатньо джерельної інформації для реконструкції початкової просторово-адміністративної організації міста чи процесу такого поділу.

Дещо більше інформації можемо відшукати про розвиток львівського адміністративного устрою в XV–XVII ст., зокрема завдяки плідній роботі міського писаря, а згодом райці, Станіслава Ансеріна¹⁰. Так, списки його «Головного інвентаря ста ланів...» 1608 р.¹¹ описують території передмістя Львова, усе ще поділеного на *лани*. Найдокладніше описано найбільшу із цих територій – Галицьке передмістя (від 43 до 45 *ланів*)¹². Однак на час укладання документа більшість *ланів* не зберегли оригінальний розмір, вони були об'єднані чи розділені через продаж, спадковий поділ та донації. Про це в інвентарі свідчать історичні описи з посиланнями на міські акти, що сягають кін. XV ст.

Дослідники Східно-Центральної Європи сходилися на думці, що *лан* починає виходити з ужитку в XVI ст. як маловикористовувана вимірювальна одиниця та вже недієвий спосіб організації господарства (про це писали Ф. Енгель¹³, Ф. Пекосінський¹⁴ та М. Грушевський)¹⁵. І справді, через операції купівлі-продажу тощо первинне вимірювання території в *ланах* та розбудована довкола нього адміністративно-податкова система відігравали все меншу роль. Таким чином виникли одиниці-покручі, наприклад, *півшоста ланів*

² Долинська М. Рецепція культурного краєвиду Галицького передмістя Львова у фіскальних документах 1607–1608 рр. *Український історичний огляд*. 2023. № 2. С. 121–137; Віра О. Годоніміка Львова: генеза і розвиток в маґдебурзький період: дис. ... доктора філософії 032. Львів: УКУ, 2023. 423 с.

³ Lück H. Aspects of the transfer of the Saxon-Magdeburg Law to Central and Eastern Europe. *Rechtsgeschichte, legal history*. 2014. № 22. Р. 83.

⁴ Також відомий як великим, маґдебурзьким, німецьким. Він є більшим за фламандський, який називають хелменським, голландським та шредським, розмір якого визначають як орієнтовно 16 га. Piekosiński F. O łanach w Polsce wieków średnich. Kraków, 1887. S. 26, 31.

⁵ Muszyfaga A. Ze studiów nad osadnictwem kasztelanii nysko-otmuchowskiej na przełomie XIII i XIV w. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. Wrocław, 1968. № 23. S. 181–197.

⁶ Schier B. Ortsnamen als Quellen der historischen Volkskunde in Böhmen. *Bohemia; München*. 1977. № 18. S. 317–319.

⁷ Правова локація – правова складова утворення міста, що затверджувалася привілеєм.

⁸ Долинська М. До питання про площу Львова XIV–XVIII ст. *Львів: місто, суспільство, культура*. Львів, 2007. № 6. С. 46–57.

⁹ Долинська М. Львів: простір на тлі мешканців XIII–XIX ст. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2014. С. 52.

¹⁰ Петришак Б. Час реформ: реорганізація устрою міської канцелярії Львова останньої третини XVI ст. *Архіви України*. 2017. № 1. С. 209–212.

¹¹ Центральный державный исторический архив України, м. Львів. Ф. 52. О. 1. Спр. 108. Арк. 10–18; Спр. 395. Арк. 1–9.

¹² Долинська М. Формування і розвиток території Львова: зміни адміністративно-територіального поділу міста в XIII–XXI ст. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2016. С. 24.

¹³ Engel F. Mittelalterliche Hufenmaße als siedlungsgeschichtliche Quellen. *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft*. 1954. № 6. S. 285.

¹⁴ Piekosiński F. O łanach w Polsce wieków średnich. Kraków, 1887. P. 32–33.

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5. С. 186–187.

(*Pulszosta Lanów*), себто 5,5 лану¹⁶. Можна припустити, що фактором впливу стала розбудова менших за розміром видів прибуткової нерухомості: фільварків, цехів, млинів тощо.

Хоча власниками більшої частини ланів Галицького передмістя станом на 1607 р. виступають львівські патріції, еклезійні інституції (католицька капітула, церкви, монастирі та шпиталі) мали у своєму розпорядженні також значну частку. Їхня нерухомість представлена ланами, млинами, фільварками, садами тощо. У більшості випадків отримання нерухомості в цих інституцій відбувалося через заповіти міщан.

Такі донації нерухомості є очевидним прикладом впливу європейського «мистецтва доброї смерті» (лат. *ars bene moriendi*), християнського вчення про правильне завершення земних справ, що виникло в першій пол. XV ст. Ідея була гуманістичною відповіддю на виснаження після нищівної епідемії Чорної смерті та спершу слугувала для кліри, а вже згодом поширилась у світському житті через книги. Хоча «мистецтво доброї смерті» першопочатково стосувалося морального виміру (усвідомлення смерті як невідворотного процесу), однак зрештою воно посприяло поширенню практики укладання заповітів. Ключовим був вплив на всі, а не лише найзаможніші, верстви населення. Крім того, *ars bene moriendi* заклало практику посмертних пожертв різним церковним інституціям задля вічного спасіння тестатора, заповідали зокрема й нерухому власність¹⁷.

Оскільки інвентар С. Ансеріна зосереджує свою увагу саме на лановому поділі міських територій, для цілісного дослідження заповідання для упокою душі необхідно в подальшому долучити також інші джерела. Проте спостерігаємо вплив «мистецтва доброї смерті» на динаміку просторово-адміністративної організації Львова. Так, наприклад, документ засвідчує донації ланів на користь обох тоді наявних у Львові шпиталів¹⁸. Шпиталь Св. Духа, котрий розташовувався в середмісті, володів сумарно 4 ланами на Галицькому передмісті. Спершу у власність шпиталю потрапили 2,25 лани, передані отцем М. Блаже-йовичем ще в 1471 р. Це найперший випадок такої донації зі зазначених у документі. Згодом володіння було доповнено сусідніми 1,75 лану за заповітом П. Чизенгутля від 1561 р. Згідно зі здійсненою приблизною картографічною реконструкцією,¹⁹ загальна площа становить орієнтовано 78 га, що не відповідає поширеному в літературі розміру 1 франконський лан=25 га.

Шпиталю Св. Станіслава, що розташовувався на Краківському передмісті, належав наділ, також віддалений від самої будівлі: 1,75 (або 1,25²⁰) лану за заповітом М. Малечковського від 1592 р. на Галицькому передмісті. Незалежно від зазначеного розміру, окреслені межі цього наділу займають приблизно 55 га.

Львівські міщани також почали здійснювати донації на користь католицьких орденів, хоч і в дещо менших масштабах. На час інвентаризації С. Ансеріна, домініканці мали найбільше територій у регіоні у власності серед орденів. Причиною цього могло бути й те, що вони були першим серед орденів, що прибули на ці терени (XIII ст.)²¹. Брати-проповідники отримали сад за міською хвірткою на 0,5 (0,75²²) лану Жешовського двома донаціями 1600 р. та 1608 р. від Я. Радомського на межі Галицького передмістя. Через неточність формулювань інвентаря постає проблема з обрахунком передміської площі, котрою розпоряджаються ордени. Проте варто розуміти, що масове заповідання на спасіння душі стосувалося територій і поза містом. Так, станом на 1578 р. львівський монастир домініканців володів 6 селами (загалом площею 54 лани) та в селі францисканського ордену займав ще 6 ланів²³.

Орден єзуїтів, котрий прибув до Львова наприкінці XVI ст., на час інвентаризації ще не встиг набути великих статків. Їм було передано фільварок при міській хвіртці на 2,5 ланах С. Шольца в 1602 р., а також частину із 0,75 Ольпнерівського лану, котра прилягала до вже отриманого саду в 1605 р.

Європейську практику *ars bene moriendi* почали застосовувати у Львові не пізніше кінця XV ст. Донації, здійснені згідно із цією ідеєю, посприяли не лише земельному збага-

¹⁶ Kyrychiv M.-L. «The main inventory of the one hundred lans...» of Lviv (1608) by Stanislav Anserin: re-publication and translation. *Український історичний огляд*. 2023. № 2. С. 101–120.

¹⁷ Wyszniak J. History of wills, testators and their families in late Medieval Krakow: tools of power. Warsaw: Brill, 2021. P. 2–4.

¹⁸ Третій – шпиталь Св. Лазаря – було засновано лише в 1616 р.

¹⁹ Kyrychiv M.-L. Genesis and functions of the suburbs of Lviv, Krakow, and Wroclaw between the 13th and 15th c. Master thesis. Vienna: Central European university. P. 31.

²⁰ Розміри цього наділу не збігається в двох списках «Головного інвентаря ста ланів...».

²¹ Друзев О. Передумови заснування колегіуму Товариства Ісуса у Львові. *Київська Академія*. 2022. № 18. С. 33–47.

²² Розміри цього наділу також не збігається у двох списках «Головного інвентаря ста ланів...».

²³ Чорний М. Домініканський орден в українських землях у другій чверті XIII ст. *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка*. Львів, 1999. № 2. С. 40–43

ченню еклезіїних інституцій, а й подальшому стиранню *ланової* структури міста. Так, уже станом на 1607 р. міські шпиталі встигли акумулювати великі наділи на Галицькому передмісті, а орденам заповідачі дарували невеликі, навіть не обраховані частини *ланів*, які ці заклади «зшивали» під своєю юрисдикцією. Подальше вивчення testamentів XVII–XVIII ст. дозволить вивести динаміку заповідання нерухомості на користь церковних інституцій та трансформації міського простору відповідно. Також залишається з'ясувати істотність просторових змін у довготривалій перспективі через феномен «мистецтва доброї смерті» в інших містах, зокрема тих, що були засновані на варіаціях т. зв. німецького права.

References

- Chorniy, M. (1999). Dominikanskyi orden v ukrainskykh zemliakh u druhii chverti XIII st. [The dominican order in Ukrainian lands in the second quarter of the 13th c.]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka – Scientific notebooks of the faculty of history of I. Franko Lviv state university*, 2, P. 40–43.
- Dolynska, M. (2007). Do pytannia pro ploshchu Lvova XIV–XVIII st. [To the question of the square of Lviv 14th–18th c.]. *Lviv: misto, suspilstvo, kultura – Lviv: city, society, culture*, 6, P. 46–57.
- Dolynska, M. (2014). Lviv: prostir na tli meshkantsiv XIII–XIX st. [Lviv: space against the background of the inhabitants of the 13th–19th c.].
- Dolynska, M. (2016). Formuvannia i rozvytok terytorii Lvova: zminy administratyvno-terytorialnoho podilu mista v XIII–XXI st. [Formation and development of the territory of Lviv: changes in the administrative-territorial division of the city in the 13th–21st c.]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna – Bulletin of Lviv university. The historical series*, P. 13–30.
- Dolynska, M. (2023). Retseptsia kulturnoho kraievyydu Halytskoho peredmistia Lvova u fiskalnykh dokumentakh 1607–1608 rr. [Reception of the cultural landscape of the Galician suburb of Lviv in the fiscal documents of 1607–1608]. *Ukrainskyi istorychnyi ohliad – Ukrainian historical review*, 2, P. 121–137.
- Druzdiev, O. (2022). Peredumovy zasnuvannia kolehiumu Tovarystva Isusa u Lvovi [Prerequisites for founding the collegium of the Society of Jesus in Lviv]. *Kyivska Akademiia – Kyiv Academy*, 18, P. 33–47.
- Kyrchiv, M.-L. (2023). «The main inventory of the one hundred lans...» of Lviv (1608) by Stanislav Anserin: re-publication and translation. *Ukrainskyi istorychnyi ohliad – Ukrainian historical review*, 2, P. 101–120.
- Kyrchiv, M.-L. (2023). Genesis and functions of the suburbs of Lviv, Krakow, and Wroclaw between the 13th and 15th c. Vienna, Austria.
- Lück, H. (2014). Aspects of the transfer of the Saxon-Magdeburg law to Central and Eastern Europe. *Rechtsgeschichte, Legal History*, 22, P. 79–89.
- Petrishak, B. (2017). Chas reform: reorhanizatsiia ustroiu miskoi kantseliarii Lvova ostannoii tretyny XVI st. [Time of reforms: reorganization of the organization of the city office of Lviv in the last third of the 16th c.]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 1, P. 208–219.
- Vira, O. (2023). Hodonimika Lvova: heneza i rozvytok v magdeburzkyi period [Hodonyms of Lviv: genesis and development in the Magdeburg period].
- Wysmulek, J. (2021). History of wills, testators and their families in late Medieval Krakow: tools of power. Warsaw, Poland.

Кирчів Маркіян-Любарт – магістр середньовічних студій (Центрально Європейський університет у Відні), аспірант кафедри історії Українського католицького університету (вул. Іл. Свенціцького, 17, м. Львів, 79011, Україна).

Kyrchiv Markiiian-Liubart – master of Medieval studies (Central European university in Vienna), Ph.D. student of the department of history at Ukrainian Catholic university (17 Sventsitsky str., Lviv, 79011, Ukraine).

E-mail: markian444@gmail.com

Дата подання: 12 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 13 березня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кирчів, М.-Л. «Мистецтво доброї смерті» як фактор просторово-адміністративних трансформацій у містах на магдебурзькому праві: приклад Львова (XV–XVI ст.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 29–32. DOI: 10.58407/litopis.250203.

Цитування за стандартом APA

Kyrchiv, M.-L. (2025). «Mystetstvo dobroii smerti» yak faktor prostorovo-administratyvnykh transformatsii u mistakh na magdeburzkomu pravi: pryklad Lvova (XV–XVI st.) [«The art of a good death» as a factor of spatial-administrative transformations in the cities under the Magdeburg law: Lviv case (15th–16th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 29–32. DOI: 10.58407/litopis.250203.

Анатолій Адруг

●

МИСТЕЦТВО ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ПРОЦЕСІ

●

ART IN CHERNIHIV IN THE SECOND HALF OF THE 17th – THE EARLY 18th c. IN THE EUROPEAN ARTISTIC PROCESS

DOI: 10.58407/litopis.250204

© А. Адруг, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2768-6498>

Мета статті полягає у висвітленні розвитку мистецтва Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. у загальноукраїнському та європейському художньому процесі. **Методологія дослідження** спирається на системний підхід, на загальнонаукові принципи об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше розглянуто важливу наукову проблему – мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. в загальноукраїнському та європейському художньому процесі. **Висновки.** XVII ст. – важливий етап в історії європейського мистецтва. Формуються національні художні школи. Провідний стиль – Бароко, у тому числі в Польщі, Литві, Білорусії та Західній Україні. Сучасні дослідники вважають вживання терміну «московське бароко» некоректним. На Лівобережній Україні поширився своєрідний національний стиль. У рамках національної своєрідності в Північному Лівобережжі України з центром у Чернігові витворилась місцева регіональна неповторність завдяки низці чинників.

Ключові слова: Європа, Україна, Чернігів, Ренесанс, Бароко, український національний стиль.

●

The purpose of the publication is to highlight the development of Chernihiv art in the second half of the 17th – the early 18th c. in the all-Ukrainian and European artistic process. **The research methodology** is based on a systematic approach, on fundamental scientific principles of objectivity and historicism. **The scientific novelty of the study** is that for the first time an important scientific problem is considered – the art of Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c. in the all-Ukrainian and European artistic process. **Conclusions.** 17th c. – an important stage in the history of European art. National art schools are being formed. The latest style is Baroque, including in Poland, Lithuania, Belarus and Western Ukraine. Today's descendants regard the term «Moscow Baroque» as incorrect. A distinctive national style has expanded in the Left Bank Ukraine. As part of the national identity in the Northern Livoberezhzhya of Ukraine with its center near Chernihiv, local regional uniqueness was created for a number of officials.

Key words: Europe, Ukraine, Chernihiv, Renaissance, Baroque, Ukrainian national style.

Питання національної та регіональної своєрідності образотворчого мистецтва має важливе значення для вивчення особливостей художнього процесу в межах однієї країни чи європейської спільноти в цілому. В наші дні у зв'язку з розвитком європейської інтеграції це питання набуває особливої актуальності. На думку В. Ясієвича, своєрідність в архітектурі має кілька рівнів. На першому місці постає своєрідність епохи. У багатьох країнах існували одночасно і по-особливому поєднувались різні стилістичні системи. Це, а також традиції, історичні умови та політичні обставини створювали своєрідність і неповторність. По-друге, якщо говорять про національну специфіку, то мають на увазі зв'язок архітектури зі своєю епохою, ідеологічні й державні вимоги. У межах загальних стилів епохи виділяють національні модифікації того чи іншого стилю. По-третє, в рамках національної своєрідності має місце регіональна неповторність. Її зумовлюють етнічні й географічні відмінності, клімат, природні матеріали, місцеві традиції. Нарешті, велику роль відіграє особиста авторська своєрідність, тобто ступінь таланту авторів творів, художня школа¹.

¹ Ясієвич В. В поисках национального и регионального своеобразия. *Строительство и архитектура*. 1984. № 2. С. 26–29.

Розгляд мистецтва Чернігова окресленого періоду в загальноукраїнському та європейському художньому процесі має деякі відмінності від запропонованого В. Ясієвичем.

Сімнадцяте століття – важливий етап в історії європейського суспільства, культури та мистецтва континенту. Це – час формування капіталістичних відносин у надрах феодальної системи. Найбільші досягнення західноєвропейського мистецтва пов'язані зі здобутками п'яти континентальних країн – Італії, Фландрії, Голландії, Іспанії, Франції, в яких сформувалися національні художні школи. Нерівномірність розвитку держав, непрості відносини різних соціальних сил зумовили складність і розмаїття художньої культури XVII ст. У кожній із цих країн свої особливості розвитку. Але з'являються й певні риси спільності, які дозволяють говорити про цілісний етап в історії західноєвропейського мистецтва. Його вже не можна визначити якимось одним стилістичним поняттям. Навіть у межах окремої країни виділяються різні течії і тенденції. У XVII ст. сформувались дві стилістичні системи – Бароко і Класицизм. Але треба зауважити, що вони не охоплювали все тогочасне мистецтво повністю.

Провідною ж стилістичною системою у той час стало Бароко, пов'язане переважно з католицькою та феодальною культурою. Воно не обмежувалося лише придворними засадами. Панівним Бароко стало в мистецтві Італії, Іспанії, Фландрії, у багатьох країнах Центральної Європи, у Польщі, Литві, на Заході України. Класицизм постав художньою аналогією раціоналістичної філософії Рене Декарта на теренах Франції. Головною рисою його було звернення до традицій і форм античного мистецтва. У XVII ст. Класицизм розвивався як полеміка із Бароко і як цілісна стилістична система існував лише у Франції. У наступному XVIII ст. він став загальноєвропейською стилістичною системою. У XVII ст. роль і значення Бароко й Класицизму не були рівнозначними. Представники Бароко не створили цілісної естетичної системи. Але цього не можна сказати про Класицизм. Художньо-естетична теорія Класицизму найбільш яскраво виявилась у «Поетичному мистецтві» Н. Буало, в доктринах французької Академії мистецтв². Отже, у західноєвропейському мистецтві XVII ст. панівною стилістичною системою утвердилось Бароко. Лише у Франції другої половини того ж століття почав свій шлях Класицизм. Проте ці дві стилістичні системи не вичерпують всього багатства тогочасного художнього процесу. У багатьох країнах сформувалися національні художні школи. Без знання особливостей розвитку мистецтва сусідніх країн неможливо зрозуміти своєрідність мистецтва Чернігова окресленого періоду. Для цього необхідно розглянути мистецтво Польщі, Литви, Білорусі, Росії.

Особливості розвитку польського мистецтва XVII–XVIII ст. зумовлені специфікою художньої культури в цілому. Бароко поширилось у Польщі від поч. XVII – до сер. XVIII ст. Виразно виступали два напрями – загальноєвропейський і національний. Вони постійно змінювались і досягли розквіту саме в XVII ст. У Польщі тоді існував становий поділ культури на шляхетську й міщанську. В середині дворянської культури існувало розшарування на елітарну, пов'язану з королівським двором і крупними магнатами, і більш демократичну, що відповідала смакам та ідеалам середньої й малоземельної шляхти. Смаки й бажання представників еліти виявлялись у намаганні наслідувати зміну художніх стилів, які ширились у Західній Європі. Королівський двір часто запрошував звідти майстрів і направляв польських митців до них на навчання. Смакам еліти намагались відповідати магнати й духовенство. Представники середньої шляхти та заможних городян стійко трималися звичаїв, обрядів, побуту, одягу. Усе це стало основою для формування культури, яка від кінця XVI ст. дістала назву «сарматської». У мистецтві вона найбільш послідовно виявилась у своєрідності архітектури дрібномасткових садіб і міських будівель, а в живописі – в декоративному тлумаченні «сарматського портрету»³.

Сарматизм постав як комплекс культурно-історичних явищ за часів пізнього Відродження і Бароко. Найперше йдеться про шляхетський спосіб життя, певну систему цінностей, стереотипи поведінки, які вплинули на оригінальність польської шляхетської культури й мистецтва. Сарматизм вплинув на формування політичної свідомості української шляхти, яка відстоювала свої регіональні інтереси. Сарматизм позначився на творчості новолатинських поетів, а також письменників українсько-польського літературного пограниччя. До певної міри сарматизм залишив слід в українській історіографії XVII–XVIII ст., наприклад, в Густинському літописі, у творчості В. Сафоновича, С. Величка⁴.

У 1618 р. Чернігів увійшов до складу Речі Посполитої. 27 березня 1623 р. король Сигізмунд III надав місту магдебурзьке право. Після Визвольної війни 1648–1654 рр. місто

² Ротенберг Е. Введение к искусству XVII в. *Всеобщая история искусств*. Москва, 1963. Т. 4. С. 9–26.

³ Савицкая В. Искусство Польши XVII–XVIII вв. *История искусства зарубежных стран. XVII–XVIII вв.* Москва, 1988. С. 177–182.

⁴ Сас П. Сарматизм. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9. С. 459–460.

стало центром Чернігівського полку. Але економічні та культурні зв'язки із Польщею тривали. Для Чернігова замовляли твори провідних золотарів Гданська та Вроцлава. Старший майстер цеху мулярів і каменярів у Кракові І.-Б. Зауер зводив у Чернігові Троїцький собор (1679–1695).

До приїзду в Чернігів зодчий побудував у Вільнюсі шедевр віленського Бароко – костел Петра і Павла. Розвиток стилю Бароко в Литві прийшовся на час панування крупних феодалів і католицької Церкви: др. пол. XVII – кінець XVIII ст. Поширенню Бароко сприяла діяльність ордену єзуїтів, особливо в будівництві католицьких храмів. На литовське Бароко значно вплинула архітектура Італії, а також інших європейських країн. Уплив місцевої архітектури і художників визначили виразні регіональні риси литовського мистецтва⁵.

Прояви Ренесансу на теренах Білорусії були спорадичними і часто поєднувались із готикою. Тому Бароко в Білорусії стало першим загальноєвропейським стилем, який виявився у всіх видах і жанрах мистецтва. Воно активізувало формування національної художньої школи. Мистецтво Білорусії окресленого періоду – це не лише Бароко, проте саме Бароко визначило розвиток білоруського мистецтва XVII–XVIII ст. Тенденції його розвитку суголосні західноєвропейському Бароко. Осягнути самотністі білоруського мистецтва неможливо без врахування особливостей політичного й соціально-економічного життя, коли після люблінської унії 1569 р. білоруські землі потрапляють під вплив Польщі. Саме через польську архітектуру і мистецтво приходять із Італії вияви пізнього Ренесансу, маньєризму та Бароко. В архітектурі Білорусії відчувається значний вплив віленського Бароко. Незважаючи на це, білоруське мистецтво зберегло свою самотністі завдяки візантійській першооснові, яка стала важливим складником у формуванні стилю. Органічний синтез візантійської та західноєвропейської художніх традицій – один із головних чинників унікальності білоруського мистецтва⁶.

Проблема стилю російського мистецтва XVII ст. привертала увагу дослідників ще в XIX ст. Термін «московське бароко» вживався часто і в науковій, і в популярній літературі. Як вважають сучасні дослідники, російське мистецтво XVII ст. не тотожне, а лише суголосне ранньому Ренесансу. Воно йому відповідає типологічно, по суті, а не за формою. У тодішній Росії йшов перехід від середньовічної культури до культури Нового часу. В інших європейських країнах цей процес пройшов значно раніше. Своєрідність перехідного періоду була більш значною в залежності від часової та географічної відстані від осередку італійського Ренесансу. Ренесансне за сенсом мистецтво виступало в шатах із ренесансних, ман'єристичних, барокових, а подекуди й класицистичних форм. При цьому зберігались виразні особливості своєї середньовічної національної основи. Роль барокових елементів у тогочасному російському мистецтві, яке стадіально відповідало Ренесансу, навряд чи може бути визначено категоріями західноєвропейського мистецтва. Використання терміну «бароко» для характеристики всіх видів і жанрів російського мистецтва др. пол. XVII ст. необхідно визнати некоректним. Із цим погоджуються і дослідники літератури, хоча саме в літературних творах Бароко виявилось найбільш яскраво⁷.

Що ж відбувалося тоді в мистецтві українських земель? В архітектурі др. пол. XVII – поч. XVIII ст. на наших теренах виділяються два стильові напрями. У Галичині, Волині, Подолії постало місцеве відгалуження західноєвропейського Бароко. В цьому стилі зводяться католицькі монастирі, а костели часто будуються за зразком римської церкви єзуїтів Іль Джезу 1675 р. (автор проекту Джакомо да Вінйола). У Наддніпрянщині, Слобожанщині та Північному Лівобережжі через низку чинників поширився інший напрям, який суттєво відрізняється від європейського Бароко. На цих землях після завершення визвольної війни 1648–1654 рр. почався новий важливий етап у розвитку української культури та мистецтва. Починаючи від поч. XX ст., цей стиль називали «українське бароко».

Справді, в деяких спорудах застосовані певні засоби художньої виразності, властиві для Бароко. Проте в цілому в українській архітектурі розвивались власні будівельні традиції. У результаті синтезу елементів європейських стилів Ренесансу та Бароко на основі глибинних автохтонних засад на Лівобережній Україні у др. пол. XVII – поч. XVIII ст. виник своєрідний і неповторний стиль⁸. Виразні прояви Бароко в тій чи іншій мірі зафіксовані в інших видах українського образотворчого мистецтва на теренах Лівобережної України та Києва в окреслений період. Це засвідчили й автори статей про монументальний живопис, іконопис, живописний портрет, гравюру та декоративне мистецтво того ча-

⁵ Чербуленас К. Искусство Литвы. *История искусства народов СССР*. Москва, 1976. Т. 5. С. 253–288.

⁶ Шматау В. Уводзіні. *Барока у беларускай культуры і мастацтвае*: 2-е вид. Мінск, 2001. С. 3–6.

⁷ Бусева-Давыдова И. Культура и искусство в эпоху перемены. *Россия семнадцатого столетия*. Москва: Индрик, 2008. С. 132–134.

⁸ Вечерський В. Архітектура другої половини XVII – 70-х рр. XVIII ст. *Історія української архітектури*. Київ, 2003. С. 192–243.

су, розміщених у третьому томі «Історії українського мистецтва» (Київ, 2011). Сильові ознаки Бароко яскраво виявились у тогочасній українській літературі, музиці, театрі. Відтак в архітектурі Лівобережної України др. пол. XVII – поч. XVIII ст. на основі місцевих традицій із використанням деяких барокових пластичних засобів сформувався своєрідний національний стиль. В інших видах образотворчого мистецтва стильові особливості Бароко виявились більш повно і яскраво.

В рамках національної своєрідності має місце регіональна неповторність. Вона формується завдяки географічному розташуванню, природним умовам, клімату, місцевим художнім традиціям і матеріалам. Чернігівщина розташовується у північній частині Лівобережної України. Чернігівське Полісся – це частина лісової смуги, яка тягнеться із заходу на схід, від Волині до Сумщини. На півдні – лісостепова частина. Чернігівщина мала віддавна багаті водні ресурси. Найбільші річки Дніпро й Десна. Менші – Сейм, Дон, Стрижень, Остер, Убідь, Мена, Снов, Білоус. Треба згадати озера й болота. Важливе значення мають лісові масиви, які складають різні породи дерев. Перш за все сосна, дуб, береза, осика, граб. У південній частині – невеликі ліси. Деревина на Чернігівщині здавна була головним будівельним матеріалом. Із дерева робили також різні речі, знаряддя праці, меблі, посуд, вози й сани. У Чернігові багато церков були поставлені з дерева. Шедеврами української дерев'яної архітектури є Троїцька церква в Пакулі 1710 р. та Вознесіння у Березному 1761 р. (вони були неподалік від Чернігова; на жаль, до наших днів не збереглися). Із дубових колод були викладені фортечні стіни Чернігова. Поширене архітектурне різьблення на дереві. У Чернігові в окреслений період сформувався важливий український осередок різьблення іконостасів для храмів. Для мурованого будівництва виготовляли матеріали з глини, багатими покладами якої славилась Чернігівщина. Чернігівський керамічний комплекс включав будівельну кераміку – цеглу, плитку для підлоги, черепицю, архітектурно-декоративну кераміку, кахлі. Значні запаси якісного піску дозволили Чернігову стати значним центром виробництва художнього гутного скла. М'який помірний клімат, достатня кількість опадів і сонячних днів, родючі землі сприяли заселенню території, будівництву, заняттям мистецтвом і різними ремеслами. Кліматичні особливості дозволяли влаштовувати дахи із середнім ухилом, що визначало зовнішній вигляд споруд і їх композицію⁹. Народне житло Чернігівщини належить до північноукраїнського (поліського) типу та східного підтипу (Чернігово-Сіверське Полісся)¹⁰. Саме народне житло визначило планування побудову та об'ємно-просторову композицію видатної пам'ятки архітектури – будинку полкової канцелярії (будинку Лизогуба).

На своєрідність мистецтва Чернігова зазначеного періоду великий вплив справили смаки й високий загальний культурний рівень замовників, їхня освіченість і обізнаність із досягненнями мистецтва. Замовниками мистецьких творів у Чернігові у цей період були представники вищого православного духовництва: чернігівські ієрархи Зосима Прокопович, Лазар Баранович, Іоан Максимович, Антоній Стаховський, гетьман Іван Мазепа, чернігівські полковники Лизогуби, В.А. Дунін-Борковський, П. Полуботок, писар і суддя К. Мокрієвич. Вони формували замовлення, затверджували обрані проекти.

Представники еліти тогочасного українського суспільства здобували освіту в Києво-Могилянському колегіумі (з 1701 р. – Києво-Могилянська академія). Це був перший і протягом тривалого часу єдиний вищий навчальний заклад в Україні та Східній Європі. Навчалися упродовж 12 років. Існувало 8 класів – 4 граматичних та класи поетики, риторики, філософії і богослів'я. Велика увага приділялась вивченню іноземних мов, а також художньому вихованню. Малювання було майже загальним для всіх студентів, починаючи з основ до малювання фігур і ландшафтів, штрихуванням і фарбами. В Академії сформувалась своя художня школа, про що свідчать оздоблення зошитів із записами лекцій викладачів і графічні тези диспутів. Особлива увага надавалась хоровому співу. Хором керував спеціально запрошений регент, а оркестром – капельмейстер. Вивчали партесний спів, лінійні ноти. У 1650-х рр. ректор Лазар Баранович організував хорову школу. У навчально-виховному процесі значну роль відігравала академічна бібліотека – унікальне зібрання світового значення¹¹.

У Києво-Могилянському колегіумі здобув освіту і майбутній гетьман України Іван Мазепа. Він також навчався в єзуїтському колегіумі у Варшаві чи Полоцьку в Білорусі. За його сприяння Києво-Могилянська академія отримала офіційно визнаний статус. За участю гетьмана в 1700 р. засновано Чернігівський колегіум. Протягом 1656–1659 рр. відвідав Німеччину, Італію, Францію, а в Нідерландах вивчав артилерійську справу. І. Мазепа писав вірші, грав на музичних інструментах, збирав колекції творів мистецтва, книг, зброї.

⁹ Чапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII вв. Москва: Стройиздат, 1967. С. 30.

¹⁰ Космська Т. Поселення та житло. Культура і побут населення України. Київ, 1991. С. 83–93.

¹¹ Хижняк З. Києво-Могилянська академія: 2-е вид. Київ: Вища школа, 1981. С. 105–117.

Добре володів українською, польською, російською та латинською мовами. Знав також італійську, татарську, до певної міри французьку. Проводив велику благодійницьку діяльність, підтримував церковне та цивільне будівництво в різних містах¹².

Павло Леонтійович Полуботок також здобув освіту в Києво-Могилянському колегіумі. У 1679–1681 рр. він записав лекції викладачів із різних навчальних дисциплін. Уже тоді виявив зацікавлення книгами. У його чернігівській оселі 1724 р. зафіксовано в окремій скрині 54 книги латинською та польською мовами, а також твори сучасних йому вітчизняних авторів Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Димитрія Туптала, Іоана Максимовича. П. Полуботок упорядкував хроніку з історії України. З його родиною пов'язана чудотворна ікона в с. Рудня. Для чернігівської Вознесенської церкви на замовлення П. Полуботка 1720 р. відлито дзвін із гербом замовника. В описі майна вказані живописні портрети членів родини гетьмана, картини різного змісту, в тому числі й китайської роботи. У його помешканні було кілька настінних годинників, дзеркала, килими, коштовна зброя, дорогий одяг. Серед майна показова наявність багатьох сувоїв шовку й полотна різного ґатунку і походження. Було багато ювелірних виробів – хрести, каблучки, персні, намиста, срібний і кришталевий посуд, золоті петлиці. У цьому випадку спостерігаємо художньо насичений побут людини того часу¹³. Лише на цих двох прикладах можна бачити високий освітній і культурний рівень тодішніх керманів держави.

Чернігівські ієрархи теж були вихованцями Києво-Могилянського колегіуму, а Іоанній Галатовський і Лазар Баранович викладали там, останній деякий час був ректором цього навчального закладу.

Естетичні уподобання й вимоги замовників мали вирішальне значення для конкретних виконавців, які працювали на території України та інших держав.

На формування неповторності та своєрідності мистецтва Чернігова зазначеного періоду вплинули й особливості авторського стилю, професійний досвід архітекторів і художників, їх належність до певної мистецької школи чи виробничої організації. Муровані споруди Чернігова під ту пору зводилися за проектами зодчих з інших країн за участю місцевих майстрів. На запрошення гетьмана України І. Мазепи та інших представників козацької еліти в Чернігові працювали провідні будівничі державного органу Московської держави – Приказу кам'яних справ, заснованого у 1584 р. Працівники Приказу контролювали роботу майстрів і здійснювали підготовку кадрів, запровадили державний стандарт на цеглу та білий камінь.

Існує думка про роботу в Чернігові провідних зодчих згаданого Приказу, майстрів високої кваліфікації Д. Аксамитова й Й. Старцева. Згідно з документами, вони були запрошені гетьманом І. Мазепою до Києва, де Д. Аксамитов із командою зводив будівлі в Києво-Печерській лаврі, а Й. Старцев збудував Миколаївський та Богоявленський собори. З Києва до Чернігова Д. Аксамитова для побудови будинку Колегіуму міг запросити І. Мазепа. Не випадково на південному фасаді будівлі була встановлена меморіальна керамічна дошка з гербом гетьмана. Замовлення на зведення Катерининської церкви за зразком українських хрещатих храмів від Лизогубів міг отримати Й. Старцев. Обидві споруди вирізняє високий технічний і художній рівень виконання. Катерининська церква представляє один із провідних напрямів культового будівництва того часу. Будинок полкової канцелярії, зведений як житловий іншим майстром на замовлення Лизогуба за зразком українського народного житла «хата на дві половини»¹⁴.

За ініціативи чернігівського архієпископа Лазаря Барановича і за сприяння гетьманів України І. Самойловича та І. Мазепи в Чернігові у 1679–1695 рр. збудований величний Троїцький собор, який представляє інший напрямок сакрального будівництва на Лівобережній Україні того часу. Лазар Баранович особисто запросив для цієї роботи представника краківсько-віленської архітектурної школи І.-Б. Зауера, який в 1668–1676 рр. збудував у Вільнюсі шедевр віленського Бароко – костел Петра і Павла. Чернігівський Троїцький собор – це самобутня й оригінальна пам'ятка української архітектури, де поєдналися традиції Київської Русі, деякі особливості архітектури краківсько-віленської барокової школи. За зразком Троїцького собору були збудовані собор Мгарського монастиря, а також Миколаївський та Богоявленський собори в Києві¹⁵. Отже, у Чернігові під ту пору працювали найкращі професійні тогочасні будівничі – представники Приказу кам'яних справ і краківсько-віленської архітектурної школи. У цьому творчому процесі головну роль відіграли уподобання й вимоги місцевих замовників.

¹² Станіславський В. Мазепа І.С. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2009. Т. 6. С. 421–426.

¹³ Коваленко О. Павло Полуботок – політик і людина. Чернівці: Десянська правда, Сіверянський літопис, 1996. 93 с.

¹⁴ Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернівці: Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2008. С. 68–92, 129–141.

¹⁵ Там само. С. 141–164.

Монументальний живопис Чернігова окресленого періоду виконували місцеві майстри. Найперше йдеться про первісні внутрішні й зовнішні розписи чернігівського Троїцького собору. За деякими відомостями, в Троїцько-Іллінському монастирі існувала своя малярня. Про унікальний твір монументального живопису на південному фасаді чернігівської Іллінської церкви написав Димитрій Туптало у книзі «Руно орошенное» (Чернігів, 1696 р.). Йдеться про композицію «Покрова Богородиці» разом із сонячним годинником¹⁶. Цей твір, вірогідно, виконав досвідчений гравер і живописець І. Щирський. Варіант чудотворної чернігівської ікони «Єлецької Богоматері» 1690-х рр. належить пензлю місцевого майстра. Іншу чернігівську чудотворну ікону – «Іллінської Богоматері» 1658 р. – за свідченням Д. Туптала написав Григорій Костянтинович, маляр із Дубна, – представник волинської школи іконопису. Ця ікона до нашого часу не збереглася, відома лише за фотографією 1911 р. Чернігівський портретний живопис представляє видатний твір «Портрет В. Дуніна-Борковського», родинні портретні галереї, портретні зображення чернігівських архієреїв, виконані місцевими митцями. Все це свідчить про існування в Чернігові свого осередку живопису¹⁷.

Про кількісний і фаховий склад колективу чернігівської друкарні дає уявлення документ XVIII ст., в якому записано сім робітників, які працювали на харчах чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря у своєму одязі. Подаються їхні прізвища, імена, по батькові, дані про вік і стан здоров'я. Один зі складальників літер – С. Синявський із Синявки Синявської сотні Київського полку, 26 років. Другий – Г. Стиринський із м. Мрин Мринської сотні Київського полку, син священика, 22 роки. Обидва неодружені, здорові. Друкар Й. Філіпович із с. Семенівка Березанської сотні Переяславського полку, козацького звання, 30 років, неодружений, здоровий. Два батирщики, які наносили фарбу на гравірувальні дошки для друку: А. Соболевський із Дроздівки Салтиководівської сотні Ніжинського полку, козак, 28 років, неодружений, здоровий; С. Гарбаровський, уродженець Києва, міщанин, 40 років, сімейний стан не згадується. Працювали два палітурники: Наумов, син священика із Новгорода-Сіверського Стародубського полку, 56 років, здоровий; В. Чернявський, родом із Чернігова, посполитий, 40 років, неодружений, здоровий. Відомості про роботу граверів у Чернігові відсутні. Вони працювали за контрактами з друкарнями різних міст. У чернігівській друкарні друкувались твори граверів на дереві Якова Сацького, Макарія Синицького, Никона Фігурського, Костянтина, Кузьми К., на міді – Інокентія Піддубного, Івана Стрельбицького. Варто виділити творчість видатних майстрів штихеля – Никодима Зубрицького, Леонтія Тарасевича, Івана Щирського, Лаврентія Крцоновича. Цікаво, що в чернігівській друкарні працював поет Іван Величковський – автор яскравих барокових поетичних творів в українській літературі того часу.

Отже, в чернігівській друкарні працювали досвідчені майстри, які на сторінках стародруків і на окремих аркушах публікували творчий доробок художників і граверів. У Чернігові 1646 р. побачила світ перша друкована книга на Лівобережній Україні «Перло многоцінне» Кирила Транквіліона-Ставровецького, а в 1676 р. вперше на лівому березі Дніпра надрукована гравюра на міді. Цікава знахідка друкарів у Новгороді-Сіверському – використання 13 вставних клейм для заставок. Творчий підхід виявили гравери Н. Зубрицький та І. Стрельбицький у створенні ілюстрацій до перекладної книги «Царський путь хреста господнього» (Чернігів, 1709 р.). Оригінальний твір з такою ж назвою побачив світ у Антверпені 1635 р. Всього було створено 38 сторінкових ілюстрацій в техніці гравюри на міді. Никодим Зубрицький є автором 14 мідьоритів, інші виконав Іван Стрельбицький. Гравери не намагались зробити точні копії композицій у першотворі, а вносили певні корективи¹⁸.

Багато обдарованих і досвідчених майстрів заявили про себе визначними творами в усіх видах декоративного мистецтва Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. Народні майстри оздоблювали різьбленням обладнання жител, меблі, речі й предмети різного призначення. Теслярі виконували архітектурне різьблення на дереві. Високого професійного рівня досягли чернігівські «сницарі», які виконували різьблення іконостасів для чернігівських храмів. У Чернігові сформувався в той час важливий осередок українського різьбярства, про що свідчать такі видатні пам'ятки, як іконостас Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря 1672–1676 рр., іконостас Троїцького собору 1730-х рр., різьблені царські ворота з іконостасу Катерининської церкви та інші твори, які не збереглися.

¹⁶ Туптало Д. «Руно орошенное» / Підгот. тексту, передмова та комент. О. Тарасенка. Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 166.

¹⁷ Адрюг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНП, 2013. 182 с.: іл.

¹⁸ Адрюг А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНП, 2017. 198 с.: іл.

Різьбяр Григорій із Чернігова виконував відповідальні замовлення для Києво-Печерської лаври.

Килимарством займалися «коверні дівчата» у майстерні П. Полуботка в с. Михайлівка біля Лебедина (нині Сумської обл.). Мабуть, там був витканий килим із гербом П. Полуботка, втрачений у 1918 р.

У зазначений період Чернігів став визначним центром української вишивки та гаптування. У творчості майстринь чернігівського П'ятницького монастиря за ігуменства Фотинії започатковано стиль Бароко у вітчизняному гаптуванні завдяки діяльності художника і гравера І. Щирського.

Художня металопластика існувала в той час у кількох галузях. У литті дзвонів високий рівень майстерності засвідчив ливарник Олексій Іванович, автор дзвону з гербом П. Полуботка 1720 р. для чернігівської Вознесенської церкви. Твори чернігівських золотарів не збереглися. Тому розглянуто твори, виконані на замовлення для Чернігова. Вірогідно, київські золотарі виконали замовлення І. Мазепи – визначний твір, шату кіоту чудотворної чернігівської ікони «Іллінської Богоматері» 1695 р., а проєкт-замовлення належить Інокентію Щирському та Лаврентію Крщоновичу. У визначному європейському центрі ювелірного мистецтва – німецькому місті Аугсбург створені срібні царські ворота для іконостасу чернігівського Борисоглібського собору 1702 р. Проєкт-замовлення царських воріт втілював у матеріалі представник знаного сімейства золотарів Дрентветтів Філіп Якоб IV Дрентветт. Інший аугсбургський майстер, «СК», виконав шату Євангелія 1689 р. на замовлення писаря й судді Карпа Мокрієвича. Майстер «СД» із Нюрнберга є автором срібної тарілки з гербом В. Дуніна-Борковського. Польські ювеліри працювали як для продажу своїх виробів, так і виконували окремі замовлення. Вроцлавські знані майстри Готфрід Хайнтце та Христіан Ментцель виконали замовлення В. Дуніна-Борковського та Я. Лизогуба. Замовлення для Чернігова виконували видатні золотарі із Гданська Петер Роде II та Христіан Шуберт II. Отже, замовлення із Чернігова виконували провідні ювеліри України, Німеччини, Польщі.

Керамічний комплекс Чернігова цього періоду утворював кілька напрямів творчої діяльності, і в кожному з них чернігівські майстри виразно виявили свої здібності та високий професійний рівень робіт. Широкий асортимент якісної будівельної кераміки (цегла, керамічні плитки для підлоги, черепиця) дозволяв архітекторам втілювати задуми. Відоме ім'я цегельника з Гадяча Якіма Філоненка, який працював у Чернігові за наймом. Архітектурно-декоративна кераміка включала деталі на фасадах будівель, сюжетні рельєфні композиції та кахлі для печей. У творчому процесі брали участь автори проєктів-замовлень (можливо, Інокентій Щирський та Лаврентій Крщонович), різьбяр робили з дерева форми для відлиску глиняної маси, яку готували гончарі, кахлярі, керамісти. Потім заготовки випалювали в печах на незаселеній території між чернігівською фортецею та Єлецьким монастирем. Там і були виконані визначні керамічні твори для Чернігова, Новгорода-Сіверського та Батурина. Чернігівщина тоді була важливим осередком українського гутного скла. Імена керамістів і гутників невідомі, але вони зробили вагомий внесок до скарбниці українського образотворчого мистецтва. Їхні твори перебувають у пам'ятках архітектури та в збірках багатьох музеїв¹⁹.

Отже, у західноєвропейському мистецтві XVII – поч. XVIII ст., панівною стилістичною системою утвердилося Бароко. Лише у Франції др. пол. XVII ст. почався розвиток Класицизму, який у наступному столітті став загальною системою. Але ці обидві системи не вичерпують усе багатство тогочасного художнього процесу. Саме тоді в європейських державах формуються національні художні школи. У країнах Центрально-Східної Європи, більшість яких межують із Україною, відбуваються цікаві й важливі процеси. Ідеться про Польщу, Литву, Білорусь і Росію.

У Польщі Бароко існувало від поч. XVII ст. до сер. XVIII ст. Виділяються два напрями – загальноєвропейський та національний. Перший – елітарний, пов'язаний із королівським двором і крупними магнатами. Для нього характерна орієнтація на Західну Європу. Інший – більш демократичний, який відображав смаки середньої та малоземельної шляхти. Він пов'язаний із сарматизмом, тобто комплексом культурно-історичних явищ, і залишив слід в українській культурі. У польських містах Гданську та Вроцлаві провідні ювеліри виконували замовлення для Чернігова. Старший майстер краківського цеху мулярів і каменярів І.-Б. Зауер зводив Троїцький собор у Чернігові.

У Литві Бароко поширилось з др. пол. XVII до кінця XVIII ст. за панування крупних феодалів і католицької Церкви. Вплив мистецтва інших країн і місцеві художні традиції справили вплив на формування регіональних особливостей. Саме з Вільнюса був запро-

¹⁹ Адруг А. Декоративне мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2022. 152 с.: іл.

шений до Чернігова І.-Б. Зауер – автор шедевру віленського бароко костюлу Петра і Павла. Білорусь у той час перебувала під значним впливом Польщі. Її мистецтво зберегло самотність завдяки візантійській першооснові. Синтез візантійської та західноєвропейської барокової традиції зумовили унікальність білоруського мистецтва.

Сучасні дослідники мистецтва Московської держави XVII ст. вважають некоректним вживати термін «московське бароко». Тоді відбувався перехід від середньовічної культури до культури Нового часу. У творах мистецтва можна побачити ренесансні елементи, а також форми маньєризму, Бароко, а подекуди Класицизму. І все це на виразній основі середньовічної традиції. Цей художній процес не можна визначити категоріями західноєвропейського мистецтва. Тож для більшості європейських країн зазначеного періоду характерно панівно називати Бароко, лише у Франції почав свою ходу Класицизм. У Росії відбувався дещо запізнिलий перехід від середньовічних традицій до мистецтва Нового часу.

В архітектурі і мистецтві України др. пол. XVII – поч. XVIII ст. виділяються два стиліові напрямки. На західних землях постало місцеве відгалуження західноєвропейського Бароко. У Наддніпрянщині, Слобожанщині та Північному Лівобережжі сформувався інший напрям. У результаті синтезу європейських стилів Ренесансу і Бароко на основі місцевих мистецьких традицій витворився своєрідний і неповторний національний стиль, який умовно назвали «українське бароко». Найперше це стосується архітектури. В інших видах українського образотворчого мистецтва стиліові прояви Бароко виявились більш повно і виразно. Все це свідчить про те, що в Лівобережній Україні сформувалась своя національна художня школа.

З огляду на національну специфіку, регіональна чернігівська неповторність формувалась завдяки географічному розташуванню, природним умовам, місцевим матеріалам і традиціям. Чернігівщина перебуває у північній частині Лівобережної України. Чернігівське Полісся – це частина лісової смуги із заходу на схід, від Волині до Сумщини. На півдні – лісостеп. Чернігівська земля завжди мала багаті водні ресурси – річки, озера, болота. Багато порід дерев призначались для будівництва та виготовлення різних речей і предметів. Значні поклади якісної глини й піску дозволили налагодити виробництво кераміки та художнього гутного скла. Тут було поширено добування заліза із болотної руди для господарських потреб і зміцнення споруд. М'який помірний клімат, достатня кількість опадів і сонячних днів, родючі землі сприяли економічному зростанню, розвитку архітектури й мистецтва. Важливе значення мали багаті культурні й мистецькі традиції давніх слов'ян і спадщина доби Київської Русі. Усі ці чинники в сукупності вплинули на утворення своєрідності чернігівського мистецтва.

Специфіку мистецтва Чернігова окресленого періоду значною мірою визначили вимоги й смаки замовників, їх висока загальна освіченість, художнє виховання. Замовниками в Чернігові були гетьмани України, чернігівські полковники та урядовці, а також вище місцеве духовництво. Більшість із них здобули різнобічну освіту в Києво-Могилянському колегіумі. Це добре видно на прикладі Івана Мазепи та Павла Полуботка. Завдяки їм творилося високе мистецтво. Художні уподобання й вимоги замовників мали вирішальне значення для виконавців проєктів-замовлень як в Україні, так і за її межами. У Чернігові працювали найкращі представники Приказу кам'яних справ і краківського цеху мулярів і каменярів. Первісні внутрішні й зовнішні розписи чернігівського Троїцького собору виконали місцеві майстри. Композицію «Покрова» на південному фасаді Іллінської церкви написав, вірогідно, відомий гравер і живописець Інокентій Щирський. Варіант чудотворної ікони «Єлецької Богоматері» 1690-х рр. написав місцевий художник, а чудотворну ікону «Іллінської Богоматері» 1658 р. – художник з Волині (Дубно) Григорій Костянтинович. Отже, у Чернігові утворився свій осередок живопису.

У чернігівській друкарні працювали фахівці різноманітних спеціальностей, які походили з різних українських полків, у тому числі із Чернігова та Києва. Тут друкувались твори багатьох граверів на дереві й міді. Серед них і творчий доробок визначних митців: Никодима Зубрицького, Леонтія Тарасевича, Інокентія Щирського, Лаврентія Крщоновича. Із чернігівською друкарнею співробітничав Іван Величковський – представник елітарного Бароко в українській літературі.

Багато обдарованих і досвідчених майстрів працювали в усіх видах декоративного мистецтва Чернігова окресленого періоду. Різьбярі іконостасів досягли високої майстерності. У Чернігові сформувався важливий український осередок різьбярства, про що свідчать видатні пам'ятки. Чернігівський різьбяр Григорій виконував відповідальні замовлення в Києво-Печерській лаврі. Килими виробляли місцеві майстрині в маєтностях П. Полуботка в с. Михайлівка біля Лебедина. Звідти походить килим із гербом гетьмана. У творчості майстринь чернігівського дівочого П'ятницького монастиря за ігуменства Фотинії започатковано стиль Бароко в українській вишивці та гаптуванні за участю художника Інокентія Щирського. Майстер Олексій Іванович є автором видатної пам'ятки лиття –

дзвону з гербом П. Полуботка 1720 р. Вірогідно, київські майстри виготовили 1695 р. срібну шату кіоту чудотворної чернігівської ікони «Іллінської Богоматері» (проект-замовлення Інокентія Щирського та Лаврентія Крщоновича). Представник визначного європейського центру золотарства в німецькому місті Аугсбург Філіп Якоб IV Дрентветт у 1702 р. виготовив срібні царські ворота для чернігівського Борисоглібського собору. Інший ювелір із Аугсбурга – «SK» – є автором окладу Євангелія 1686 р. Майстру «СД» із Нюрнберга належить срібна тарілка з гербом В. Дуніна-Борковського. Замовлення для Чернігова виконували знані польські ювеліри Готфрід Хайнтце та Х. Ментцель із Вроцлава, Петер Роде II та Х. Шуберт II із Гданська. Керамічний комплекс Чернігова створили місцеві майстри. Імена керамістів і гутників невідомі. Їхні твори й зараз оздоблюють пам'ятки архітектури та містяться в музейних зібраннях.

Отже, містечтво Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. розвивалося в усіх своїх видах, кожен із яких позначений видатними досягненнями. Основні засади містобудування в Чернігові визначили вимоги фортифікації, які сформували загальне планування міста та його межі. У той час утворились архітектурні ансамблі всередині фортеці та заміських монастирів Єлецького й Троїцько-Іллінського з вільним і мальовничим плануванням. Цивільну архітектуру представляє визначна пам'ятка – будинок полкової канцелярії (будинок Лизогуба) на основі планування українського народного житла. Осібно виділяється будинок Колегіуму, який входив до складу комплексу Борисоглібського монастиря й включає трапезну, церкву Всіх Святих і дзвіницю. Неповторність видатних чернігівських пам'яток доби Київської Русі була доповнена під час їх відбудови своєрідними рисами місцевого зодчества XVII – поч. XVIII ст. Загалом утворився цікавий художній образ споруд. Головні напрями храмового будівництва Гетьманщини того часу в Чернігові представлені визначними пам'ятками. Троїцький собор продовжив традиції монастирського будівництва Київської Русі і поєднав риси місцевих традицій із елементами краківсько-віленської архітектурної школи. Він став прототипом Миколаївського та Богоявленського соборів у Києві. Найвищим досягненням української архітектури того часу стали хрещаті муровані храми, які постали під впливом будівництва з дерева. Чернігівська Катерининська церква є одним із найкращих зразків пам'яток такого типу.

Чернігівські майстри виконали внутрішній і зовнішній монументальний живопис Троїцького собору до його освячення 1695 р. Унікальним є поєднання монументальної композиції «Покрова Богоматері» на південному фасаді чернігівської Іллінської церкви з сонячним годинником. Виконав розпис, вірогідно, Інокентій Щирський. Варіант чернігівської чудотворної ікони «Єлецької Богоматері» 1690-х рр. належить пензлю місцевого живописця, а чудотворну ікону «Іллінської Богоматері» написав представник волинської школи Григорій Костянтинович із Дубно. Авторство визначної пам'ятки – портрету В. Дуніна-Борковського – належить чернігівському іконописцю. Родинні портретні галереї та живописні зображення церковних ієрархів доповнюють уявлення про живописний осередок у Чернігові. Розвиток графічного мистецтва був зумовлений діяльністю новгород-сіверської, а згодом чернігівської друкарні, де працювали майстри після навчання у Вільнюсі (Вільно). У Чернігові друкувались твори книжкової та станкової графіки в техніці гравюри на дереві й металі у виконанні багатьох майстрів. Серед них визначні митці Леонтій Тарасевич, Інокентій Щирський, Никодим Зубрицький, Лаврентій Крщонович. У чернігівській графіці відобразилися місцеві пам'ятки архітектури й чудотворні ікони. Дуже характерними для доби є Триакіафістний молитвослов з ілюстраціями 1697 р. Особливу увагу привертає визначний твір «Дедикація “Кіот срібнокований”» 1695–1696 рр. на семи аркушах. Гравюри чернігівського друку були відомі не лише в Україні, а й у Білорусі, Росії, Сербії, Болгарії. Вагомі здобутки зафіксовані в різних видах декоративного мистецтва. У Чернігові сформувався визначний осередок різьблення іконостасів. Його представляє іконостас Успенського собору Єлецького монастиря 1672–1676 рр., позначений рисами Ренесансу і Бароко. Чернігівський різьбяр Григорій виконував відповідальне замовлення у Києво-Печерській лаврі. Килими набули поширення в житті й побуті людей різних станів. Килими місцевого й зарубіжного виробництва стали феноменом елітарної культури козацької верхівки. Це засвідчує килим із гербом П. Полуботка, витканий у його маєтностях в с. Михайлівна біля Лебедина. Значні досягнення зафіксовані у вишивці шовком та гаптуванні. За свідченням Т. Кари-Васильєвої, саме в творчості чернігівських майстринь започатковано стиль Бароко в українському образотворчому гаптуванні. Дзвін із гербом П. Полуботка 1720 р. свідчить про високий фаховий рівень майстра Олексія Івановича. Авторами проєктів-замовлень для київських і зарубіжних золотарів були чернігівські художники (зокрема, Інокентій Щирський, Лаврентій Крщонович). Ці замовлення виконували київські майстри (шата кіоту ікони «Іллінської Богоматері»), золотарі із Аугсбурга Філіп Якоб IV Дрентветт та «SK», Г. Хайтце та Х. Ментцель із Вроцлава, Петер Роде II із Гданська, майстер «СД» із Нюрнберга, П. Алексєєв із Москви. Це засвідчило широкі між-

народні зв'язки чернігівського мистецького осередку. Керамічний комплекс Чернігова окресленого періоду включав будівельну й архітектурно-декоративну кераміку. Автором проєкту-замовлення керамічних ікон і меморіальної дошки з гербом І. Мазепи міг бути Інокентій Ширський, дерев'яні форми зробили різьбярі, а відтиск із глиняної маси – до-свідчені кахлярі. Своєрідність і неповторність мистецтва Чернігова окресленого періоду зумовили визначні досягнення часів Київської Русі на теренах Північного Лівобережжя України, самостійний художній розвиток, міжнародні взаємини, смаки і вимоги замовників, творчі особливості запрошених митців.

Отже, мистецтво Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. посіло помітне місце в загальноукраїнському та європейському художньому процесі. Воно засвідчило яскраву національну та регіональну своєрідність, широкі міжнародні мистецькі зв'язки й стало вагомим внеском до скарбниці вітчизняного і європейського мистецтва.

References

- Adruh, A. (2008). *Arkhitektura Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Adruh, A. (2013). *Zhyvopys Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Painting of Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Adruh, A. (2017). *Hrafika Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Graphics of Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Adruh, A. (2022). *Dekoratyvne mystetstvo Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Decorative art of Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Buseva-Davydova, Y. (2008). *Kultura y yskusstvo v epokhu peremen. Rossyia semnadsatoho stoletyia* [Culture and art in the epoch of change. Russia of the seventeenth century]. Moscow, Russia.
- Kosmina, T. (1991). *Poselennia ta zhytlo. Kultura i pobut naselennia Ukrainy* [Settlement and housing. Culture and lifestyle of the population of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Kovalenko, O. (1996). *Pavlo Polubotok – polityk i liudyna* [Pavlo Polubotok – a politician and a man]. Chernihiv, Ukraine.
- Sas, P. (2012). *Sarmatyzm. Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Sarmatism. Encyclopaedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Stanislavskiy, V. (2009). *Mazepa I.S. Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Mazepa I.S. Encyclopaedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Tuptalo, D., Tarasenko, O. (2009). «Runo oroshennoe» [«Fleece irrigated»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, S. 151–173.
- Vecherskyi, V. (2003). *Arkhitektura dr. pol. XVII – 70-kh rr. XVIII st. Istoriia ukrainskoi arkhitektury* [Architecture of the second half of the 17th – 70s of the 18th c. History of Ukrainian architecture]. Kyiv, Ukraine.

Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Adruh Anatoliy – Ph.D. in art studies, docent at T. Shevchenko National university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka st., Chernihiv 14013 Ukraine).

Дата подання: 11 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 10 березня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Адруг, А. Мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. у європейському художньому процесі. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 33–42. DOI: 10.58407/litopis.250204.

Цитування за стандартом APA

Adruh, A. (2025). *Khudozhnia keramika ta hutne sklo Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII st.* [Art in Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c. in the European artistic process]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 33–42. DOI: 10.58407/litopis.250204.

УДК 94 (477)«1917/1921»

Олександр Пилипенко

ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ у 1917–1921 рр.

ESTABLISHMENT AND OPERATION OF THE MINISTRY OF EDUCATION IN THE UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC in 1917–1921

DOI: 10.58407/litopis.250205

© О. Пилипенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6096-9433>

Мета дослідження: на основі аналізу документів та попереднього доробку вітчизняних учених розкрити діяльність Міністерства освіти Української Народної Республіки протягом 1917–1921 рр. зі створення національної системи освіти. **Методологія дослідження.** Вивчення діяльності Міністерства освіти УНР відбувалося на основі принципів історизму, об'єктивності та системності дослідження. Використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження: історичний, логічний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний. **Наукова новизна** полягає в тому, що до наукового обігу вводяться нові документи та матеріали, системно вивчено діяльність профільного Міністерства УНР з організації нової національної системи освіти.

Висновки. Очільникам Міністерства народної освіти Української Народної Республіки довелося працювати в надзвичайно складних економічних, політичних, воєнних умовах. Фактично – в умовах громадянської війни, за відсутності стабільної ситуації. Перебуваючи на посадах Генерального секретаря освітніх справ чи Міністра народної освіти, вони намагалися розбудовувати освітню систему держави так, як їм це підказували власний життєвий досвід, знання чи рішення державних керівників. Аналізуючи діяльність Міністерства народної освіти, слід визнати значний їх відрив від рядового учительства, від тієї освіти, що твориться в шкільному класі або вишівській аудиторії. Усі освітні реформи і починання Міністерства народної освіти України за винятком 1917–1918 рр., брали свій початок не в учительській масі, а в кабінетах освітніх чиновників найвищого рангу. В Українській Народній Республіці за весь час її існування накопичено неоціненний досвід творення української школи, який потребує свого подальшого вивчення в наш час.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Міністерство освіти, Генеральне секретарство народної освіти, школа, освітня система, реформи, міністр, Іван Огієнко.

The purpose of the publication is on the basis of analysis of documents and previous work of home scientists to expose Activity of Department of education of Ukrainian National Republic during 1917–1921 on creation a national education system. **Research methodology.** The study of the activities of the Ministry of education of the UNR was based on principles of historicism, objectivity and systematic research. General scientific and special historical research methods were used: historical, logical, historical and comparative, problematic and chronological. **The scientific novelty** lies in the fact that new documents and materials are introduced into scientific circulation, and activities of the relevant Ministry of the UNR in organizing a new national education system are consistently studied.

Conclusions. The leaders of the National Ministry of education of the UNR had to work in extremely difficult economic, political and military conditions. In fact, in the context of a civil war, in the absence of a stable situation. While holding positions of secretary General of educational affairs or Minister of national education, they tried to develop the educational system of the state as prompted by their own life experience, knowledge or decisions of state leaders. When analyzing activities of the National Ministry of education, one should recognize their considerable distance from ordinary teachers, from the education that

takes place in a school classroom or university lecture hall. All educational reforms and initiatives of the National Ministry of education, with the exception of 1917–1918, originated not in the teaching profession, but in offices of top-level educational officials. The UNR has accumulated invaluable experience in creating a Ukrainian school throughout its existence, which requires further study today.

Key words: Ukrainian National Republic, Department of education, General secretaryship of folk education, school, educational system, reforms, minister, Ivan Ogienko.

Постановка проблеми. У буремному ХХ ст. багатостраждальна Україна зазнала багато політичних подій, кривавих війн, каральних акцій. Історія Української Народної Республіки привертала й буде привертати увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Цікавою сторінкою історії незалежної країни була побудова власної національної нової системи освіти, на що витрачено багато зусиль працівників освітнього відомства та їх керівників. Це було важливим завданням для народу, на що вказував М. Грушевський: «Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише посербом чужих народів та ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування»¹.

Вибір нижньої хронологічної позначки зумовлений тим, що в лютому 1917 р., разом із крахом Російської імперії, припинило існування Міністерство освіти царської Росії, яке діяло в Україні 113 років. Верхня хронологічна позначка обрана у зв'язку з репресивним характером радянської влади та її прагненням знищити українську мову викладання на всіх теренах України.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу розвідки складають архівні та опубліковані документи, матеріали і нагромаджені у науковій літературі фактичний матеріал. Зокрема, залучено джерела Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО), низки нормативних актів, документальних збірників, публікацій у журналах, газетах та інших періодичних виданнях. Неоціненним джерелом є спогади сучасників тих подій, мемуарна література.

До питання про діяльність Міністерства освіти Української Народної Республіки зверталось чимало дослідників. Серед публікацій, які засвідчують про зацікавлення їх авторів названою проблемою, назвемо дослідження О. Реєнта, О. Субтельного (1991), В. Майбороди (1992), Г. Васковича (1996), І. Лікарчука (2001), О. Завальнюка (2001, 2005, 2006), А. Боровика (2008), О. Кудлай (2009), В. Купрійчука (2012) та ін. Зусиллями істориків висвітлено чимало питань. Проте у вітчизняній історіографії поки що відсутні комплексні, синтетичні праці з відображенням усього спектру малодосліджених питань.

Мета дослідження. На основі аналізу документів та попереднього доробку вітчизняних учених розкрити діяльність Міністерства освіти Української Народної Республіки протягом 1917–1921 рр. Показати здобутки, позитивні зрушення й особистий внесок міністрів у справу розбудови та реформування і вдосконалення національної системи освіти.

Виклад основного матеріалу. У лютому 1917 р. династія Романових припинила своє існування. Деспотична Російська імперія розпалася, і перед Україною відкрилася дорога власного державотворення. Перший Універсал Української Центральної Ради (УЦР) від 10 червня 1917 р. заклав початок творення автономного устрою України, розпочавши новий етап в її діяльності. Для задоволення потреби у виконавчому органі управління 15 червня Комітет УЦР ухвалив рішення про організацію нового органу – Генерального секретаріату.

Він розпочав свою роботу у складі 8 генеральних секретарів, у тому числі й секретаря освітніх справ. Очолити секретарство в середині серпня 1917 р. запросили інспектора Київського шкільного округу та голову Товариства шкільної освіти І. Стещенко. Він обіймав цю посаду вже як міністр освітніх справ до відставки кабінету В. Винниченка в кінці січня 1918 р.

Уся організаційна робота Івана Матвійовича зводилася до:

1. українізації учительського персоналу;
2. найширшого розповсюдження народної освіти;
3. розвитку української шкільної науки (педагогіки)².

Велике значення для українізації школи мало те, що Генеральний секретаріат освіти вчасно подбав про програмно-методичне забезпечення навчально-виховного процесу. Ще в серпні 1917 р. опрацьовано й надіслано до школи відповідні програми. Розпочато підготовку підручників, з'являються перші методички, статті в журналі «Вільна українська школа».

¹ Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ: Веселка, 1991. С. 1.

² Лікарчук І. Міністри освіти України: У 2-х т. Монографія. Київ, 2002. Т. 1 (1917–1943). С. 32.

Проте розбудова рідної школи означала для І. Стешенка не тільки її українізацію. Паралельно йшла розбудова національної школи для кожної народності, які проживали в державі. Він розробив план створення єдиної національної школи. Однак реалізувати цей план І. Стешенку не вдалося. Тільки за часів Директорії «Проект єдиної школи в Україні» був завершений, але утвердження в Україні радянської влади не дало змоги втілити його в життя. У першій декларації Генерального секретаріату від 26 червня 1917 р. завдання секретарства освіти визначалися необхідністю взяти до своїх рук керування шкільною освітою, проведенням українізації школи, виданням відповідних підручників, підготовкою учительських кадрів та допомогою у створенні професійних товариств. Під керівництвом генерального секретаря до кінця вересня 1917 р. в доповнення до «Інструкції» Генерального секретаріату, затвердженій Тимчасовим урядом на початку серпня 1917 р., було підготовлено проект, що обумовлював функції, компетенцію та завдання Генерального секретарства освіти. Згідно з документом відомству підлягали вищі, середні та нижчі школи; позашкільна і дошкільна освіта; професійна, технічна та художня освіта, а також пов'язані з нею культурно-просвітницькі організації; колишні церковні, комерційні торгові училища, заклади військової, духовної, сільськогосподарської і технічної освіти³.

На секретарство покладалися зобов'язання поліпшення справи народної освіти; поширення шкільної мережі для підготовки переходу до загальної обов'язкової освіти, і у зв'язку з цим – участь у розробці відповідних законопроектів. Нагальним завданням була підготовка до створення єдиної школи – від дошкільної освіти до вищої; поліпшення спеціальної, технічної та професійної освіти.

Окремо секретарство мало опікуватися розвитком мистецтва, архітектури, музики, співу, театру і т. п. Важливим пунктом стало забезпечення умов рівності в доступу до освіти для населення, незалежно від соціального і матеріального стану. У планах роботи була реформа в галузі шкільної освіти й підготовка до її впровадження в життя, яка передбачала, серед іншого, злиття колишніх церковно-приходських шкіл та Маріїнських шкіл із системою шкіл звичайного типу. А також всіляка підтримка місцевого самоврядування, громадських та інших організацій в освітній роботі. Для здійснення цих завдань у відання Генерального секретарства народної освіти передавалися всі установи Міністерства освіти Росії трьох шкільних округів – Київського, Харківського та Одеського. Окремо в розглядуваному документі визначалися права і функції російського Міністерства освіти, що переходили до компетенції Генерального секретарства.

У черговій декларації Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р. вказувалося, що протягом поточного навчального року «має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних», з урахуванням культурних потреб народів, що проживали в Україні. На секретарство покладалися зобов'язання поліпшення справи народної освіти; поширення шкільної мережі для підготовки переходу до загальної обов'язкової освіти й участь у розробці відповідних законопроектів. Нагальним завданням була підготовка до створення єдиної школи від дошкільної освіти до вищої; поліпшення спеціальної, технічної та професійної освіти. Справою дошкільної і позашкільної освіти займалася С. Русова, завідувачий музичним відділом – О. Приходько⁴.

Відповідно до списку співробітників секретарства за вересень 1917 р. в установі працювала вже 41 особа у складі відділів музичної освіти, середньої та вищої школи, дошкільної й позашкільної освіти, відділу мистецтва та канцелярії. Згідно з документами в жовтні працював театральний відділ. Штат інституції доповнився ще 7 особами. Відповідно до списку на виплату заробітної плати в секретарстві було 48 співробітників.

В аналогічному списку за листопад 1917 р. внутрішня структура була вже цілком організованою і визначеною. Керівництво секретарством здійснював генеральний секретар та його товариш. Діяла канцелярія (24 співробітники – діловоди, рахівники, канцеляристи). Працював департамент вищої та середньої школи (директор Ф. Сушицький) з відділами вищої (голова – Л. Вілецький) і середньої школи (голова – О. Дорошкевич) із загальною кількістю співробітників – 7 осіб. Департамент нижчої школи очолював О. Музиченко, керуючи 7 підлеглими. Департамент дошкільної і позашкільної освіти працював під проводом С. Русової та її заступника І. Крижанівського. У ньому нараховувалося 6 співробітників. Найбільшим був департамент мистецтва, що складався з шести відділів. Музичний

³ Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернівці: УСПІ, 2008. С. 17; Грушевський М. Про українську мову і українську школу. С. 14.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 1.

відділ поділявся на три секції: організації народних хорів і оркестрів (завідувач – О. Приходько), етнографічну (завідувач – О. Кошиць) та педагогічну (завідувач – К. Стеценко)⁵.

Отже, на листопад 1917 р. структура відомства була практично сформована, але штати, як видно з вище викладеного, були неуконкомплекткованими. Найбільша кількість співробітників працювала у двох департаментах – вищої і середньої школи та нижчої школи. Усього в штаті працювало 76 осіб, із них 24 технічних працівники канцелярії та 11 осіб обслуговуючого персоналу. Наприкінці 1917 р. департамент нижчої освіти працював уже в складі двох відділів – початкової школи і вищої початкової школи. Згідно з планом штатів департаменту дошкільної і позашкільної освіти на перше півріччя 1918 р., в ньому мало працювати 17 осіб. Канцелярію планувалося реорганізувати в Департамент загальних справ з трьома відділами: інспекторським, господарським і фінансовим. Остання відала бюджетом секретарства, штатами, займалася підготовкою законопроектів, справою реформи шкільного управління. Шкільна рада при секретарстві була дорадчим органом, якому належала вся повнота влади шкільного управління в Україні. Вона мала перетворитися на Генеральну раду. На 1 січня 1918 р. в секретарстві працювало вже 114 співробітників.

Законом Центральної Ради від 28 грудня 1917 р. було скасовано шкільні округи. Замість них упроваджувався інститут комісарів шкільної освіти. Усі справи скасованих органів передавалися до відповідних секретарств і органів місцевого самоврядування. У 1918 р. був розроблений новий план управління народною освітою в Україні. У пояснювальній записці до плану вказувалося, що секретарство ставить перед собою три головні завдання: забезпечення всім народам України вільного розвитку школи й освіти; об'єднання сил для проведення загальної лінії організації освітньої справи та широка децентралізація управління освітою⁶.

Для цього в плані були поєднані принципи національно-персональної автономії та загальної координації управління освітою в державі. Відповідно до положень III Універсалу Української Центральної Ради, які визнавали національно-персональну автономію великоросів, євреїв, поляків та ін., загальне завідування справами освіти кожної національності передавалося відповідним відділами народної освіти при національних народних міністерствах. У свою чергу, під керівництвом останніх мали засновуватися національні ради освіти – обласні, губерньські, повітові і т. д. До компетенції національних органів входили національні освітні питання, за винятком загальнодержавних норм, установлених Міністерством народної освіти. Останнє було також об'єднуювальним, вищим та контролювальним органом усіх національних культурно-просвітніх інституцій України.

Відповідно до плану управління народною освітою міністерство складалося з:

- міністра;
- товаришів міністра;
- Головної Ради загальної освіти;
- Головної Ради професійної освіти;
- Головної Ради мистецтва.

Основною функцією міністерства було об'єднання роботи всіх просвітніх інституцій Української Народної Республіки, для чого воно встановлювало мінімальні освітні норми, розробляло бюджети, регулювало взаємини окремих установ, керувало розробкою загальної освітньої статистики. Головна Рада загальної освіти виконувала при міністерстві скоріше дорадчі функції й складалася з представників національних рад освіти при відповідних міністерствах – по 1 від національних меншостей та 4 від українців; представників учительських організацій, Міністерства освіти, спілки міст та земств. Головою Ради був міністр народної освіти. При відповідних міністерствах створювалися національні ради освіти, які також мали дорадчі функції.

Структура управління освітніми установами була такою. У губерніях при губернському земстві утворювалися губернські ради освіти (для об'єднання діяльності культурно-просвітніх організацій усіх національностей та нагляду за додержанням мінімальних вимог міністерства). Вони утворювали зі свого складу виконавчий орган – управу. Для задоволення національних потреб в освітній галузі утворювалися національні губернські, повітові, міські та сільські ради освіти. Окремо закладалися українські губернські ради освіти, до функцій яких входило розподіл коштів, завідування середніми школами, призначення допомоги вчителям, збір статистичних даних, упорядкування музеїв, бібліотек, роз-

⁵ Кудлай О. Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства освіти УНР. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* Київ: Інститут історії України НАНУ, 2009. Вип. 4. С. 73.

⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. / Упор.: В.Ф. Верстюк. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 59.

гляд скарг, прохань і т. ін. Склад ради мав обиратися раз на три роки. Для порядкування справами при українській губернській раді освіти раз на рік скликався з'їзд.

При повітових земствах відповідно укладалися українські повітові ради освіти з подібними функціями до губернських рад у межах відповідних повітів – нагляд за школами, призначення та усунення педагогічного складу. Головна рада мистецтва при Міністерстві народної освіти виконувала «законодорадчі» функції з питань мистецтва і створювалася для об'єднання діяльності всіх мистецьких інституцій в УНР. Через Раду мали проходити всі законопроекти, що торкалися проблем мистецтва. Рада порядкувала й контролювала роботу мистецько-просвітніх організацій та інституцій, розробляла загальний бюджет, регулювала взаємини між різними мистецькими установами та займалася розробкою статистики у своїй галузі. До Ради входили міністр освіти (голова), його заступники, представники від національних рад мистецтва, Міністерства освіти, Всеукраїнської спілки міст і спілки земств.

За зразком національних рад освіти при національних міністерствах організовувалися національні ради мистецтва. Документом обумовлювався склад та функції цих рад. Передбачалася розгалужена система органів порядкування мистецькими справами на місцях. При губернських земствах – губернські ради мистецтва та в разі потреби національні ради мистецтва⁷. Для координації діяльності закладів професійної освіти при міністерстві діяла Головна рада професійної освіти. Через неї мали проходити законопроекти, що стосувалися професійної освіти. Створювалася також і мережа губернських рад професійної освіти. У разі потреби також могли організовуватися повітові, місцеві та інші ради.

Організація внутрішньої роботи міністерства (секретарства) освіти та розподіл обов'язків між його підрозділами були такими. Департамент вищої і середньої школи протягом вересня займався організацією Українського народного університету у співпраці з Центральним кооперативним комітетом та науковим товариством. Була складена адміністрація закладу. Обрано ректора – професора Київської політехніки І. Ганицького, секретаря – приват-доцента університету св. Володимира О. Сушицького, декана історико-філологічного факультету – професора Г. Павлуцького, фізико-математичного – приват-доцента О. Швеця. Деканом правничого факультету передбачалося призначити І. Туган-Барановського⁸.

5 жовтня Український народний університет було урочисто відкрито. Для початку його роботи в університеті св. Володимира було орендовано 6 великих аудиторій і наступного дня, 6 жовтня, заняття почалися на всіх трьох факультетах, а також на підготовчих курсах. При Українському університеті за допомогою Українського кооперативного комітету було засновано кооперативний відділ за участю лекторів – І. Туган-Барановського, К. Воблого, Б. Мартоса, І. Галевича та ін. Затверджено програму викладання історії українського мистецтва та ухвалено заснувати при університеті бібліотеку⁹.

До грудня 1917 р. навантаження департаменту значно зросло. Протягом місяця його співробітниками було підготовлено законопроекти про заснування кафедр українознавства в усіх вищих школах України та про читання лекцій українською мовою. Проводилася праця з вироблення статуту державних українських університетів і покладено початок реформування Ніжинського історико-філологічного інституту та Київської духовної академії. У жовтні 1917 р. відділ середньої школи департаменту займався проектом реформи активної мережі середніх шкіл та організацією нових. На цей час відділ ще опікувався професійно-технічною освітою та прогімназіями.

Протягом 1917 р. робота департаменту нижчої школи визначалася такими головними завданнями: організація внутрішнього життя школи, демократизація шкільної освіти. Для цього було підготовлено план шкільного управління та взаємодії школи з громадськими установами; складено проект переходу церковно-парафіяльних шкіл під юрисдикцію земств; вироблені загальні плани навчання в школах для народної семирічної школи та українізації вищих початкових шкіл. До кінця вересня 1917 р. підрозділу вдалося скласти проект Педагогічної академії та проект визначення компетенції Генерального секретаріату народної освіти, який був ухвалений Шкільною радою 24 вересня¹⁰.

Педагогічна академія почала працювати 7 листопада 1917 р. в Києві. Департамент позашкільної і дошкільної освіти намагався об'єднати у своїй роботі різні форми й засоби позашкільної освіти дорослих і дитячого виховання – вечірні та недільні школи для дорослих, курси, лекції й читання для народу; різноманітні форми просвітніх організацій – бібліотеки-читальні, народні дома, театри, музеї, дитячі садки, клуби і т. ін. Практична ро-

⁷ Собчинська М. Сташенко і розвиток шкільництва і педагогічної думки в УНР (1917–1920 рр.). Київ, 1995. С. 102.

⁸ ЦДАВО. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

⁹ Майборода В. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985). Київ, 1992. С. 21–22.

¹⁰ ЦДАВО. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 14.

бота полягала в матеріальній допомозі за кошт держави всім установам позашкільної освіти та здійснення керівництва й контролю над ними. Першочерговими планами діяльності департаменту стало налагодження тісних зносин з просвітними українськими організаціями, кооперативними міськими та земськими організаціями в справі просвіти, а також створення курсів інструкторів позашкільної освіти для допомоги місцевим органам в організації вечірніх і недільних шкіл, бібліотек, музеїв. Курси були відкриті 26 жовтня в помешканні Педагогічного музею. Серед тем лекцій, прочитаних слухачам, були: історія української літератури, принципи і методи позашкільної освіти в Росії та за кордоном, історія України, теорія і практика театру, музейна справа, історія української музики. Планувалося перетворити ці курси на Інститут інструкторів позашкільної освіти як відділ Педагогічної академії. Був підготовлений відповідний проєкт організації. Заняття мали проводитися з вересня по травень і складатися з теоретичних курсів (психології, соціології, державного права, історії, літератури, географії і мистецтва України) та практичної роботи (завідування зразковими вечірніми школами, клубами). Наприкінці курсу слухачі склали відповідні іспити. Було заплановано скласти програми різних курсів лекцій, бібліотечних каталогів, організувати курси по дошкільному вихованню для підготовки спеціалістів для дитячих садків, дитячих клубів. Восени 1917 р. департамент позашкільної та дошкільної освіти займався підготовкою працею зі скликання з'їзду Просвіти; упорядкуванням програми загальноосвітніх курсів для населення м. Києва, організацією курсів для інструкторів позашкільної освіти¹¹. У перші тижні й навіть місяці роботи департаменту його зусилля обмежувалися Києвом. Був відкритий 1-й український дитячий садок, гуртожиток для учнів українських гімназій на вул. Звіринецькій. Це пояснюється не тільки складнощами початку організації роботи, а й відсутністю грошей, про що секретарство доповідало восени 1917 р. Не вистачало їх на відкриття вечірніх курсів для дорослих у Києві та облаштування спеціального складу книг у Педагогічному музеї.

На підставі закону Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. про передачу всіх освітніх установ України Міністерству народної освіти, у складі департаменту був утворений відділ дитячих притулків. Останній займався адміністративно-господарчими і педагогічними справами дитячих притулків в Україні. Як зазначалося в одному зі звітів цього відділу, його робота поділялася на практичну працю (з'ясування правового стану дітей; перегрупування притулків так, щоб у них перебувало не більше 30 дітей; заснування лікарні в Києві; організація медично-педагогічної допомоги і так ін.) та теоретичну розробку положень виховання та навчання в притулках узагалі (було підготовлено план державного виховання, навчання та забезпечення правового статусу дітей-сиріт в Україні; розроблено програми й анкети до з'їздів діячів позашкільної і дошкільної освіти тощо). Одночасно на початку грудня 1917 р. розпочав роботу департамент професійно-технічної освіти у складі 21 співробітника, у тому числі директор, 2 віцедиректора і 2 голови відділів. Він видав нижчими, середніми та вищими ремісничими школами¹².

У середині грудня 1917 р. в Києві відбулася нарада в справі організації професійної освіти в Україні за участю представників учительських організацій та місцевих органів самоврядування. Учасники наради визнали головним недоліком тогочасної професійної освіти поєднання різних завдань та занадто теоретизовані курси навчання. Тому було вирішено «професійну освіту відокремити від загальної цілком і будувати професійні школи над окремими ступенями загальноосвітньої єдиної школи. Школи мішаного типу (зі спеціальною й загальною освітою) допускати лише як виняток»¹³. Згідно зі штатом департаменту професійно-технічної освіти, на 15 березня 1918 р. в ньому мали працювати 25 співробітників, із них вакантними залишалися 20 посад. Отже, працювало лише 5 осіб, із яких 4 були технічними працівниками – помічниками діловода і канцеляристами. З керівного складу працював лише директор департаменту О. Вілінський.

Спеціальним законом Центральної Ради до відомства генерального секретарства освіти були передані всі професійні та технічні школи колишніх міністерств – «опіки», внутрішніх справ, торгу, промисловості, духовного відомства, шляхів, військового, земельного та юридичного. Перед департаментом постало завдання організації їхньої роботи, розробки та затвердження спільних статутів.

Внутрішня праця департаменту поділялася між 4 відділами. Відділ технічної освіти займався розвитком мережі технічних і професійних шкіл у складі завідуючого та двох інструкторів. Відділ комерційної освіти видав 150 комерційними школами (вищими та нижчими), що існували на той час в Україні. Відділ сільськогосподарської та медичної освіти планувалося з часом поділити ще на три підрозділи: сільськогосподарський, медич-

¹¹ ЦДАВО. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 9.

¹² Там само. Спр. 164. Арк. 25.

¹³ Кудлай О. Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства освіти УНР. С. 83.

ний та санітарний. Відповідно він керував роботою сільськогосподарських, медичних і ветеринарних навчальних закладів. Ця галузь професійної освіти, як зазначалося в доповіді директора департаменту, в Україні була розвинена дуже слабо, тому головним завданням відділу було розширення мережі таких шкіл, передовсім сільськогосподарських та фельдшерських.

Організаційний відділ працював над підготовкою скликання галузевих з'їздів представників технічних, сільськогосподарських, медичних, ветеринарних, комерційних навчальних закладів. Останній також видав усією організаційною роботою департаменту, затверджував статuti, реєстрував нові професійні школи. Як зазначав у середині березня 1918 р. директор департаменту, планувалося виокремити професійну освіту із загальної, створивши мережу початкових, середніх та вищих шкіл після перших випусків загальноосвітніх шкіл за новим планом. До того часу професійні школи працювали за старими планами. Для введення єдиного українського правопису була створена правописна комісія при міністерстві з вчених-філологів та педагогів у складі 18 осіб. Вона була скликана од-но з останніх. Перше засідання відбулося 14 квітня 1918 р.¹⁴

Отже, на початку діяльності Генерального секретаріату народної освіти (згодом Міністерства освіти) робота його підрозділів обмежувалася м. Києвом. Поступово складалися плани майбутньої праці. З урахуванням резолюцій всеукраїнських учительських і професійних з'їздів викристалізовувалися головні завдання відомства в галузі народної освіти, зокрема проведення загальної реформи системи освіти в Україні. Ці завдання позначилися й на внутрішній структурі міністерства. З'являлися нові департаменти, відділи, секції. Узагалі міністерству вдалося охопити головні ланки освітньої роботи від реорганізації та створення нижчих і середніх шкіл, заснування університетів, до організації дошкільного виховання і позашкільної освіти. Не залишилися поза увагою освітнього міністерства і система професійної освіти. Окрім праці над загальними планами управління освітою в Україні та проєктом єдиної школи, співробітники міністерства опікувалися й суто практичними питаннями – упровадження предметів українознавства в школах, підготовкою нових навчальних програм, написанням підручників. При відомстві діяла низка спеціалізованих комісій.

Окремо слід указати на багатовекторність діяльності департаменту мистецтва, яке в березні 1918 р. планувало перетворити на Народне міністерство культури і мистецтва. На кінець квітня 1918 р. Народне міністерство освіти було цілком сформованою установою зі своєю структурою, чітко визначеними завданнями і сферою компетенції. Паралельно у зв'язку з великою кількістю співробітників, незважаючи на той факт, що частина посад була вакантною, та величезним обсягом роботи йшов процес внутрішньої реорганізації та модернізації його діяльності. Отже, відомство розвивалося, а його керівництво намагалося організувати роботу всіх його підрозділів відповідно до нагальних потреб.

Велике значення мало створення професійної школи. Одним із перших кроків на цьому шляху було підпорядкування всіх професійних шкіл Генеральному секретарству освіти. 12 грудня 1917 р. Іван Матвійович Стешенко підписав циркуляр директорам професійних навчальних закладів, в якому зазначалося, що Законом від 5 грудня 1917 р., ухваленим Центральною Радою, всі просвітні інструкції колишніх Міністерства Внутрішніх справ, Торгівлі та Промисловості переводяться до Міністерства народної освіти України. Другим важливим кроком на шляху розбудови професійної освіти було скликання, для обговорення проблем її організації, великої наради.

Нарада розпочалася в грудні 1917 р. і з перервами працювала до березня 1918 р. Питання про чітке розмежування професійної та загальноосвітньої школи було одним із найбільш суттєвих і важливих у концепції розбудови професійної школи. Цією проблемою постійно опікувався Департамент професійної освіти, утворений у складі Міністерства народної освіти України. Стратегію розвитку професійної освіти мала визначити Рада професійної освіти. Складною була кадрова проблема. Коли І. Стешенко очолив Генеральне секретарство освіти, 99% учителів середніх шкіл не мали педагогічної освіти, хоч у дореволюційній Україні функціонували 8 учительських інститутів, 33 учительські семінарії, 34 педагогічні курси різних типів, 5 церковно-учительських і 20 двокласних учительських шкіл, Ніжинський історико-філологічний інститут¹⁵. Проте жодна з цих інституцій, окрім останньої, не давала справжньої закінченої педагогічної освіти. Однак не тільки проблемами підготовки вчителів переймався І. Стешенко. Його увагу привертала й проблема матеріального забезпечення, умов праці педагогів. Генеральний секретар освіти першим запропонував установити жалування вчителя початкової школи не менше 150 крб. на мі-

¹⁴ Васюкович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Київ, 1996. С. 77.

¹⁵ Бутівченко С. Зміст і форми управління середніми професійними навчальними закладами в Україні в 1917–1921 рр. Київ, 1997. С. 38.

сяць. Через кожен рік служби повинні бути надбавки в розмірі 5% основного жалування до подвоєння його. За додаткові роботи установити таку плату: а) за завідування однокомплектною і двокомплектною школою 240 крб. на рік, трикомплектною – 300 крб.; б) за гімнастику та завідування бібліотекою – 120 крб. на рік¹⁶.

Аналізуючи діяльність І. Стешенка на посаді першого міністра освіти, не можемо не сказати про його роботу щодо нової системи управління освітою в Україні – системи, якої до нього не було. Формування нової структури управління освітою, пошук нового змісту управлінської діяльності на всіх рівнях постійно перебували в полі зору першого міністра.

18 січня 1918 р. уряд В. Винниченка пішов у відставку. І. Стешенко залишив посаду міністра народної освіти і продовжував працювати в міністерстві на посаді генерального комісара. Коли в лютому 1918 р. до Києва прийшли більшовики, вони хотіли розстріляти Стешенка, і йому довелося виїхати з міста. До Києва Іван Матвійович повернувся 9 березня, коли більшовицькі війська залишили місто, і продовжував працювати в міністерстві. У ніч на 30 липня 1917 р. у Полтаві його вбив невідомий.

У кабінеті В. Голубовича міністром освіти став член Української партії соціалістів-революціонерів Н. Григорієв, якого в новому складі Ради Народних Міністрів (лютий 1918 р.) замінив український соціаліст-федераліст В. Прокопович. За гетьмана Павла Скоропадського Н. Григорієв очолював культурно-освітній відділ Київського губерньського земства, був активним діячем Українського національного союзу, учасником підготовки антигетьманського перевороту в листопаді 1918 р.

У січні 1918 р. значно ускладнилася політична, військова та економічна ситуація в Україні. Головні події в цей час розгорталися у Брест-Литовському, де тривали переговори з німцями. Україна почала розпадатися на окремі частини. Із 29 січня до 10 березня 1918 р. Міністерство народної освіти очолював Павло Онікійович Христюк. 24 березня портфель Народного міністра освіти отримав В. Прокопович. Йому вдалося за досить короткий термін свого перебування на посаді внести на розгляд уряду ряд важливих питань освітньої діяльності держави. Окрім законотворчої діяльності, міністр займався й іншими проблемами. Так, одразу після повернення Центральної Ради з Житомира до Києва було розглянуто питання про всенародне загальне навчання. Особлива комісія при Генеральній шкільній раді виробила головні основи всенародного навчання. У цьому документі наголошувалося¹⁷:

1. В Українській Народній Республіці всім дітям шкільного віку повинна бути забезпечена можливість одержувати безплатну освіту.

2. Час навчання в народній школі визначено 7 років. Перший ступінь – 4 роки, другий – 3 роки.

3. Школи мають право на місцеве самоврядування.

4. Кількість дітей на одного вчителя не повинна перевищувати 40 душ.

28 квітня 1918 р. стало останнім днем існування Центральної Ради. 3 травня 1918 р. гетьман П. Скоропадський призначив міністром освіти та мистецтв М. Василенка. За поданням міністерства Рада міністрів 23 липня 1918 р. прийняла рішення про вивчення української мови, літератури, історії та географії України в усіх учительських семінаріях та інститутах, і там було введено посади відповідних викладачів. Ще одним кроком міністра було підписання ним 7 вересня 1918 р. циркуляра про введення в програму іспитів на звання вчителя початкової школи предметів українознавчого циклу. Не можна забувати й про те, що 1 серпня 1918 р. за поданням М. Василенка гетьман ухвалив закон про обов'язкове вивчення української мови та літератури. Важливе значення для українізації освіти мало також рішення Ради міністрів гетьманської держави від 6 вересня 1918 р. про відкриття з початку 1918/1919 навчального року 40 українських гімназій і 10 реальних шкіл. Усього планувалося відкрити 120 нових шкіл. При цьому всі зносини й діловодство в нових навчальних закладах повинні бути українізовані¹⁸.

18 жовтня 1918 р. після тривалої дискусії членів уряду стосовно відносин між гетьманською Україною та радянською Росією було оголошено про відставку Кабінету Міністрів. Через 2 місяці після відставки М. Василенка, який пропонував розпочати військові дії проти Росії, його було обрано членом відновленого Директорією Генерального суду, а в лютому 1919 р. він обійняв посаду президента Київського університету, яку залишив після вступу в місто денікінців. Епоха М. Василенка в Міністерстві освіти і мистецтв України закінчилася, коли 24 жовтня 1918 р. Гетьман усієї України П. Скоропадський видав наказ № 272, яким попередній склад Ради міністрів був звільнений, а призначений новий на чолі з Ф. Лизогубом. Міністром народної освіти та мистецтва став Петро Януарійович

¹⁶ Лікарчук І. Міністри освіти України. Т. 1. С. 34.

¹⁷ Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. Київ, 1920. С. 17–18.

¹⁸ *Державний вісник*. 1918. № 17. С. 25.

Стебницький, а згодом – Володимир Павлович Науменко. Відомі лише декілька наказів цих міністрів. Зокрема, за підписом В. Науменка до Ради Міністрів 10 грудня 1918 р. було внесено новий «Тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні»¹⁹. Восени 1918 р. в Україні здійнялася чергова політична буря. Повстання проти П. Скоропадського розпочалося 14 листопада, а 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади. 5 грудня 1918 р. завідувачем відділу освіти було призначено Юхима Онопрійовича Щирицю. Він одразу розпочав активну діяльність. Директорія УНР наказала²⁰:

1. відновити негайно повітові освітні (шкільні) ради, які були зруйновані гетьманським урядом;

2. заснувати губерніяльні ради освіти в кожному губернському місті;

3. обрати комісарів освіти губерніяльних і повітових, які мають педагогічний стаж.

У когорті міністрів освіти Петру Івановичу Холодному потрібно відвести окреме місце. Адже йому довелося очолювати Міністерство освіти України в різні роки його функціонування, фактично не будучи міністром. Так, за часів Української Народної Республіки з 12 вересня 1917 р. він був помічником Генерального секретаря освітніх справ І. Стешенка. Ця посада давала йому достатньо можливостей для управління освітою молодшої держави. Він також очолював Всеукраїнську шкільну раду. У грудні 1918 р. Український військовий революційний комітет призначає Холодного комісаром Міністерства освіти і мистецтв. Обов'язки міністра освіти Петро Іванович виконував у перший період Директорії УНР з 26 грудня 1918 р. до 2 лютого 1919 р. і в останній період правління Директорії з 26 травня до кінця 1920 р. В українських колах П. Холодний користувався славою доброго педагога та свідомого українця²¹.

Головна праця, якою він займався з перших днів свого урядування, – виготовлення проекту єдиної школи, в основу якого покладено такі засади: насамперед, нова школа має бути єдиною і обслуговувати всіх дітей, незалежно від соціального походження; друге – нова школа має бути національною і виховувати національні почуття; третє – нова школа має бути діяльною і забезпечувати зв'язок з практикою. У Кам'янці-Подільському вдалося видрукувати лише першу частину проекту. На початку червня 1919 р. уряд УНР знову осів у Кам'янці-Подільському, куди прибув П. Холодний. Тут Міністерство освіти вирішило зайнятися друкуванням шкільних підручників та придбати шкільне приладдя. В уряді УНР П. Холодний перебував до кінця 1921 р.

5 січня 1919 р. на посаду Міністра народної освіти отримав призначення Іван Іванович Огієнко. Керувати міністерством йому довелося в дуже складній політичній, економічній, воєнній ситуації, тричі переживши зміну урядів і постійно переїжджаючи з одного міста до іншого. Говорячи про діяльність І. Огієнка на посаді Міністра народної освіти, не можемо не зазначити, що, очоливши вище освітянське відомство, він мав сформовану концепцію розбудови освітньої системи України, головними складовими якої були «онаціоналення школи через її знеросійщення та творення єдиної української школи в державі»²². Через 7 днів після призначення Іван Огієнко створив при Міністерстві народної освіти «Окрему комісію для перегляду українського правопису», яку сам і очолив. А 17 січня його наказом «Правила українського правопису, виготовлені Правописною Комісією» було ухвалено для використання по всій Україні²³. Задля українізації освітньої системи держави Міністр народної освіти чималу увагу приділяв виданню українських книжок та підручників.

В умовах держави, що воює, це було складним завданням. Проте І. Огієнко не обмежувався лише організаційними заходами, спрямованими на розгортання видавничої справи. Він сам написав низку праць та уклав кілька підручників, яким не було аналогів в українському книжковому світі. Серед них твори: «Рідна мова в українській школі: Замітки з методики української мови» (1918), «Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу (курс, читаний в Українському народному університеті)» (1918), «Українська граматична література: Розгляд підручників, по яких можна вчитись і навчати української мови» (1908), «Українська мова: Бібліографічний покажчик літератури для вивчення української мови (порадник студентам, вчителям, усім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови)» (1918) та багато інших²⁴.

І. Огієнко цікавився думкою вчителів. 15–18 січня 1919 р. він узяв участь у роботі II з'їзду делегатів Всеукраїнської учительської спілки, що проходив у Києві. Саме за його

¹⁹ Державний вісник. 1918. № 17. С. 31.

²⁰ Пижик А. Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР. Київ, 1998. С. 43–44.

²¹ Завальнюк О., Даниленко В., Телячий Ю. Холодний: Життя, віддане Україні. Хмельницький, 2006. С. 87.

²² Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва. *Наша культура*. 1935. № 7. С. 448.

²³ Там само.

²⁴ Завальнюк О., Телячий Ю. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.): історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2001. С. 52.

наполяганням Директорія 26 січня 1919 р. ухвалила «Закон про збільшення Державної допомоги на утримання вчителів нижчих початкових шкіл і на утримання других класів двухкласових шкіл та про асигнування в розпорядження Міністра Народної освіти 11821250 карбованців на згадану допомогу»²⁵. За Директорії було ухвалено: організувати з 1 січня 1919 р. один учительський інститут, а з осені 1919 р. – ще 8 інститутів. Окрім того, збільшити в кожному інституті число стипендій до 30 на курс, замість 20²⁶. Подальше життя І. Огієнка було нелегким. У ніч із 15 на 16 листопада 1920 р. він з двома дітьми і дружиною змушений був покинути рідну Україну й оселитися на чужині.

Висновки. Отже, очільникам Міністерства освіти Української Народної Республіки довелося працювати в надзвичайно складних економічних, політичних, воєнних умовах. Фактично в умовах громадянської війни, за відсутності стабільної ситуації. Перебуваючи на посадах Генерального секретаря освітніх справ чи Міністра народної освіти, вони намагалися розбудовувати освітню систему держави так, як їм це підказували власний життєвий досвід, знання чи рішення державних керівників. Розбудова нової української системи освіти була нелегкою справою. Унаслідок того, що зарубіжні освітні надбання не досить обґрунтовано та осмислено переносилися на український ґрунт, практично всі освітні реформи не були доведені до кінця й не стали основою для формування нових концепцій створення системи освіти. Аналізуючи діяльність Міністерства освіти, слід визнати значний його відрив від рядового учительства, від тієї освіти, що твориться в шкільному класі або вишівській аудиторії. Усі освітні реформи й починання Міністерства освіти, за винятком 1917–1918 рр., брали свій початок не в учительській масі, а в кабінетах освітніх чиновників найвищого рангу. Проте, в Українській Народній Республіці за весь час її існування накопичено неоціненний досвід творення української школи, який потребує свого подальшого вивчення в наш час.

References:

- Borovyk, A. (2008). *Ukrainizatsiia zahalnoosvitnikh shkil za chasiv vyboriuvannia derzhavnosti (1917–1920 rr.)* [Ukrainisation of secondary schools in the struggle for statehood (1917–1920)]. Chernihiv, Ukraine.
- Butivshchenko, S. (1997). *Zmist i formy upravlinnia serednimy profesiinymy navchalnymy zakladamy v Ukraini v 1917–1921 rr.* [Content and forms of management of secondary professional educational institutions in Ukraine in 1917–1921]. Kyiv, Ukraine.
- Kudlai, O. (2009). *Orhanizatsiia, vnutrishnia struktura ta zavdannia narodnoho ministerstva osvity UNR* [Organisation, internal structure and tasks of the national ministry of education of the UNR]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainsoi revoliutsii 1917–1921 rr. – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921*, 4, P. 59–88. Kyiv, Ukraine.
- Likarchuk, I. (2002). *Ministry osvity Ukrainy. Monohrafiia* [Ministers of education of Ukraine. Monograph]. Kyiv, Ukraine.
- Maiboroda, V. (1992). *Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917–1985)* [Higher pedagogical education in Ukraine: history, experience, lessons (1917–1985)]. Kyiv, Ukraine.
- Pyzhyk, A. (1998). *Reformuvannia systemy natsionalnoi osvity v dobu Dyrektorii UNR* [Reforming the system of national education in the era of the UNR Directory]. Kyiv, Ukraine.
- Sobchynska, M. (1995). *Stashenko i rozvytok shkilnytstva i pedahohichnoi dumky v UNR (1917–1920 rr.)* [Stashenko and the development of schooling and pedagogical thought in the UNR (1917–1920)]. Kyiv, Ukraine.
- Vaskovych, H. (1996). *Shkilnytstvo v Ukraini (1905–1920 rr.)* [Schooling in Ukraine (1905–1920)]. Kyiv, Ukraine.
- Verstiuk, V. (Comp.). (1996). *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy* [The Ukrainian Central Rada. Documents and materials]. Kyiv, Ukraine.
- Zavalniuk, O., Danylenko, V., Teliachyi, Yu. (2006). *Kholodnyi: Zhyttia, viddane Ukraini* [Kholodnyi: A life given to Ukraine]. Khmelnytskyi, Ukraine.
- Zavalniuk, O., Teliachyi, Yu. (2001). *Budivnytstvo ukrainskoi zahalnoosvitnoi shkoly v roky natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917–1920 rr.): istorychnyi narys* [The construction of the Ukrainian secondary school during the national democratic revolution (1917–1920): a historical essay]. Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01001, Україна).

Pylypenko Oleksandr – doctor of historical sciences, professor, professor of department of humanity courses of the National university of food technologies (68 Volodimirska str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

²⁵ Огієнко І. Моє життя... С. 449.

²⁶ Там само.

Дата подання: 14 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 травня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Заснування та діяльність Міністерства освіти в Українській Народній Республіці у 1917–1921 рр. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 43–53. DOI: 10.58407/litopis.250205.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2025). Zasnuvannia ta diialnist Ministerstva osvity v Ukrainskii Narodnii Respublitsi u 1917–1921 rr. [Establishment and operation of the Ministry of education in the Ukrainian National Republic in 1917–1921]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 43–53. DOI: 10.58407/litopis.250205.

Юрій Ричка

**БАСКСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ В ІСПАНІЇ
ФРАНКІСТСЬКОГО ПЕРІОДУ (1939–1975)****BASQUE NATIONALIST MOVEMENT IN SPAIN
OF THE FRANCOIST PERIOD (1939–1975)**

DOI: 10.58407/litopis.250206

© Ю. Ричка, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3608-3410>

Мета статті: простежити шляхи розвитку баскського націоналістичного руху у Франкістській Іспанії, висвітлити його ідеали та цілі, легальні форми і збройні методи спротиву режиму. У роботі використані загальнонаукові й історичні **методи** дослідження, а також методи історичного джерелознавства, застосовані згідно з принципами об'єктивності та світоглядно-ідеологічної неупередженості. **Наукова новизна** полягає у з'ясуванні внутрішніх структурних трансформаційних перетворень Іспанської держави в 1939–1975 рр. та їх впливу на піднесення й радикалізацію баскського націоналістичного руху. Простежено зміни в його ідеології, що викликали появу нових форм і методів протистояння франкістському режиму в боротьбі баскських націоналістичних угруповань за створення незалежної Великої Еускаді – Країни Басків.

Висновки. Характер національної політики франкістського уряду Іспанії в 1939–1975 рр. визначала стратегія пошуку символічних цінностей, здатних об'єднати й консолідувати народи країни в єдину політичну націю. При цьому авторитарний режим жорстоко придушував будь-який прояв регіональних націоналізмів як ознаку сепаратизму та намагався знищити периферійну ідентичність народів Іспанії. У 1937 р. франкістським декретом була ліквідована автономія Країни Басків, скасовано традиційні для цього історико-культурного регіону на заході Піренеїв податкові пільги (*conciertos economicos*), накладено заборону на використання в публічних закладах баскської народної мови *Euskara*. Унаслідок чого баскський націоналістичний рух еволюціонував до виокремлення в 1959 р. радикальної його течії, що її уособлювала ETA – *Euskadi Ta Azkatasuna* (Баскська Батьківщина та Свобода). На відміну від лідерів Баскської Націоналістичної партії (PNV), які вважали, що «тиха війна» могла б бути більш ефективною стратегією збереження баскської нації під диктатурою, ETA стала на шлях збройної боротьби. Вона розгорнула партизанську війну, основними методами ведення якої стали терористичні акти у великих містах, розбійні напади на установи державної влади та управління, а також викрадення іспанських високопосадовців і правоохоронців.

Ключові слова: Франкістська Іспанія, баскський націоналізм, тероризм, ETA.

The purpose of the publication: to trace the development of the Basque nationalist movement in Francoist Spain, to highlight its ideals and goals, legal forms and armed methods of resistance to the regime. The work uses general scientific and historical research **methods**, as well as methods of historical source studies, applied in accordance with the principles of objectivity and ideological impartiality. **The scientific novelty** lies in the elucidation of the internal structural transformational changes of the Spanish state in 1939–1975 and their impact on the rise and radicalization of the Basque nationalist movement. Changes in its ideology are traced, which caused the emergence of new forms and methods of opposition to the Francoist regime in the struggle of Basque nationalist groups for the creation of an independent Greater Euskadi – the Basque Country.

Conclusions. The nature of the national policy of the Francoist government of Spain in 1939–1975 was determined by the strategy of searching for symbolic values capable of uniting and consolidating peoples of the country into a single political nation. At the same time, the autocratic regime brutally suppressed any manifestation of regional nationalisms as a sign of separatism and tried to destroy the peripheral identity of peoples of Spain. In 1937, the autonomy of the Basque Country was liquidated by a Francoist decree. Tax exemptions (*conciertos economicos*), traditional for this historical and cultural region in the western Pyrenees, were cancelled, and the use of the Basque language *Euskara* in public institutions was banned. As a result, the Basque nationalist movement evolved until the separation in 1959 of its radical current, which was personified by ETA – *Euskadi Yes Azkatasuna* (Basque Homeland and Freedom). Unlike leaders of the Basque Nationalist party (PNV), who believed that a «quiet war» could be a more effective strategy for preserving the Basque nation under dictatorship, ETA embarked on an armed struggle against

it. It launched a guerrilla war, the main methods of which were terrorist acts in densely populated cities, robberies on state power and administration institutions, and the kidnapping of high-ranking Spanish officials and law enforcement officers.

Key words: Francoist Spain, Basque nationalism, terrorism, ETA.

Етнічна спільнота, що позиціонує себе як *Еускал Геррріа* («баскський народ»), має самотутні культурні коріння й потужні історичні традиції боротьби за своє національно-політичне самовизначення та створення власної незалежної держави на заході Піренейв. Ідеологічні підвалини баскського націоналізму набули свого виразнення наприкінці XIX ст. Його змістовне наповнення сформувалося на ґрунті героїзації історичного минулого, прославлення мовних традицій спільноти й усвідомлення нею своєї самотутньої ідентичності. Політичне оформлення баскського націоналістичного руху сталося 31 липня 1895 р. з установою Біскайської Провінційної Ради (*Bizkai-Buru-Batzar*) і створенням Баскської Націоналістичної партії.

Політизація баскського націоналізму була пов'язана головним чином з поступовою централізацією Іспанії на поч. XX ст. та індустріалізацією й модернізацією Країни Басків. Унаслідок таких трансформацій було скасовано «фуерос», тобто історичні автономні права та свободи басків¹. Змін зазнали традиційна економіка регіону, національна та соціальна структура місцевого населення, що зрештою й призвело до конфлікту між міським лібералізмом і сільським традиціоналізмом².

Піднесення баскського та інших регіональних націоналізмів в Іспанії було також пов'язано з нерівномірним поширенням модернізації, занепадом традиційних «низьких» культур і появою анонімних, автономізованих суспільних відносин, на які нарікала незадоволена та збентежена місцева інтелігенція. Швидка індустріалізація, що охопила Країну Басків і Каталонію, за словами професора-дослідника іспанського державного університету Країни Басків (*UPV / EHU*) Даніеле Конверсі, «перевернула досі гармонійну та здебільшого відокремлену культуру, зруйнувавши традиційні способи життя та залишивши смертельну рану», ліками від якої, умотивовував вчений, стали баскський та каталонський націоналізм³. Соціальні та економічні зміни, викликані швидкою індустріалізацією країни, були тими пружинами, що запустили націоналістичний рух і дозволили йому перетворити місцевий партикуляризм на національну ідентичність. Баски середнього класу розвинули націоналізм як реакцію на безперервні зміни, які, на їхню думку, загрожують баскській національній ідентичності та спричиняють непоправну деформацію традиційного суспільства⁴. Потік робітників-мігрантів з інших регіонів Іспанії посилив відчуття загрози, що призвело до швидкої маргіналізації баскської культури та мови в містах і створення ідеального середовища для націоналістичної агітації.

І вона принесла неабиякі успіхи. У період Першої світової війни та у 20-х–30-х рр. XX ст. розвиток баскського національного руху набув свого піднесення. Баскська Націоналістична партія (*PNV*) поширила вплив на всі баскські провінції Іспанії. У 1936 р. була відновлена автономія Країни Басків. Її столицею стало стародавнє місто Герніка. Засноване у XIV ст., це місто віддавна було головним культурним й історичним центром баскської нації. Поблизу розлогого старого дуба, де раніше просто неба відбувалися народні збори, було зведено нову будівлю парламенту. Президентом новоутвореної автономії став Рамон де ла Сота Абурто. Його однодумці стали сенаторами в іспанських кортесах для Гіпускоа, Наварри та Біскаїї.

Напередодні Громадянської війни в Іспанії, що розв'язалася у 1936 р., баскський націоналізм був сформованою політичною силою зі значним числом прихильників. Баскські провінції, за винятком Наварри, у Громадянську війну виступили на боці республіканських сил. Повстанці на чолі з генералом Франко вбачали в регіональних іспанських націоналізмах пряму загрозу єдності Іспанії. Баскський націоналізм був перешкодою на шляху до об'єднання країни та встановлення режиму його одноосібного володарювання, через що Франко прагнув розчавити націоналістичні рухи, не гребуючи при цьому застосуванням збройних засобів боротьби. Такою каральною акцією стало бомбардування міста Герніка. Повітряний наліт на культурну столицю Країни Басків було здійснено за наказом Франко німецькими та італійськими військово-повітряними силами 26 квітня 1937 р. Перший в історії прицільний авіаційний удар по цивільному населенню знищив близько

¹ Suarez Cortina M. *La Espana Liberal (1868–1917). Politica y sociedad*. Madrid: Sintesis, 2006. P. 97–98.

² Castells L. 'El nacionalismo vasco (1890–1923) ¿una ideología modernizadora?' *Ayer*. 1997. Vol. 28. P. 27–162; Mu-ro D. *Ethnicity and violence: the case of radical Basque nationalism*. London, 2008. P. 46.

³ Conversi J. *The Basques, the catalans and Spain: alternative routes to nationalist mobilisation*. Reno: University of Nevada press, 2000. P. 48.

⁴ Fusi J. *Pluralismo y Nacionalidad*. Madrid: Alianza Editorial, 1984. P. 220.

90% міста та вбив понад 1600 осіб. Ця подія увічнена на славнозвісному полотні Пабло Пікассо «Герніка».

Громадянська війна в Іспанії (1936–1939) стала переломним моментом в історії баскського націоналістичного руху. Вона увійшла в баскський націоналістичний дискурс як іспанська агресія проти баскських провінцій, порушення права баскського народу на автономію, яка була ліквідована франкістським декретом у 1937 р. Громадянська війна в Іспанії, що мала катастрофічні наслідки для баскської нації, стала частиною колективної пам'яті басків. Свого часу Дієго Муро справедливо зауважував, що «політика пам'яті, яка вирішила «забути» певні факти та воліла «пам'ятати» «війну 1936 року» або «Третю карлістську війну», усунула «братовбивчий» вимір війни»⁵.

Перемога прихильників генерала Франко у Громадянській війні легітимізувала франкізм. Політична практика франкізму знайшла всебічне висвітлення в низці зарубіжних і вітчизняних наукових досліджень. Об'ємно ця проблематика, зокрема, представлена в оприцьованих у 1990-х рр. працях української іспаністки О.П. Іваницької⁶. Дослідниця ретельно простежила політичний розвиток франкістської Іспанії в 1939–1975 рр., окреслила основні історіографічні здобутки, що дало їй змогу схарактеризувати франкізм як різновид тоталітарно-авторитарних режимів. Підсумки вивчення внутрішньої політики франкістського режиму були узагальнені в кандидатській дисертації Ю.В. Павлишиної⁷.

Франкістська Іспанія почала впроваджувати суворі програми централізації та гомогенізації, намагаючись створити нерозділену національну державу, але ця спроба ніколи не була повністю завершена і завжди супроводжувалася конфліктами між тенденціями інтеграції та фрагментації. Франкістський уряд, який правив Іспанією з 1939 по 1975 рр., жорстоко придушував будь-який прояв периферійного націоналізму як ознаку сепаратизму та намагався знищити історично сильно регіональну та периферійну ідентичність Іспанії. Переможці громадянської війни розпочали загальнонаціональну операцію з очищення від імовірних націоналістів, зосередившись на Каталонії та провінціях Країни Басків. У 1937 р. Франко назвав Біскаїю та Гіпускоа «провінціями-зрадниками», і вони залишалися такими в його очах протягом майже сорока наступних років. Уряд Франко заборонив використання баскської народної мови *Euskara* під час церковних богослужінь та ритуалів, у закладах освіти, зокрема шкільній системі. Були скасовані давні податкові пільги, відомі як *conciertos económicos*. Крім того, заборонено використання традиційних баскських імен, постановки театральних вистав баскською мовою та фольклорних свят як культурних проявів баскської ідентичності. Спротив цим заборонам спочатку був млявим через відсутність організованої політичної опозиції франкізму, оскільки репресії впродовж 1940–1950-х рр. були дуже жорстокими⁸. Але баскський національний рух не згасав. Хоча в сер. ХХ ст. спостерігалось доволі мало публічних проявів націоналізму, він продовжував давати про себе знати у віддалених баскських регіонах, де держава мала невеликий вплив.

Військова диктатура спричинила так звану «приватизацію націоналістичної політики», яка витіснила національні потуги в приватну сферу та перетворила політичну філософію регіонального націоналізму на складову баскської ідентичності, намагаючись придушити будь-яке публічне вираження таких настроїв. Іншими словами, баскський націоналізм набув виміру народної традиції, яка підтримувалася та передавалася через родину та сім'ю, а також була ідеологією та політичним рухом. Така інтерналізація націоналізму сприяла не лише його політичному виживанню, а й безперервному увічненню через появу нових поколінь молодих, націоналістично налаштованих басків. Під знаменами ЕТА вони розпочали жорстоку, довготривалу війну проти диктатури.

Створена у 1959 р. лівоекстремістська організація ЕТА зуміла повернути баскський націоналізм у громадську та політичну сферу й суттєво збільшити свою базу підтримки завдяки прямому зв'язку націоналістичних устремлінь з антифранкістською боротьбою. Це забезпечило баскському націоналістичному руху повну монополію на весь політичний спектр регіону. З одного боку був націоналізм PNV, а з іншого – націоналізм ЕТА. Крім того, ЕТА вдалося кинути виклик авторитету та легітимності іспанської держави, позбавивши її монополії на застосування насильства та спровокувавши репресивні дії, використані для подальшої націоналістичної мобілізації.

Методи Франко виявилися вкрай неефективними у вирішенні баскської проблеми. Майже чотири десятиліття авторитаризму в Іспанії, політики асиміляції та централізму

⁵ Muro D. Ethnicity and violence... P. 90.

⁶ Іваницька О. Політичний розвиток Франкістської Іспанії 1939–1975 рр. Вінниця, 1996; Її ж. Типологія та політико-правові засади франкізму: сучасні інтерпретації. *EMPIRIO*. 2024. Т. I. Вип. 1. С. 22–32.

⁷ Павлишина Ю. Внутрішня політика франкістського режиму в Іспанії 1939–1975 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007.

⁸ Clark R. The Basques: Franco years and beyond. Reno: University of Nevada press, 1979. P. 76.

привели до загострення баскського питання, піднесення національного руху ще з більшою інтенсивністю, ніж раніше⁹. Франкізм, як це не парадоксально б звучало, мав вирішальне значення у відродженні та зміцненні баскського націоналізму. Як справедливо зауважував американський історик Роберт Кларк, «генералу Мола та Франко вдалося за лічені місяці досягти того, чого не вдалося досягти десятиліттям пропаганди Сабіно Арани де Гоїрі та новим націоналістичним поколінням Баскської Націоналістичної партії, – піднести баскську національну свідомість»¹⁰. Багато ознак указують на те, що придушення центральною владою регіональних націоналізмів в Іспанії, зокрема баскського, призводило не до їхнього знищення, а до відродження.

По-перше, сповідувані ним ідеї відповідали настроям баскського громадянського суспільства, у якому націоналізм набув особливої значущості та емоційної прив'язки в результаті його інтерналізації та переростання в одну з традицій, яку необхідно підтримувати та цінувати. Очікувалося, що кожен справжній баск стане зятим патріотом, оскільки націоналізм, який був загнаний у підпілля, став розглядатися як боротьба за права баскської нації проти диктатури. Іншими словами, націоналізм укорінився в баскській ідентичності.

Баскська Націоналістична партія (PNV) у вигнанні також сприяла зміцненню баскського націоналізму. Її лідери вважали, що «тиха війна» могла б бути більш ефективною та прагматичною стратегією збереження баскської нації під диктатурою. Пропаганда PNV, що поширювалася з-за кордону, була спрямована саме на звичайних людей з провінцій, закликаючи молоді покоління зберегти баскську спільноту під асиміляційним і централізуючим тиском держави. Порадник або обов'язків «правильного» баскського націоналіста, опублікований PNV у партійній газеті *Alderdi* в 1955 р., радив баскам, як поводитися, щоб залишатися справжніми патріотами. Цей, сказати б, «Лексикон баскського націоналіста» передбачав викладання та вивчення баскської мови і культури. Зобов'язував надавати допомогу в розповсюдженні націоналістичної пропаганди – газет, брошур та листівок. Передбачав обов'язкове читання й обговорення націоналістичних періодичних видань серед членів родини та близьких друзів. Крім того, закликав підтримувати та захищати низку націоналістичних груп, найзначнішою з яких була PNV¹¹.

По-друге, націоналістичний рух був додатково підкріплений делегітимізацією іспанської держави більшістю басків. Франко відштовхнув басків і змусив їх більше ідентифікувати себе з опором іспанській державі, колективно покаравши баскські регіони. Баски неохоче підтримували Республіку через сильні католицькі та консервативні настрої, якими Франко не скористався. Натомість він переслідував і жорстко карав парафіян баскської Церкви, налаштовуючи їх проти свого уряду. Метою національно-державної ініціативи Франко було створення єдиного, узгодженого іспанського уряду, вільного від регіональних прихильностей.

По-третє, баскський націоналістичний рух набував нестримної політичної сили, оскільки він позиціонував себе як народний рух, спрямований проти іспанської диктатури, за свободу і незалежність баскського народу. Інші баскські політичні сили, ідеологічні та інтелектуальні течії були у Франкістській Іспанії ще відносно слабкими та нерозвиненими, а націоналістичні настрої доволі потужними. Частково це можна пояснити відсутністю в Країні Басків університетів і академічних традицій, що призвело б до появи яскравої плеяди місцевої інтелігенції, подібної до інтелігенції Каталонії. Країна Басків подарувала світу багатьох визначних особистостей, які зробили вагомий внесок у розвиток іспанської культури, але вона не спромоглася створити те, що можна назвати «баскською інтелігенцією». Цьому перешкоджало обмежене застосування баскської мови у культурі й літературі та брак закладів вищої освіти¹².

До 1968 р. у Країні Басків не було жодного державного університету. Натомість більшість культурних подій і дискусій відбувалися в громадських товариствах та групах, таких, як спортивні клуби чи гастрономічні організації, що посилювало популістський і переважно фольклорний характер баскської культури. Єдиним університетом у регіоні був *Universidad de Deusto*. Він постав як приватний єзуїтський коледж, заснований у 1886 р. представниками баскської олігархії, які зосереджувалися лише на вивченні економіки та права. Відомий історик Хуан Діес Медрано справедливо зауважував, що *Деусто* був надто малим і вузькопрофільним, щоб стати основою для розвитку прогресивної опозиційної культури у так званого баскського інтелектуала¹³. Проте націоналістичні настрої жваво відроджувалися й були повернуті на громадський фронт серед студентів *Деусто*. Вони ор-

⁹ Medrano J. Divided nations. Cornell, 1995. P. 55.

¹⁰ Guibernau M. Nations without states: political communities in a Global Age. Boston: Polity, 1999. P. 9–10.

¹¹ Clark R. The Basques: the Franco years and beyond... P. 113–114.

¹² Fusi J. Pluralismo y Nacionalidad... P. 209.

¹³ Medrano J. Naciones divididas: clase, política y nacionalismo en el País Vasco y Cataluña. Madrid, 1999. P. 163.

ганізувалися в невелике молодіжне угруповання *Ekin* і видавали газету під такою ж назвою.

Подібні групи стихійно формувалися і в інших містах Країни Басків. Націоналістичний рух студентської молоді підтримала Баскська Націоналістична партія. Але вона діяла обережно й помірковано, що призвело до відпочкування у 1959 р. радикальної течії баскського націоналізму, яку уособлювала ЕТА – *Euskadi Ta Azkatasuna* (Баскська Батьківщина та Свобода). Протягом 1960–1970-х рр. ідеологічні та стратегічні відмінності двох націоналістичних течій стають ще більш очевидними. Але спочатку між ЕТА та PNV виникли три ключові пункти суперечок. Виступаючи за «федерацію семи», яка має бути сформована після розпаду нинішніх іспанських і французьких кордонів, ЕТА підкреслювала територіальну єдність усіх баскських провінцій (як іспанських, так і французьких). Одним із крилатих девізів ЕТА є «*Zaspiak bat*» (Сімка – одне ціле) (мається на увазі 7 регіонів Країни Басків), а платформа організації містила заклик до об'єднання¹⁴.

У свою чергу, PNV дистанціювалася від націоналістичних настроїв французьких басків і продовжувала надавати пріоритет відновлення автономії лише для іспанських баскських регіонів¹⁵. Другим спірним питанням між двома націоналістичними фракціями була автономія. У той час як ЕТА виступала за створення Держави Басків і мала намір, щоб ця держава існувала незалежно від того, які рішення приймаються в Мадриді, PNV прагнула відновити Статут автономії регіону від 1936 р., одразу після смерті Франко. Нарешті, ураховуючи не надто популярне використання баскської мови, особливо в етнічних баскських громадах, PNV вважала пропозицію ЕТА зробити її єдиною офіційною мовою майбутньої незалежної Республіки Басків абсолютно нездійсненною¹⁶.

Теоретичні праці та політична практика «батька-засновника» баскського націоналістичного руху Сабіно Арани, безсумнівно, послужили основним ідейним джерелом для філософії ЕТА. Подібно до Арани та його однодумців, ЕТА мала сильні антиіспанські конотації та підтримувала незалежність Країни Басків від Іспанії. Проте, ЕТА внесла фундаментальні зміни в ідеологію та практику баскського націоналізму, відійшовши як від раннього так званого «аранізму», так і від пізнішого націоналізму PNV. По-перше, ЕТА замінила архайчну й доволі суперечливу ідею раси на більш популярну ідею етнічної належності (*etnia*), яка розуміється в культурно-лінгвістичних категоріях, а не в біологічно-генетичних. По-друге, ЕТА оголосила себе позаконфесійною і навіть антиклерикальною, що було значним відхиленням від спроб попередніх поколінь баскських націоналістів використовувати католицизм як наріжний камінь баскської ідентичності¹⁷. Свою ж практичну діяльність ЕТА вміло пристосовувала до європейських реалій модерної доби.

На початку 1960-х рр. ця організація позиціонувала себе як молодіжний, студентський рух. Але він не був безневинним, бо різко виступав проти репресивної військової диктатури генерала Франко. «Тиху боротьбу», до якої закликала Баскська Націоналістична партія, ЕТА перетворила на не «тиху війну».

Одним із найгучніших її проявів, що приніс ЕТА не лише місцеву, а й міжнародну підтримку та визнання, стало вчинене її представниками вбивство в 1968 р. начальника поліції Гіпускоа Мелітона Мансанаса, який уславився жорстоким поводженням із політичними в'язнями. У відповідь центральний уряд запровадив надзвичайний стан і ув'язнив сотні підозрюваних. Шістнадцять із них були засуджені до смертної кари на гучному судовому процесі в Бургосі, який відбувся 1970 р.¹⁸

Це викликало рішучий протест, включаючи страйки у провінції Гіпускоа та Біскайя, проголошення штату надзвичайного стану в тих областях, страх загального страйку в країні, закриття університетів, вуличні демонстрації в Мадриді та Гренаді, прохання про помилування від Ватикану, кількох іноземних урядів та затримання багатьох лідерів небаскських політичних опозиційних груп. Коли бургоський військовий трибунал виніс суворі покарання, включаючи дев'ять смертних вироків, армія була приведена в бойову готовність і всі погляди були звернені на Франко, який єдиний мав силу зупинити страти. У загальнонаціональному зверненні Франко розрядив ситуацію, замінивши смертну кару на довгострокове ув'язнення.

Проте, судовий процес у Бургосі швидко переріс в одну з найсерйозніших політичних криз, які переживав режим Франко протягом багатьох років. Він супроводжувався масовою мобілізацією ліберальної та лівої сили як в Іспанії, так і за кордоном, що закріпило імідж ЕТА як борця за свободу та демократію¹⁹. За словами Гейберга, судовий процес у Бургосі стер усі залишки політичної апатії серед басків та приніс ЕТА визнання і націона-

¹⁴ Heiberg M. The making of the Basque nation. Cambridge, 1989. P. 111.

¹⁵ Payne S. Basque nationalism. Nevada, 1975. P. 242.

¹⁶ Clark R. The Basque insurgents: ETA, 1952–1980. Wisconsin: University of Wisconsin press, 1984. P. 25–26.

¹⁷ Heiberg M. The making of the Basque nation... P. 111.

¹⁸ Graham R. Spain: change of a nation. London, 1984. P. 11.

¹⁹ Sullivan J. ETA and Basque nationalism: the fight for Euzkadi, 1890–1986. London, 1988. P. 54–57; Clark R. The Basque insurgents... P. 25–26.

лістами, і не націоналістами як символу народного опору режиму Франко²⁰. У цій ситуації ЕТА не залишила демократичній ненаціоналістичній опозиції шансів на успіх. Навіть ті, хто не схвалював тероризм ЕТА, були змушені принаймні не засуджувати його публічно, оскільки бути «анти-ЕТА» трактувалося як про-франкістське і навпаки.

Успіх ЕТА у відродженні націоналістичних почуттів і залучення підтримки був водночас видатним і несподіваним. Баски загалом і націоналісти зокрема були традиційно консервативними, релігійними та миролюбними, мало терпимими до тероризму, особливо лівого тероризму. У Країні Басків не було традицій масової лівої сили – вона мала дуже обмежений досвід робітничих повстань і соціалістичних рухів, таких, як у Каталонії чи сусідній Астурії. Тим не менш, революційна ЕТА закріпилася в авангарді антифранкістської, націоналістичної опозиції та отримала шалену підтримку баскської громадськості. До 1970-х рр. Країна Басків створювала імідж єдності та рішучості в боротьбі з авторитаризмом.

ЕТА взяла на себе відповідальність за вбивство адмірала Луїса Карреро Бланко – очільника іспанського уряду та праву руку Франко. Усі члени Міністерства внутрішніх справ Іспанії стали ціллю ЕТА. У вересні 1974 р. внаслідок вибуху в кафетерії *Rolando* загинули 13 людей. Це був перший невибірковий напад, здійснений терористичною організацією. Проте правлячий режим був не в змозі відрізнити політичні проблеми від проблем громадського порядку та реагував у спосіб, який приносив найбільшу користь ЕТА²¹.

Гучний резонанс у країні викликало вбивство харизматичного лідера ЕТА Еустакіо Мендізабала (Тікі). Розв'язуючи невибірккову політику репресій, франкістський режим розширив базу підтримки націоналістів, викристалізувавши їхній імідж як мучеників і борців за свободу. За словами Гейберга, «по відношенню до цього режиму більшість людей у Країні Басків стали пристрасними баскськими націоналістами»²².

У 1974 р. «Лейбористський фронт» ЕТА розколовся й заснував партію LAIA (*Langile Abertzale Iraultzaileen Alderdia* – Партія патріотичних революційних робітників). Ще один поділ призвів до двох нових гілок: військової ЕТА (ЕТАм) і військово-політичної ЕТА (ЕТАрп). Останній сприяв заснуванню аберцальської спілки.

Реакція іспанського уряду на терористичні акції ЕТА була жорстокою. У серпні 1975 р. уряд Іспанії ухвалив жорсткий антитерористичний декрет-закон. Успішною була й діяльність урядового агента під прикриттям Мікеля Леярза (Лобо), якому вдалося проникнути у військову гілку ЕТА та призупинити її існування. Але страта членів ЕТА – Хуана Паредеса, Чікі та Анхеля Отаегі у вересні 1975 р. викликали нову хвилю протестів в Іспанії та за кордоном, особливо в Країні Басків. Як наслідок, Франко оголосив у країні надзвичайний стан. То було його останнє рішення. 20 листопада Франко помер.

Фізична смерть диктатора не одразу поклала край задушливій атмосфері франкізму в Іспанії. ЕТА розробила наратив про загрозу, яка нависає над баскською нацією не лише від репресивного режиму в Мадриді, але й від триваючих трансформацій баскського суспільства, і вміло використала це для пошуку прихильників і розширення свого охоплення. У 1950–1960-х рр. Країна Басків переживала так звану другу промислову революцію, яку поштовхували традиційна важка промисловість у Біскаї та промисловий розвиток раніше сільських провінцій Наварра й особливо Алави. Промислова експансія, що триває, перетворила Країну Басків на регіон Іспанії з найвищими доходами, приваблюючи тисячі робітників-мігрантів з усієї країни в пошуках роботи та кращого життя. З 1955 по 1975 рр. населення Країни Басків зросло на 60%, переважно через приплив носіїв кастильської мови²³. Це спричинило дедалі більшу маргіналізацію баскської мови та культури і сприяло зростанню ворожості місцевого населення до чужинців.

Імміграція стала однією з найбільш суперечливих проблем для активістів ЕТА, ускладнюючи її спроби поєднати націоналістичну боротьбу з класовою боротьбою та підкреслюючи незграбність її спроб об'єднати етнічний націоналізм із революційним соціалізмом. З одного боку, іммігранти вважалися загрозою для успішного втілення баскського націоналістичного проєкту, а з іншого – вони представляли головну опору соціалістичного проєкту ЕТА, оскільки «пригноблений робітничий клас», до якого намагалася звернутися ЕТА, був переважно небаскського походження, тоді як «капіталістична буржуазія» була етнічно баскською. Члени ЕТА розділилися у підході до питання трудових мігрантів. Дехто зображував трудових мігрантів ворогами та агентами Мадрида, план яких спрямовано на знищення баскської нації. Як зазначив Тсілладергі – один із засновників і найпопулярніших членів ЕТА, «баскський народ приречений на знищення, занурений цією величезною масою з 20 000 іноземців на рік, які об'єктивно сприяють культурному геноциду»²⁴.

Однак існувала й думка про те, що імміграція була світовим явищем, а не результатом злісної стратегії Франко. Деякі члени ЕТА відкрито співчували бідним робітникам, які бу-

²⁰ Heiberg M. The making of the Basque nation... P. 107.

²¹ Carr R., Fusi J. Spain: dictatorship to democracy. London: Allen & Unwin, 1979. P. 160.

²² Heiberg M. The making of the Basque nation... P. 107.

²³ Wayne A. The ETA: Spain's Basque terrorists. New York, 2003. P. 5–6.

²⁴ Ibid.

ли змушені покинути свої домівки в пошуках засобів до існування та роботи. Тим не менш, загроза культурному виживанню пристрасно культивувалася серед націоналістичних кіл, успішно проєктуючи образ країни в агонії. Як зазначив Хуан Аранзаді, катастрофічні та трагічні розповіді про Еускаді, який нібито переживав останні дні існування, широко згадувалися в перших публікаціях ЕТА. Відчуття трагедії підсилювалося ритуальними процесіями на похоронах «мучеників» ЕТА, які становили частину популярного героїчного епосу²⁵.

Успішному підйому баскського радикального націоналізму 1960–1970-х рр. сприяли такі чинники, як страх перед культурним вимиранням, посилений наслідками індустріалізації та модернізації Країни Басків, наявність сильних традицій націоналізму, що існували раніше, і контрпродуктивна політика франкістського режиму. Крім того, повна дискредитація еспаньолізму чи іспанського націоналізму залишила баскських націоналістів безперечними лідерами. За значенням і наслідками для баскського суспільства появу радикального націоналізму у формі ЕТА можна порівняти із появою PNV наприкінці XIX ст.²⁶

ЕТА знову повернула націоналізм у громадську та політичну сферу й суттєво збільшила свою базу підтримки завдяки прямому зв'язку націоналістичних устремлінь з антифранкістською боротьбою. Це забезпечило націоналізму повну монополію на весь політичний спектр регіону. З одного боку був націоналізм PNV, а з іншого – націоналізм ЕТА. Крім того, ЕТА вдалося кинути виклик авторитету та легітимності іспанської держави, позбавивши її монополії на застосування насильства та спровокувавши репресивні дії, використані для подальшої націоналістичної мобілізації.

На початку 1970-х рр. діяльність ЕТА розширилася й почала включати вимогання «революційних податків» з великих підприємств, викрадення людей і збільшення кількості нападів на поліцію та підозрюваних у співпраці з урядом. Її найбільш вражаючий військовий успіх був досягнутий у 1973 р., коли члени організації вбили адмірала Карреро Бланко, офіційного спадкоємця старого диктатора, і таким чином одноосібно посприяли остаточній загибелі франкізму²⁷. За іронією долі, через убивство Бланко ЕТА відштовхнула майбутнє Іспанії від продовження авторитаризму до демократії, що не цілком відповідало її інтересам. Як зауважив Роберт Грем, «заохочення демократії було останнім, чого хотіла ЕТА», оскільки вона покладалася на репресивну державу для підтримки своєї легітимності та підтримки населення²⁸.

Політичні зміни в Іспанії не заважали радикальній течії баскського націоналізму розвиватися. У квітні 1978 р. відбулося заснування організації Herri Batasuna, яка була тісно пов'язана з військовою гілкою ЕТА. У грудні того ж року на референдумі була прийнята нова Конституція Іспанії, що дозволило на певний час стабілізувати ситуацію в країні. Для ЕТА настали кризові роки перехідного періоду. Але протягом 1980-х бойовикам вдалося організовувати ряд терористичних актів по всій країні. Найжахливіший теракт стався в супермаркеті Hipercoг в Барселоні, тоді терористи забрали життя 21 людини. Ця подія стала найбільшою терористичною атакою за всю історію Іспанії.

ЕТА не була єдиною організацією, яка здійснювала викрадення; інші терористичні групи, такі, як GRAPO, також вдавалися до шантажу та викрадень. Троє бізнесменів, викрадених ЕТА (Анхель Березаді, Хав'єр де Ібарра та Francisco Agín), і один з GRAPO (Publio Cordón), були вбиті своїми поневоловачами. Найдовші викрадення були Хосе Марія Альдаїя, якого утримували в полоні 341 день, Еміліано Ревілья, утримуваний 244 дні, і Косме Делькло, який був позбавлений волі 232 дні. Усі вони залишалися в суворих умовах на час свого викрадення. Проте найдовше тривав полон у чиновника Хосе Антоніо Ортега Лари, який жив під замком у нелюдських умовах у норі під землею 532 дні. Це викрадення, вчинене в ЕТА, не мало економічної мотивації, а було частиною політичного шантажу держави, подібного до того, що сталося з Мігелем Бланко. Ортега Лара був врятований цивільною гвардією 1 липня 1997 р. Однак, Мігель Анхель Бланко був убитий терористами.

Радикальні націоналісти знаходили й інші форми для продовження своєї діяльності. Залишаючись у тіні, вони вдавалися до шантажу власників бізнесу за допомогою так званого «революційного податку» або прямого грабунку для фінансування організації, через що членам сімей бізнесменів і торговців (особливо дітям) було заборонено самостійно відчиняти двері авто, поштових ящиків та навіть дверей власного будинку. Інциденти викрадення або вбивств людей на роботі мали настільки сильний ефект, що багато членів

²⁵ Fusi J. Pluralismo y Nacionalidad... P. 226.

²⁶ Lawlor T., Rigby M. Contemporary Spain. London, 1998. P. 85.

²⁷ Llera F. Los Vascos y la Política. Bilbao, 1994. P. 53.

²⁸ Juaristi J. La Tribu Atribulada. Madrid, 2002. P. 156.

бізнес-спільноти зголошувалися платити ЕТА, знаючи, що плата за безпеку свою і членів сімей може призвести до шантажу або вбивства інших.

Саме терористичні загрози та радикальні дії баскських активістів почали відвертати звичайних людей від ЕТА. Слід відрізнити прихильність басків до ЕТА та PNV. Люди, що підтримували націоналістичні, але досить демократичні вимоги партії до уряду, усе більше відверталися від ЕТА.

Невдоволення та осуд іспанців сягнув небачених масштабів. У 1981 р. утворилася Національна асоціація жертв тероризму Іспанії. Пізніше створюватимуться й інші групи та фонди, поки вони не досягнуть поточної кількості тридцяти організацій. Їхню роботу, яка є ключем до публічної видимості жертв, надихнули чотири основні поняття: справедливість, правда, гідність і пам'ять. Ще одним стовпом делегітимізації тероризму був пацифістський рух, який виник у середині 1980-х рр., ініційований такими групами, як *Gesto por la Paz* (Жест Миру) і *Denon Artean* (Між усіма). Ці групи наважилися демонструвати своє неприйняття тероризму публічно. Члени груп проводили 15-хвилинні мовчазні мітинги в ряді районів у різних містах кожного разу, коли було скоєно нове вбивство чи викрадення. Сотні громадян, включно із жертвами тероризму, брали участь у цих демонстраціях.

Усе це прискорило зміни в політичному секторі, що мали безпрецедентні наслідки. Баскський уряд розробив концепцію врегулювання конфлікту – так званий «пакт згоди», який погодив президент-соціаліст Країни Басків²⁹. Основними принципами цього пакту було визнання множинності баскського суспільства, остаточного припинення діяльності ЕТА, необхідності зміни пенітенціарної політичної системи та легітимізації діяльності демократичних політичних партій. Пакт також містив пункт про поступове звільнення політичних в'язнів. У документі висловлювалася впевненість у тому, що «з тероризмом, як ми його знаємо, покінчено».

У березні 2010 р. була представлена так звана Брюссельська декларація, у якій міжнародні партнери привітали «запропоновані кроки та нову публічну прихильність басків до незалежності виключно політичними та демократичними способами». У цій декларації було запропоновано ЕТА «підтримати це зобов'язання шляхом оголошення остаточного припинення бойових дій»³⁰. Висловлювалося сподівання на те, що іспанський уряд належним чином на це відреагує.

У лютому 2012 р. незалежні партії Країни Басків зібрали загальні збори своїх представників, які висловили глибокий жаль щодо наслідків, спричинених терористичною діяльністю. Так само й угруповання баскських політичних в'язнів у червні того ж року заявило про припинення збройної боротьби: «...ми усвідомлюємо заподіяний біль і вважаємо, що збройну фазу діяльності закінчено»³¹. Вони також закликали до амністії засуджених і самовизначення автономії та висловили сподівання, що процес їх звільнення буде сприяти вирішенню конфлікту.

Від середини 2013 р. ЕТА зробила подальші кроки до роззброєння, однак ці наміри були розцінені іспанським урядом як символічні жести, які не становлять фактичних кроків до повного й безумовного роззброєння. А історичним – хоч і суперечливим – першим кроком до роззброєння стала акція ЕТА 21 лютого 2014 р., коли бойовики добровільно позбулися певної кількості зброї, боєприпасів та вибухових речовин. Щоб підтвердити свої мирні наміри, ЕТА надіслала відео до ВВС. Воно продемонструвало, як члени IVC (International Verification Commission / Міжнародна Наглядова Комісія) оглядають невелику партію зброї, складеної бойовиками³².

Проте, іспанський уряд знову не повірив у щирість намірів ЕТА. Ця акція була сприйнята як символічний жест бойовиків. Із цієї думкою погоджувались іспанські ЗМІ. Деякі консервативних видань назвали цей крок ЕТА «лівоцентристським фарсом». Газета *El Pais* стверджувала, що це був «символічний жест без результатів», оскільки ЕТА вже обіцяла роззброїтися в 2011 р. Підозру у співпраці з ЕТА було висловлено навіть деяким членам IVC та представникам ЗМІ. Їх було викликано до магістрату в антитерористичний суд Іспанії для пояснень.

У липні 2014 р. ЕТА оприлюднила ще одну заяву, в якій заявила, що процес розформування «матеріально-оперативних структур збройної боротьби» завершено і організація має наміри продовжити процес роззброєння арсеналу, що залишився. У цій заяві ЕТА та-

²⁹ Rogelio A. Victims of ETA's terrorism as an interest group: evolution, influence, and impact on the political agenda of Spain. Madrid, 2017. P. 985–1001.

³⁰ Whitfield T. Endgame for ETA: elusive peace in the Basque country. Oxford: Oxford university press, 2014. P. 38–39.

³¹ Lynch O., Argomániz J. Victims of terrorism: a comparative and interdisciplinary study. London, 2017. P. 75–77.

³² The Basque separatist military organisation ETA give up a cache of weapons and explosives in 2014, to the International Verification Commission. 2014. *Daily Mail*. URL: <https://www.dailymail.co.uk/video/news/video-1443271/Basque-separatist-military-ETA-cache-weapons-2014.html>.

кож наголосила, що зосередить свої зусилля на політичних змінах, зокрема про передачу ЕТА членів організації з в'язниць Іспанії та повернення втікачів ЕТА, які все ще проживали за кордоном³³.

Укотре ці заяви були відхилені іспанським урядом, який повторив свої заклики до повного і безумовного роззброєння. Із середини 2014 р. обидві сторони пропонували плани щодо завершення процесу роззброєння ЕТА, але план ще не був прийнятий як ЕТА, так і урядом Іспанії. Одним із таких планів був запропонований лівими прихильниками незалежності, коаліцією *EH Bildu* (раніше просто *Bildu*).

Наступні три роки дискусій та перемовин не привели до остаточної згоди будь-якої зі сторін, обміни заявами та планами ніколи не завершувалися результатом. У 2017 р. ЕТА вкотре заявила про повне роззброєння, цього разу остаточне. Члени організації добровільно передали інформацію щодо таємних місць зберігання арсеналів зброї у Франції та Іспанії, поставивши крапку в питанні роззброєння. Уже в травні 2018 р. ЕТА оголосила про саморозпуск і завершення діяльності.

References

- Castells, L. (1997). 'El nacionalismo vasco (1890–1923) ¿una ideología modernizadora?' [Basque nationalism (1890–1923): a modernising ideology?]. *Ayer*, 28, P. 27–162.
- Conversi, J. (2000). *The Basques, the catalans and Spain: alternative routes to nationalist mobilisation*. Reno, USA.
- Guibernau, M. (1999). *Nations without states: political communities in a Global Age*. Boston, UK.
- Ivanytska, O. (1996). *Politychnyi rozvytok Frankistskoi Ispanii 1939–1975 rr.* [Political development of Francoist Spain in 1939–1975]. Vinnytsia, Ukraine.
- Ivanytska, O. (2024). *Typolohiia ta polityko-pravovi zasady frankizmu: suchasni interpretatsii* [Typology and political and legal foundations of Francoism: modern interpretations]. *EMPIRIO, T. I, 1*, P. 22–32.
- Juaristi, J. (2002). *La Tribu Atribulada* [The attributed tribe]. Madrid, Spain.
- Lawlor, T., Rigby, M. (1998). *Contemporary Spain*. London, UK.
- Llera, F. (1994). *Los Vascos y la política* [The Basques and politics]. Bilbao, Spain.
- Lynch, O., Argomániz, J. (2017). *Victims of terrorism: a comparative and interdisciplinary study*. London, UK.
- Medrano, J. (1995). *Divided nations*. Cornell, USA.
- Medrano, J. (1999). *Naciones divididas: clase, política y nacionalismo en el País Vasco y Cataluña* [Divided nations: class, politics and nationalism in the Basque Country and Catalonia]. Madrid, Spain.
- Muro, D. (2008). *Ethnicity and violence: the case of radical Basque nationalism*. London, UK.
- Pavlyshyna, Yu. (2007). *Vnutrishnia polityka frankistskoho rezhymu v Ispanii 1939–1975 rr.* [The internal policy of the Francoist regime in Spain, 1939–1975]. Kyiv, Ukraine.
- Rogelio, A. (2017). *Victims of ETA's terrorism as an interest group: evolution, influence, and impact on the political agenda of Spain*. Madrid, Spain.
- Suarez Cortina, M. (2006). *La Espana Liberal (1868–1917). Politica y sociedad* [Liberal Spain (1868–1917). Politics and society]. Madrid, Spain.
- Wayne, A. (2003). *The ETA: Spain's Basque terrorists*. New York, USA.
- Whitfield, T. (2014). *Endgame for ETA: elusive peace in the Basque country*. Oxford, USA.

Ричка Юрій Володимирович – аспірант кафедри всесвітньої історії Київського столичного університету ім. Б. Грінченка (вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, Україна).

Rychka Yurii – postgraduate student at the department of world history at B. Grinchenko Kyiv metropolitan university (18/2 Bulvarno-Kudriavska str., Kyiv, 04053, Ukraine).

E-mail: yuriiryczka@gmail.com

Дата подання: 12 вересня 2024 р.

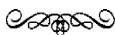
Дата затвердження до друку: 15 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ричка, Ю. Баскський націоналістичний рух в Іспанії франкістського періоду (1939–1975). *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 54–62. DOI: 10.58407/litopis.250206.

Цитування за стандартом APA

Rychka, Yu. (2025). *Baskskiy natsionalistichnyi rukh v Ispanii frankistskogo periodu (1939–1975)* [Basque nationalist movement in Spain of the Francoist period (1939–1975)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 54–62. DOI: 10.58407/litopis.250206.

³³ Los últimos prófugos de ETA se ocultan en ocho países de tres continentes. *El Pais*. Madrid, 2023. 27 de agosto. URL: <https://elpais.com/espana/2023-08-27/los-ultimos-profugos-de-eta-se-ocultan-en-ocho-paises-de-tres-continentes.html>.

Вадим Задунайський

ГНУЧКІСТЬ ТА ІНІЦІАТИВА В ОБОРОНІ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД XVII СТ., РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. ТА ПОЧАТКУ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

FLEXIBILITY AND INITIATIVE IN DEFENSE:
UKRAINIAN EXPERIENCE OF THE 17TH C., REVOLUTIONS OF 1917–1921,
AND THE BEGINNING OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

DOI: 10.58407/litopis.250207

© В. Задунайський, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3971-3895>

Гнучкість та ініціативність в обороні були притаманні українським воїнам з давніх часів. Відіграють вони важливу роль і в діях Збройних Сил України під час відсічі сучасної російської збройної агресії. **Метою статті** є вияв і порівняння бойової гнучкості та ініціативності в оборонних боях козаків, а також їх спадкоємців у роки Української революції 1917–1921 рр., із діями українських воїнів у сучасній російсько-українській війні. **Основними методами дослідження** є проблемно-хронологічний і порівняльний. **Наукова новизна** обумовлюється виявом і аналізом важливості ініціативних та гнучких дій в обороні українських військових формувань від часів козацьких до сьогодення. **Висновки.** У процесі дослідження було проаналізовано важливі приклади бойового досвіду українських козаків у бойових діях 1621 і 1651 рр., що засвідчили їх ініціативність і гнучкість в оборонних боях. Завдяки цьому оборона була активною й часто після неї козаки переходили до атакувальних дій, що було подальшим виявом ініціативності та гнучкості. Ці бойові пріоритети стали важливою ознакою козацького воєнного мистецтва. У подібний спосіб діяли їх нащадки в роки Української революції 1917–1921 рр. Яскравим прикладом став досвід формувань Нестора Махна, які завжди були ініціативними і гнучкими в оборонних боях, за підсумком яких намагалися одразу навально атакувати. Сили оборони України під час відсічі сучасної російської збройної навали теж вдало використовують ці бойові риси в обороні, але не завжди після цього швидко переходять до наступальних дій. Ознайомлення з бойовим досвідом минулих війн і початку сучасної російсько-української війни додатково сприятиме усвідомленню українськими воїнами важливості ініціативності та гнучкості як в обороні, так і подальших наступальних дій.

Ключові слова: Україна, козацтво, Кубань, революція 1917–1921 рр., махновці, гнучкість, ініціативність, Збройні Сили України, російсько-українська війна, 2022 р.

Flexibility and initiative in defense have been inherent in Ukrainian soldiers since ancient times. They also played an important role in the actions of the Ukrainian Defense Forces at the beginning of the modern Russian-Ukrainian war. **The purpose of the article** is to reveal and compare the combat flexibility and initiative of the Cossacks, as well as their heirs during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, with actions of Ukrainian soldiers in the modern Russian-Ukrainian war. The main **research methods** are problem-chronological and comparative. **Scientific novelty** is determined by the identification and analysis of the importance of proactive and flexible actions of Ukrainian military formations in defense from the times of the Cossacks to the present day. **Conclusions.** In the process of research, important examples of the combat experience of Ukrainian Cossacks in 1621 and 1651 were analyzed, which demonstrated their initiative and flexibility in defensive battles. Thanks to this, the defense was active and often after it the Cossacks moved on to attacking actions, which was a further manifestation of initiative and flexibility. These combat priorities became an important feature of the Cossack military art. Their descendants acted in a similar way during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. A vivid example was the experience of Nestor Makhno's troops, who were always proactive and flexible in defensive battles, after which they tried to at-

tack quickly. The Armed Forces of Ukraine, while repelling the modern Russian armed invasion, also show initiative and flexibility in defense, but do not always quickly switch to offensive actions after that. Familiarization with the combat experience of the Ukrainian Cossacks and their successors will additionally contribute to the awareness of the soldiers of the Defense Forces of Ukraine of the importance of initiative and flexibility both in defense and in subsequent offensive actions.

Key words: Ukraine, Cossacks, the Kuban, revolution of 1917–1921, Makhnovists, flexibility, initiative, Armed Forces of Ukraine, Russian-Ukrainian war, 2022.

У ході збройного протистояння завжди мають місце не лише наступальні операції, але й дії в обороні. Під час останніх важливу роль відіграють різні прийоми і бойові риси, зокрема й здатність проявляти ініціативу та гнучкість, які додатково сприяють успішному стримуванню наступу противника і можуть стати важливою передумовою для подальших контрнаступальних дій.

Такі підходи мають не тільки універсальний вимір, але й відповідають самобутній українській бойовій спадщині. Свідченням цього є досвід різноманітних козацьких формувань, які не лише успішно боронилися (цьому часто сприяв їх багатофункціональний табір), але й створювали передумови для подальшого вдалого наступу. У подібний спосіб намагалися діяти і їх спадкоємці в роки Української революції 1917–1921 рр., виявляючи високий рівень ініціативності та гнучкості в обороні, що ставало запорукою успіху подальших атакувальних дій. Вочевидь такі підходи залишаються актуальними і в умовах сучасної російсько-української війни.

Підкреслимо, що з 24 лютого 2022 р., коли почалася широкомасштабна російська збройна агресія, ворожі війська частіше намагаються здійснювати наступальні дії різної інтенсивності, широти та глибини завдяки перевазі в чисельності особового складу, військово-технічному забезпеченні тощо. Особливо помітним це було в перші тижні російського збройного вторгнення, коли противник проводив наступальні операції на всіх фронтах, що дозволило йому тимчасово окупувати значну частину території України. За таких обставин Збройні Сили України (далі – ЗСУ) змушені були тримати оборону на більшості напрямків. У такий спосіб вони не тільки руйнували плани ворога, але й намагалися знищувати якомога більше його бойового потенціалу. І тут надзвичайно важливу роль відіграла здатність Сил оборони України (далі – СОУ) діяти максимально гнучко та ініціативно, наслідуючи бойовий досвід предків.

Тож варто спробувати виявити й порівняти здатність до ініціативних і гнучких дій в обороні як українських військових формувань минулого, так і ЗСУ на початку відсічі широкомасштабної російської збройної навали в 2022 р. Це дозволить виявити спільні й відмінні бойові риси українських збройних формувань упродовж тривалого часу та окреслити їх роль у воєнному мистецтві.

З огляду на те, що сучасна російсько-українська війна триває, велика кількість джерел є недоступною для науковців. За таких обставин існує можливість здійснення лише вступного аналізу ключових подій війни й окремих бойових операцій, свідченням чого є низка наукових статей українських вчених¹. На окрему увагу заслуговують публікації Центру досліджень воєнної історії ЗСУ. Серед них особливо цінними є щомісячні огляди ситуації на фронтах і напрямках збройної боротьби, а також спроба підсумувати результати першого року війни². Специфіка підготовки та змісту цих матеріалів надає їм і ознак джерела, бо в них подається як дозволена, так і перевірена відповідними інстанціями інформація. Згадаємо й спроби автора статті здійснити аналіз військових хитрощів українських і ворожих військ під час кількох успішних бойових операцій СОУ на початку 2022 р.³

¹ Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 5–33; Макаров В., Резнік В. Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців. *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С. 17–29; Надтока О., Шопинський Б. Слобожанська наступальна операція Сил оборони України: перебіг та результати (06.09–01.10.2022 р.). *Війна Росії проти України (лютий 2014 – лютий 2024 рр.)*. Стратегії репрезентації. Монографія / Заг. ред. д.і.н., проф. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. С. 48–57.

² Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий–березень 2022 р.). Київ: Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних Сил України, 2022. 112 с.; Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 р.). Київ: Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних Сил України, 2022. 148 с.; Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022–24.02.2023) у чотирьох книгах. Київ: Вид-во Ліра-К, 2023. Кн. І. Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. 270 с.

³ Задунайський В. Військові хитрощі українських та російських військ в перших боях 2022 р. на Миколаївщині та Сумщині. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ, 2023. Вип. 39. С. 65–77; Його ж. Стратегіями українських і російських військ під час боїв на Чернігівщині (лютий–квітень 2022 р.). *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 1 (22). С. 133–141; Zadunaisky V. Stratagems of the Ukrainian and Russian troops in the battles for Kharkiv (24 February – 14 May 2022). *Skhid*. 2023. № 5 (1). С. 9–15.

Щодо військових аспектів історії українських козацьких формувань та їх спадкоємців за часів Української революції 1917–1921 рр., то науковці головну увагу приділили становленню збройних формувань і ключовим подіям збройної боротьби. Прикладом є праці О. Апанович, В. Брехуненко, В. Верстюка, В. Голубка, І. Лимана, П. Саса, І. Свешнікова та В. Чопа⁴. Зарубіжні науковці теж зосередили увагу на подібній тематиці, про що свідчить доробок М. Кротофіла, Г. Скрукви та М. Франза⁵. Має місце й окремих аналіз військових хитрощів, представлений у публікаціях автора статті⁶.

Отже, в історіографії досі бракує комплексного аналізу й порівняння гнучкості та ініціативності під час оборонних боїв українських формувань від часів козацьких до сьогодення. Саме тому метою пропонованої публікації буде вияв і порівняння цих бойових рис у діях як ЗСУ на початку сучасної російсько-української війни, так і козацьких формувань XVII ст. та збройних утворень їх спадкоємців у роки Української революції 1917–1921 рр. Зрозуміло, що тут матиме місце авторська вибірка бойових операцій, на прикладі яких аналізуватимуться зазначені бойові риси.

На початку огляду проаналізуємо гнучкість та ініціативність оборонних дій Війська Запорозького в XVII ст., коли це військово-політичне утворення сягнуло піку своєї бойової могутності. І перший приклад стосується бойових дій під Хотиним у вересні 1621 р., під час яких запорожці на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним та основні війська Речі Посполитої боронилися в окремих таборах (розташованих поруч), відбиваючи постійні штурми переважних військ противника під проводом турецького султана Османа II⁷.

Першим виявом ініціативності козацького війська стало постійне зміцнення власних оборонних позицій. І початок цьому поклало дуже швидке будівництво табору – на це витрачено менше доби⁸. Тож запорожці встигли отаборитися до підходу противника. У подальшому вони завдяки постійним, швидким земляним роботам (прикладом стали різноманітні ями та додаткові схрони, що дозволяли укритися від гарматного обстрілу), а також переміщенню особового складу під час обстрілів у більш безпечні місця, виявили високу гнучкість, яка максимально рятувала їх життя в бою. До того ж, козаки й саму систему земляних оборонних позицій зробили гнучкою. Прикладом цього є заздалегідь підготовлені укріплення вглибині табору, що дозволили 23 вересня вийти з-під щільного гарматного обстрілу противника, який розташував гармати на протилежному березі р. Дністер⁹.

Були й інші прояви бойової ініціативи, серед яких найяскравішими стали неочікувані козацькі контрудари. Наголошуємо, що всі вони відбувалися лише після вправного ослаблення ворожих військ у тривалих оборонних боях. Саме так діяли запорожці від перших днів битви, і показовим став досвід боїв 4 вересня 1621 р., які завершилися розгромом

⁴ Апанович О. Восне мистецтво Б. Хмельницького та його сподвижників. *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 33–45; Брехуненко В. «Дивна то і несказання мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р. Київ: Темпора, 2013. 119 с.; Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наукова думка, 1991. 368 с.; Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 275 с.; Петренко І. Створення Першого українського корпусу і його участь в обороні Української Народної Республіки. *Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу «КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР» у сучасній російсько-українській війні й досвід XX ст.*. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2023. С. 22–34; Сас П. Хотинська війна 1621 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.; Свешніков І. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1992. 304 с.; Стороженко І. Б. Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу сер. XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.: Наукове видання. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. 320 с.; Чоп В., Лиман І. Нашадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921 рр.). Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2019. 609 с.

⁵ Krotofil M. *Ukraińska Armia Halicka*. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2002. 205 s.; Serczyk W. *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Warszawa: «Książka i Wiedza», 1998. 378 s.; Skrukwa G. *Formacje wojskowe ukraińskiej rewolucji narodowej 1914–1921*. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2008. 717 s.; Franz M. *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII w*. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2002. 255 s.

⁶ Задунайський В. Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самотність. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2017. № 1. С. 17–29; Його ж. Козацькі військові хитрощі у битвах під Хотиним та Берестечком. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2019. Вип. 28. С. 189–196; Його ж. Стратегією Війська Запорозького та збройних формувань Речі Посполитої впродовж кампанії 1651 р. (на прикладі боїв під Вінницею та Ріпками). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць*. Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2020. Вип. 29. С. 183–190; Його ж. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М. Гулого, М. Махна і В. Білаша). *Україна у світовому історичному просторі: зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф.* Маріуполь: МДУ, 2020. С. 8–13; Його ж. Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р. *Lituanistyka i wschodoznawstwo*. Poznań: Wydzał Historii UAM, 2020. S. 359–369; Задунайський В. Вимір застосування козацького бойового і воєнного мистецтва... С. 11–21.

⁷ Брехуненко В. «Дивна то і несказання мужність...» С. 94.

⁸ Сас П. Хотинська війна 1621 р. ... С. 248.

⁹ Там само. С. 252.

турків і відчутною перемогою козаків¹⁰. Тоді до пізнього вечора тривали штурмові атаки турецької піхоти (їм передували потужні гарматні обстріли козацьких оборонних позицій), які запорожці вдало відбивали за допомогою досить влучного рушничного та гарматного вогню (тут належну підтримку надали союзні польські батареї). Наприкінці дня ворожі війська були вкрай виморені постійними навантаженнями й деморалізовані безрезультатністю своїх атак та значними втратами. Цим і скористалися козаки, здійснивши неочікуваний, швидкий та потужний удар, завдяки якому розбили передові загони противника. Після цього вони, переслідуючи та нищачи турецькі війська, увірвалися до їх табору (взяли на короткий час під свій контроль майже половину його території та захопили велику військову здобич).

Особливо яскравим виявом бойової ініціативи Війська Запорозького стали нічні атаки, зокрема ті, що здійснювалися з козацького табору на протилежний берег р. Дністер. Вночі всі вони виявилися успішними, попри їх неодноразове проведення¹¹. Підкреслимо, що такі операції мали багатовимірні наслідки, бо не тільки призводили до відчутних втрат і деморалізації вцілілих воїнів противника, але й підсилювали віру в перемогу як запорожців, так і їх союзників. Зрозуміло, що все це сприяло захопленню значної військової здобичі, яка додатково зміцнювала козацьке військо.

Важливим проявом ініціативності та гнучкості Війська Запорозького в боях під Хотином стало й майстерне застосування великої кількості різноманітних військових хитрощів / стратегем¹².

Отже, згадані дії запорожців засвідчили високий рівень їх бойової ініціативи та гнучкості, які вони демонстрували під час оборони свого табору, і це часто ставало передумовою для подальших широкомасштабних атак. Тобто згадані бойові риси були важливими ознаками козацького війська, що впливали й на специфіку його воєнного мистецтва. Усе це значною мірою обумовило визначальну роль саме запорожців у здобутті спільної перемоги (разом із основними збройними формуваннями Речі Посполитої) над Османською імперією в битві під Хотином 1621 р.

Упродовж XVII ст. козаки й надалі намагалися виявляти належну ініціативність та гнучкість в обороні. Таких прикладів було дуже багато під час збройної боротьби Війська Запорозького на чолі з Гетьманом Б. Хмельницьким проти військ Речі Посполитої. Згадаємо лише кілька, які припали на трагічний 1651 р. І перший стосується успішної оборони м. Вінниця угрупованням під проводом полковника Івана Богуня 11–21 березня. Їх противником було польське військо М. Калиновського, що перед тим розбило в м. Красне загін полковника Данила Нечая (загинув у тому бою)¹³.

Розрахунок противника базувався на значній чисельній та вогневій перевазі, що мало стати запорукою здобуття Вінниці. Відповіддю козаків (за підтримки місцевих міщан) стала завзята оборона, що супроводжувалася високою бойовою ініціативою та гнучкими діями, які весь час змінювалися в залежності від конкретної ситуації.

Так, завдяки козацькій ініціативі було досить швидко створено комплекс оборонних ліній міста (таких було 3)¹⁴. Уже під час самої оборони вони постійно підлаштовувалися до інтенсивності бойових дій і вдало використовували особливості розташування міста та пору року. Вочевидь, гнучкість та ініціативність відіграли важливу роль і в застосуванні багатьох військових хитрощів¹⁵. Ідеться насамперед про підготовку пасток на льодяній поверхні замерзлої річки, випалення будівель перед основними оборонними позиціями тощо. Такі дії дозволили заманити ворожі війська в пастки, ще й суттєво ускладнити їх наближення до укріплень (противник змушений був на відкритому просторі наближатися до оборонців, зазнаючи дошкулих втрат від рушничного та гарматного обстрілу).

Досить вдалою була і взаємодія між реєстровими козаками та мешканцями м. Вінниця, які разом упевнено відбивали штурмові атаки військ Речі Посполитої. До речі, взірці гнучкості та ініціативи виявив і сам очільник оборонців – Іван Богун, який навіть особисто здійснював розвідку перед укріпленнями міста¹⁶.

Такі дії дозволили не тільки витримати багаторазові атаки противника та завдати йому великих втрат, але й дочекатися підходу значного угруповання Війська Запорозького. За таких обставин польське військо було змушене здійснити поспішний та доволі хаотичний

¹⁰ Сас П. Хотинська війна 1621 р. ... С. 308–311.

¹¹ Там само. С. 331–332, 358–370

¹² Задунайський В. Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни... С. 19–20; Його ж. Козацькі військові хитрощі у битвах під Хотином та Берестечком... С. 190–192.

¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1957. Т. 9. С. 182.

¹⁴ Там само. С. 195–197.

¹⁵ Задунайський В. Стратегією Війська Запорозького та збройних формувань Речі Посполитої... С. 184–185.

¹⁶ Федоришен О. Оборона Вінниці 1651 р.: факти і міфи. *Історична правда*. 2021. 18 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/18/159171/>.

відступ, який супроводжувався втратою великої частини обозу. Зрозуміло, що відповідне майно та бойове спорядження стали військовою здобиччю козаків¹⁷.

Отже, наведена інформація вповні підтверджує той факт, що бойова ініціативність та гнучкість козацького війська під час оборони Вінниці в березні 1651 р. відіграли достатньо вагому роль для її вдалого здійснення, а на останньому етапі ще й забезпечили успіх наступальним діям.

Того ж року під час трагічної битви під Берестечком (28 червня – 10 липня) Військо Запорозьке за край несприятливих обставин у черговий раз виявило високу бойову ініціативу та гнучкість під час оборони власного табору. Наголосимо, що саме тоді проявилася здатність козаків швидко прилаштовуватися до кардинальних змін ситуації на полі бою та знаходити вихід з програвшої ситуації (союзне татарське військо втекло з поля бою; гетьман Б. Хмельницький подався до хана й опинився поза козацьким табором)¹⁸. Запорукою цього стала низка факторів, зокрема й згадані бойові риси козаків.

І першим проявом гнучкості та ініціативності стало швидке перенесення на нове місце та вдале облаштування укріплень свого величезного табору¹⁹. Перебуваючи в ньому, козаки зберегли боєздатність і вперто відбивали ворожі атаки. Поряд із цим, вони ще й часто здійснювали контрудари²⁰. Розуміючи неможливість вирватися з оточення через відкрите бойове зіткнення, шукали й інші способи врятуватися. Так, на останньому етапі битви за ініціативи І. Богуна (якраз тоді очолив оточене військо) було підготовано та здійснено відступ через болотисту місцину при р. Пляшівці²¹. Ідеться про створення проходів / гатей, які дозволили ударному козацькому угрупованню збити з позицій ворожий загін С. Лянцкоронського (його про всяк випадок було вислано польським командуванням у цю місцину) і вивести з-під удару противника більшість війська. Вказані дії засвідчили й майстерне використання козаками низки стратегем, запорукою чого теж були згадані бойові риси²².

Отже, козаки виявили гнучкість і врахували не тільки співвідношення військ та їх психологічний і бойовий стан, але й природні особливості місцевості, де відбувалися бойові дії. І водночас їм вдалося діяти дуже ініціативно, що сприяло збереженню більшості Війська Запорозького.

Загалом усі наведені приклади засвідчили, що козаки в XVII ст. були дуже ініціативними та гнучкими під час оборони, яка була активною і досить маневреною (навіть переростала в наступальні дії), ще й супроводжувалася великою кількістю військових хитрощів. Усе це надало згаданим підходам і вмінням певної самобутності. Зрозуміло, що запорукою успіхів був не тільки високий рівень боєздатності козаків та їх самодостатність і пластичність (у тому числі й висока ініціативність підрозділів і частин), але й обізнаність із станом ворога. Тож згадані бойові риси стали важливими ознаками самобутнього козацького війська та його воєнного мистецтва.

На нашу думку, спроби українських збройних формувань у пізніші часи, зокрема й під час революційних зрушень 1917–1921 рр., використовувати подібні методи в бойових діях, можна вважати виявом своєрідної військової традиції. Не викликає сумнівів і той факт, що нові реалії збройної боротьби вимагали певної трансформації відповідних підходів і навичок. Тож далі пропонуємо короткий огляд кількох прикладів гнучкості та ініціативності українських збройних утворень упродовж революційної доби.

Зазначимо, що йтиметься не лише про прямих спадкоємців запорожців – кубанських козаків, які найповніше зберегли традиції козацької воєнізованої спільноти й самобутню військову систему та воєнне мистецтво, пристосовані до нових викликів часу²³. Належної уваги заслуговують і ті українські збройні формування, які утворено на теренах сучасної України. Тут, попри втрату багатьох складових козацької військової спадщини через тривалу відсутність повноцінної військово-привілейованої козацької спільноти, зберігалися не тільки особливості колективної пам'яті про козацьку минувшину, але й волелюбність, схильність до горизонтальної взаємодії, прагнення до самореалізації тощо. Усе це обумовлювало індивідуальну та колективну дієвість і пластичність, що мало посприяти ініціативності й гнучкості новостворених українських військових формувань під час збройної боротьби.

¹⁷ Федоришен О. Оборона Вінниці 1651 р.: факти і міфи.

¹⁸ Свєшніков І. Битва під Берестечком... С. 109–110.

¹⁹ Апанович О. Воєнне мистецтво Б. Хмельницького... С. 38.

²⁰ Свєшніков І. Битва під Берестечком... С. 117.

²¹ Там само. С. 120.

²² Задунайський В. Козацькі військові хитрощі у битвах під Хотиним та Берестечком... С. 193–194.

²³ Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на поч. ХХІ ст. Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. С. 126–128.

Підтвердити це допоможуть приклади бойових дій різних українських збройних формувань. Розпочнемо з антирадянського повстання козаків у Таманському відділі (адміністративна одиниця, що дорівнювала тогочасному повіту) Кубанської області в травні-червні 1918 р. Одразу наголосимо, що тут мешкали нащадки козаків Запорізької Січі, Гетьманщини та інших українських козацьких утворень, які розпочали заселення цього регіону з 1792 р.²⁴ Ідеться не тільки про переміщення Чорноморського козацького війська на Правобережну Кубань в 1792–1794 рр., але й низку інших переселень козаків-українців, що тривали до сер. 1860-х рр. Домінування українців підтверджує й перепис 1897 р., за даними якого понад 75,2% мешканців згаданого відділу (тоді називався Темрюцьким) обрали рідною мовою – українську²⁵. Зрозуміло, що в такому середовищі надалі зберігалися військові традиції та навички предків, які мали позначитись і на бойових діях козаків-повстанців в 1918 р.

Щодо ініціативності та гнучкості козаків під час згаданого повстання, то сам його початок 25 травня 1918 р. засвідчив їх блискуче застосування в 3-х бойових операціях, здійснених кінною сотнею під проводом Миколи Гулого (один із лідерів усього антибільшовицького повстання)²⁶. Ідеться про блискавичні дії з роззброєння кількох загонів Робітничо-Селянської Червоної Армії (далі – РСЧА) у станиці Тамань і навколо неї в перший день повстання.

Далі проаналізуємо вияв ініціативності та гнучкості козаків під час ведення оборонних боїв. Яскравим прикладом стала оборона станиці Ахтанізівської 7 червня (нею керував той самий М. Гулий), коли місцеві козаки не тільки швидко зайняли оборонні позиції на околицях і в межах поселення, але й весь час намагалися після відбиття ворожих атак здійснювати контрудари²⁷. У такий спосіб вони завдяки активній обороні завдавали відчутних втрат противнику і стримували його наступ.

Тоді ж козаки-повстанці виявляли й гнучкість, прилаштовуючись до мінливих обставин бойових зіткнень. Показовим прикладом стало здійснення відступу із захоплених підрозділами РСЧА позицій на околицях станиці. Ідеться про дії загону сотника Савченка під час успішної атаки червоноармійців, яка привела до захоплення повстанських укріплень²⁸. За вкрай несприятливих обставин козаки не розгубилися, а діяли гнучко й досить неочікувано для противника – у ранішніх сутінках змішалися з його бійцями (щоб уникнути демаскування, покидали високі козацькі шапки) і, відступивши на нові позиції, відновили злагоженість та призупинили подальше просування ворога. Згадані дії свідчили й про майстерне використання традиційних військових хитрощів²⁹.

Отже, кубанські козаки-повстанці на Тамані в 1918 р. часто виявляли ініціативність і гнучкість, зокрема в оборонних боях проти загонів РСЧА. Завдяки цьому їх оборона була досить активною і маневреною.

Вдало застосовували подібні методи під час оборонних операцій українські військові формування і в інших регіонах. Прикладом є події грудня 1917 р. на території Правобережної України, що входила до складу Української Народної Республіки (далі – УНР) під проводом Української Центральної Ради (далі – УЦР). Ідеться про бойові дії I Українського корпусу проти збільшовизованих військ, які контролював уряд Радянської Росії.

До речі, I Український корпус було створено внаслідок українізації 34-го армійського корпусу, що розпочалася ще в липні 1917 р.³⁰ На короткий час це військове формування стало основою збройних сил УНР і вирізнялося високою боєздатністю. Цікаво, що його очолював кадровий генерал П. Скоропадський, обраний у жовтні того ж року Наказним отаманом Вільного Козацтва на з'їзді в м. Чигирин³¹. Такі обставини свідчили про важливість як історичної пам'яті про козацьку спадщину, так і відповідних традицій у тогочасному українському військовому житті.

З початком I радянсько-української війни в грудні 1917 р. на теренах Правобережжя України відбувався наступ збільшовизованого II Гвардійського корпусу³². Його підрозділи намагалися просуватися залізничними шляхами на Київ – столицю УНР. Для протидії цим намірам провід УЦР з 3 грудня 1917 р. залучив I Український корпус³³.

²⁴ Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків... С. 49.

²⁵ Демографія, економіка, електоральна географія України. *Datatowel*. URL: <https://datatowel.in.ua/pop-composition/languages-census-1897>.

²⁶ Задунайський В. Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців... С. 361–362.

²⁷ Задунайський В. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців... С. 9.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само; Задунайський В. Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців... С. 361–364.

³⁰ Петренко І. Створення Першого українського корпусу... С. 23.

³¹ Задунайський В. Відновлення козацтва в Українській Державі Гетьмана Павла Скоропадського: форма, зміст і виклики революційної доби. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 95.

³² Петренко І. Створення Першого українського корпусу... С. 28.

³³ Там само. С. 29.

У ході низки бойових операцій українські війська під проводом П. Скоропадського вдало застосовували удари на випередження, що забезпечило захист підступів до столиці. Підтвердженням успішності таких дій стало взяття під контроль важливих залізничних станцій та міст Правобережної України: Шепетівки, Браїлова, Житомира, Жмеринки, Вінниці тощо³⁴. У частині перерахованих станцій і міст знаходилися важливі більшовицькі військові штаби та органи влади, а тому удари по ним ще й призводили до втрати координації дій у стані противника та посилення деморалізації його військ. Усе це було виявом маневрової оборони, під час якої наносилися удари на випередження, що здійснювалися на значну глибину умовного фронту (це також свідчило про використання й низки стратегем).

Загалом згадані дії І Українського корпусу підтвердили важливість ініціативності та гнучкості під час ведення маневрених оборонних боїв. За їх підсумком вдалося відкинути від столиці ворожі війська і тривалий час утримувати під контролем значну частину Правобережної України, що зірвало плани противника.

У роки революції взірць маневрової війни виявили збройні формування під проводом Нестора Махна. Уже в перших боях «Батько» і його «бійці-синочки» виявили високий рівень гнучкості та ініціативності, про що свідчило і вправне застосування військових хитрощів³⁵. Такий стиль бою зберігся й після утворення Революційної повстанської армії України махновців (далі – РПАУ(м)). Зрозуміло, що ініціативність та гнучкість використовувалися передусім під час наступальних дій, зокрема рейдів тилами противника. Поряд із цим, в оборонних боях махновці теж застосовували подібні підходи, до того ж наслідком успішної оборони, як правило, був перехід у контрнаступ з метою знищення військ противника або прориву в його запілля. І це відповідало не тільки пріоритетам махновського стилю ведення бойових дій, але й воєнному досвіду запорожців.

Як приклад варто взяти бойове зіткнення РПАУ(м) з ударними формуваннями РСЧА під с. Андріївка 14 грудня 1920 р.³⁶ Тоді після відступу з Бердяньська махновці стали на короткий перепочинок у цьому селі. Н. Махно саме тут планував здійснити прорив у запілля червоноармійських угруповань, які здійснили оперативне оточення українських повстанців³⁷. Цікаво, що й командування противника планувало повністю знищити РПАУ(м) в районі згаданого села. Для реалізації цього задуму провід РСЧА зосередив значні сили, які в кілька разів переважали повстанців³⁸. За таких обставин махновці впродовж бойових зіткнень з ворожими військами більшість часу діяли від оборони, і при цьому виявили високий рівень ініціативності та гнучкості, а також використали низку стратегем. Підтвердженням цього стали такі дії РПАУ(м):

- швидко розташували сили на найбільш загрозливих напрямках і постійно маневрували ними, урахувуючи дії противника;
- залежно від погоди та часу здійснювали зачіпні бої та контратаки, виявляючи бойовий потенціал противника на різних напрямках;
- весь час підтримували високий бойовий дух особового складу;
- постійно були наготові до прориву в запілля ворога;
- вводили в оману противника щодо своїх намірів та бойового потенціалу;
- ще перед основним проривом невеликі групи кінноти виривалися з оточення, використовуючи прогалини в розташуванні сил противника;
- здійснили прорив спочатку основного кола ворожого оточення, а потім і другого за рахунок швидких і неочікуваних дій³⁹.

Отже, завдяки ініціативності та гнучкості махновці дуже вдало діяли в маневровій обороні, що забезпечило перемогу над переважними силами РСЧА. Ба більше, саме успішна оборона в черговий раз стала передумовою наступу-прориву в запілля противника, що супроводжувалося розгромом його угруповань. Усе це підтвердило здатність РПАУ(м) блискавично переходити від оборонних дій до наступальних.

Наведені приклади засвідчили, що на поч. ХХ ст. українські військові формування завдяки високому рівню ініціативності та гнучкості досить вдало вели оборонні бої і намагалися подібним чином діяти в наступі / контрнаступі. Припускаємо, що важливою запорукою цього стала своєрідна козацька військова спадщина, яка виявилась у своєрідній самодостатності та пластичності відповідних формувань. Цей досвід підтвердив той факт, що впродовж століть гнучкість та ініціативність під час активної оборони, яка за умови

³⁴ Петренко І. Створення Першого українського корпусу... С. 30–32.

³⁵ Задунайський В. Вимір застосування козацького бойового і воєнного мистецтва... С. 17.

³⁶ Верстюк В. Махновщина... С. 295.

³⁷ Чоп В., Лиман І. Нащадки запорожців: махновський рух... С. 396.

³⁸ Верстюк В. Махновщина... С. 294.

³⁹ Чоп В., Лиман І. Нащадки запорожців: махновський рух... С. 403–412.

успіху переростала в наступальні дії, є важливою рисою українського воєнного мистецтва. І вона залишається актуальною в наш час.

Для підтвердження цього наведемо кілька прикладів бойових дій СОУ, які мали місце під час відсічі широкомасштабного російського збройного вторгнення в лютому–квітні 2022 р.

Розпочнемо з оборони м. Миколаїв наприкінці лютого – середині березня 2022 р. Тоді ЗСУ виявили як ініціативу, так і гнучкість, проявом чого стало швидке створення опорних пунктів оборони міста, а також здійснення якісного мінування ділянок узбережжя⁴⁰. Перераховані дії не тільки покращили можливості вести оборону Миколаєва на суходолі, але й запобігли ймовірному використанню ворогом підрозділів морської піхоти для десантування.

Якщо ж вести мову про безпосередні бої за місто, то вони тривали впродовж 25 лютого – 11 березня 2022 р.⁴¹ Тоді російські ударні формування постійно намагалися прорватися в Миколаїв, здійснюючи різноманітні наступальні дії, що часто переростали в потужні штурми. Попри це, завдяки ініціативності та гнучкості українські війська знаходили можливості активно боронити свої позиції.

Треба зазначити і той факт, що оборона обласного центру значною мірою залежала від боїв навколо нього. Серед таких варто виокремити успішні та достатньо активні бойові дії поблизу Вознесенська і Баштанки, а також постійні вогневі удари по аеропорту в Чорнобаївці⁴². Тут ЗСУ завдяки ініціативності та гнучкості виявили приклади досить маневреної оборони, завдаючи ударів на випередження військам противника. Унаслідок цього ворог ніс значні втрати, що обмежувало можливості для наступальних дій і призводило до зриву планів російського командування.

До речі, вдале застосування СОУ низки стратегем у багатьох зіткненнях на Миколаївщині теж було виявом згаданих бойових рис⁴³. Загалом успішна оборона міста українськими формуваннями змусила противника відмовитися від наміру захопити його і врешті відступити на нові позиції⁴⁴.

Отже, гнучкі та ініціативні дії ЗСУ під час оборони Миколаєва багато в чому сприяли її успішності, що забезпечило зрив стратегічних планів противника, який прагнув захопити не тільки місто та область, але й сусідні регіони України.

У подібний спосіб діяли ЗСУ і під час оборони м. Харкова, яка розпочалася з першого дня широкомасштабної російської збройної агресії 24 лютого 2024 р.⁴⁵ Зазначимо, що противник намагався увірватися до міста з різних напрямків і в різний спосіб. Відповіддю на це стала гнучкість та ініціативність СОУ в організації взаємодії між підрозділами з метою оборони Харкова. Саме це сприяло не лише відбиттю ворожих атак, але й звільненню тимчасово захоплених об'єктів. Свідченням цього стало швидке відновлення контролю над окружною дорогою вже ввечері 24 лютого⁴⁶. Підкреслимо, що згадана комунікація була важливою як для ведення наступальних дій, так і для здійснення оборони. Останню невдалу спробу увірватися в місто противник здійснив 27 лютого, коли ударний загін спецпризначення прорвався в район школи № 134 (це фактично вже центр Харкова)⁴⁷. І тут він був вправно знищений підрозділами СОУ завдяки застосуванню низки прийомів та підходів, серед яких важливу роль відіграли ініціативність та гнучкість.

Варто зазначити, що хоча безпосередні штурми міста припинилися, але його блокування та обстріли (в силу специфіки вогневих засобів противника) продовжувалися, а тому й надалі тривала оборонна операція ЗСУ. Ситуація змінюється впродовж 28 квітня – 14 травня 2022 р., коли завдяки наступальним діям українських військ та переакцентуванню бойової активності противника на інші напрямки вдається звільнити більшу частину Харківської області й зняти безпосередню загрозу місту⁴⁸.

Завершуючи огляд оборони Харкова СОУ, слушно вказати на такий факт: саме завдяки ініціативності та гнучкості вдалося успішно використати низку військових хитрощів для завдання втрат і поразок російським військам⁴⁹. Тож ці бойові риси відіграли важливу

⁴⁰ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий–березень 2022 р.)... С. 90.

⁴¹ Рік війни за свободу... С. 233–234.

⁴² Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий–березень 2022 р.)... С. 90–91; Задунайський В. Військові хитрощі українських та російських військ в перших боях 2022 р. ... С. 71–72; Рік війни за свободу... С. 234.

⁴³ Задунайський В. Військові хитрощі українських та російських військ в перших боях 2022 р. ... С. 71–73.

⁴⁴ Рік війни за свободу... С. 235.

⁴⁵ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий–березень 2022 р.)... С. 73.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Рік війни за свободу... С. 222; Zadunaiskyi V. Stratagems of the Ukrainian and Russian troops... S. 11.

⁴⁸ Рік війни за свободу... С. 224–225; Zadunaiskyi V. Stratagems of the Ukrainian and Russian troops... S. 11.

⁴⁹ Ibid. S. 12.

роль у захисті не тільки міста, але й області, що мало важливе значення на цьому етапі російсько-української війни.

Далі проаналізуємо ще один приклад – оборону м. Чернігова, який уже 26–27 лютого фактично повністю був заблокований військами противника⁵⁰. Опинившись у вкрай складній ситуації, українські захисники вистояли та завдали значних втрат загарбникам. І тут слушними виявилися саме ініціативність та гнучкість, які постійно виявлялися в різноплановій обороні, що за характером бойових дій подекуди мала ознаки маневреної. Військові фахівці до її складових віднесли такі бойові дії формувань СОУ:

- відбиття ударів з повітря,
- нанесення ракетно-артилерійських ударів по противнику,
- стійке утримання рубежів і позицій,
- блокування шляхів висування ворога тощо⁵¹.

Є очевидним, що передумовою успішної реалізації перерахованих дій значною мірою стала вчасна й досить швидка підготовка та постійне укріплення оборонних позицій. А вже їх надійне утримання дозволило подальше планування та реалізацію бойових засідок і завдання неочікуваних ударів противнику.

Яскравим прикладом таких дій став комплекс оборонних боїв ЗСУ поблизу торгівельного центру «Епіцентр», кільцевої дороги, а також у кількох приміських селах (Новоселівка, Лукашівка, Колочилівка та Буда)⁵². І тут украй важливими стали ініціативність і гнучкість, які дозволили успішно протидіяти ворожим атакам не тільки на різних напрямках, але й з різною інтенсивністю бойових дій та кількістю особового складу і технічного забезпечення. СОУ під час цих боїв і загалом у ході оборони Чернігова весь час використовували різноманітні військові хитрощі⁵³. Зрозуміло, що їх реалізація також свідчила про високий рівень згаданих бойових рис українських військ.

Зазнавши великих втрат і не змігши реалізувати заплановане, російські війська наприкінці березня розпочали відступ з Чернігівщини, який завершився 7 квітня 2022 р.⁵⁴ Ці дії противника супроводжувалися та прискорювалися ударами ЗСУ.

Отже, наведені приклади бойових дій початку 2022 р. засвідчили той факт, що українські воїни та їх командування здатні під час оборони діяти досить ініціативно і гнучко. Певним проявом цих бойових рис СОУ стали й наступальні дії, що прискорювали запланований відступ військ противника з тимчасово окупованих ним українських територій. Водночас у силу багатьох обставин українським угрупованням, що успішно боронили згадані міста, не вдалося здійснити швидкий перехід від оборони до потужного наступу з метою прориву фронту противника та розгрому його угруповань.

Підсумовуючи, наголошуємо на тому, що

1. Бойовий досвід українських козаків засвідчив високу ініціативність і гнучкість під час оборони, що за сприятливих умов супроводжувалося швидким переходом до масштабних атак (вияв подальшого використання згаданих бойових рис). Такі пріоритети стали ознакою самобутності козацького воєнного мистецтва, що базувалося на самодостатності, пластичності та самодіяльності козацької спільноти.

2. Подібні пріоритети намагалися сповідувати і їхні нащадки в роки Української революції 1917–1921 рр. з урахуванням нових пріоритетів збройної боротьби. Найяскравішим підтвердженням цього став специфічний досвід максимально ініціативної та гнучкої бойової діяльності РПАУ(м) щодо постійного блискавичного переходу від оборони до атаки з метою розгрому військ противника або прориву його фронту.

3. СОУ під час відсічі сучасної російської збройної навали теж неодноразово виявляли ініціативність і гнучкість в оборонних боях, свідченням чого є згадані в статті три операції 2022 р. Водночас за підсумком успішної оборони українські війська в силу обставин повністю не розгромили ворожі угруповання й не завжди переходили до швидких і масштабних наступальних дій з метою прориву фронту.

4. Видається слушним цілеспрямоване ознайомлення особового складу та командування частин і підрозділів ЗСУ з історичним і сучасним досвідом ініціативності та гнучкості українських військ. Це сприятиме усвідомленню історичної спадкоємності згаданих рис українського воєнного мистецтва, що може підвищити успішність бойових дій сьогодні.

5. Також доречно акцентувати на тому, що, окрім ініціативності та гнучкості в суто оборонних боях, варто посилено напрацьовувати навички швидкого переходу від успішної оборони до широкомасштабних наступальних дій (за умови їх вправного планування та якісної реалізації).

⁵⁰ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий–березень 2022 р.)... С. 59.

⁵¹ Рік війни за свободу... С. 206.

⁵² Задунайський В. Стратегією українських і російських військ під час боїв на Чернігівщині... С. 137.

⁵³ Там само. С. 138.

⁵⁴ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 р.)... С. 48.

Отже, досвід XVII ст. і революційної доби 1917–1921 рр. засвідчив здатність українських воїнів та їх збройних утворень діяти ініціативно й гнучко в обороні з подальшим переходом до наступу. Такі бойові риси були вагомим передумовою здобуття перемоги над противником і стали важливими ознаками самобутнього українського воєнного мистецтва. Ці пріоритети не втратили актуальності й у наш час. Аналіз 3-х оборонних операцій СОУ на початку відсічі російської збройної агресії в 2022 р. підтвердив їхню здатність на ініціативні та гнучкі дії в обороні. Водночас у силу багатьох обставин тоді бракувало швидкого переходу від успішної оборони до масштабних атаквальних дій. Серед чинників, що мають посприяти подальшій успішності таких дій СОУ, певне значення може відіграти й ознайомлення з відповідним досвідом українських формувань минулого та початку сучасної російсько-української війни.

Представлена стаття окреслює один із аспектів вітчизняної воєнної історії та має посприяти подальшій активізації відповідних досліджень в історіографії.

References

- Apanovych, O. (1995). Voienne mystetstvo B. Khmelnytskoho ta yoho spodvyzhnykiv [The military art of B. Khmelnytsky and his associates]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 33–45.
- Brekhunenko, V. (2013). «Dyvna to i neskazanna muzhnist...» Kozaky u Khotynskii viini 1621 r. [It's strange and indescribable courage...» Cossacks in the Khotyn war of 1621]. Kyiv, Ukraine.
- Chop, V., Lyman, I. (2019). Nashchadyk zaporozhtsiv: makhnovskiy rukh u Pivnichnomu Pryazovi (1918–1921 rr.) [Descendants of the Cossacks: the Makhnovist movement in the Northern Azov region (1918–1921)]. Melitopol, Ukraine.
- Holubko, V. (1997). *Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. 1917–1918: utvorennia ta borotba za derzhavu* [Army of the Ukrainian National Republic. 1917–1918: formation and struggle for the state]. Kyiv, Ukraine.
- Hrytsiuk, V., Lysenko, O. (2023). Viina Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy: voiennyi, mizhnarodno-pravovyi, heopolitychnyi ta ekonomichnyi vymiry [The war of the Russian Federation against Ukraine: military, international legal, geopolitical and economic dimensions]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2, P. 5–33.
- Makarov, V., Rieznik, V. (2022). Borotba v povitrianomu prostori pid chas viiny Rosii proty Ukrainy: uzahalnennia pershykh misiatsiv [Combat in the airspace during the war of Russia against Ukraine: a summary of the first months]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 17–29.
- Nadtoka, O., Shopynskyi, B. (2024). Slobozhanska nastupalna operatsiia Syl oborony Ukrainy: perebih ta rezultaty (06.09–01.10.2022 r.) [Slobozhansk offensive operation of the Defense Forces of Ukraine: course and results (06.09–01.10.2022)]. Kyiv, Ukraine.
- Petrenko, I. (2023). Stvorennia Pershoho ukrainskoho korpusu i yoho uchast v oboroni Ukrainskoi Narodnoi Respubliky [The Creation of the First Ukrainian corpus and its participation in the defense of the Ukrainian National Republic]. Lviv, Ukraine.
- Sas, P. (2011). Khotynska viina 1621 r.: Monohrafiia [Khotyn war of 1621: Monograph]. Kyiv, Ukraine.
- Svieshnikov, I. (1992). Bytva pid Berestechkom [The battle of Berestechko]. Lviv, Ukraine.
- Verstiuk, V. (1991). Makhnovshchyna: selianskyi povstanskyy rukh na Ukraini (1918–1921) [Makhnovshchyna: peasant rebellion movement in Ukraine (1918–1921)]. Kyiv, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2006). Boiove mystetstvo ta viiskova spadshchyna ukrainskykh kozakiv v kintsy XIX – na poch. XXI st. [Martial art and military heritage of Ukrainian Cossacks in the late 19th – the early 21st c.]. Donetsk, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2017). Viiskove mystetstvo zaporozhtsiv chasiv Khotynskoi viiny 1621 r. ta yoho analogy v «Mystetstvi Viiny» Sun-Dzy: universalnist i samobutnist [Military art of the Cossacks during the Khotyn war of 1621 and its analogues in Sun Tzu's «The Art of War»: universality and originality]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia – Historical and political research*, 1, P. 17–29.
- Zadunaiskyi, V. (2019). Kozatski viiskovi khytroshchi u bytvakh pid Khotynom ta Berestechkom [Cossack military tricks in the battles of Khotyn and Berestechko]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini – New researches of the monuments of the Cossack era in Ukraine*, 28, P. 189–196. Kyiv, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2020). Stratehemy Viiska Zaporozkoho ta zbroinykh formuvan Rechi Pospolytoi vprodovzh kampanii 1651 r. (na prykladi boiv pid Vinnytseiu ta Ripkamy) [Strategisms of the Zaporozhian Army and the armed formations of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the campaign of 1651 (using the example of the battles near Vinnytsia and Ripki)]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini – New researches of the monuments of the Cossack era in Ukraine*, 29, P. 183–190. Nizhyn, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2020). Viiskova khytrist «zamylyty ochi» kozakiv-povstantsiv na Tamani ta makhnovtsiv na Katerynoslavshchyni v 1918 r. (za spohadamy M. Huloho, N. Makhna i V. Bilasha) [Military trick to «blind the eyes» of the Cossack rebels on Taman and the Makhnovists in the Ekaterinoslavshchyna in 1918 (according to the memoirs of M. Huly, N. Makhno and V. Bilash)]. Mariupol, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2023). Viiskovi khytroshchi ukrainskykh ta rosiyskykh viisk v pershykh boiakh 2022 r. na Mykolaivshchyni ta Sumshchyni [Military tricks of Ukrainian and Russian troops in the first bat-

ties of 2022 in Mykolaivschyna and Sumschyna]. *Viiskovo-naukovy visnyk – Military-scientific bulletin*, 39, P. 65–77.

Zadunaiskyi, V. (2023). Vymir zastosuvannia kozatskoho boiovoho i voiennoho mystetstva ukrainsky-my zbroinymy formuvanniamy v 1917–1920-kh rr.: okremi aspekty [The extent of the use of Cossack martial and military art by the Ukrainian armed forces in 1917–1920s: separate aspects]. Lviv, Ukraine.

Zadunaiskyi, V. (2024). Stratehemy ukrainskykh i rosiiskykh viisk pid chas boiv na Chernihivshchyni (liutyi–kviten 2022 r.) [Strategisms of Ukrainian and Russian troops during the battles in the Chernihivschyna (February–April 2022)]. *Starozhytnosti Lukomoria – Antiquities of Lukomorye*, 1 (22), P. 133–141.

Zadunaiskyi, V. (2024). Vidnovlennia kozatstva v Ukrainskii Derzhavi Hetmana Pavla Skoropadskoho: forma, zmist i vyklyky revoliutsiinoi doby [The restoration of the Cossacks in the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadsky: form, content and challenges of the revolutionary era]. *Siveryanskyi lytopis – Siverian chronicle*, 2, P. 92–98.

Задунайський Вадим Васильович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії гуманітарного факультету Українського католицького університету (вул. Козельницька 2-а, м. Львів, 79026, Україна).

Zadunaiskyi Vadym – doctor of historical sciences, professor, professor of the history department of the faculty of humanities of the Ukrainian catholic university (2-a Kozelnytska str., Lviv, 79026, Ukraine).

E-mail: zadunajski@ukr.net

Дата подання: 22 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 22 березня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Задунайський, В. Гнучкість та ініціатива в обороні: український досвід XVII ст., революції 1917–1921 рр. та початку сучасної російсько-української війни. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 63–73. DOI: 10.58407/litopis.250207.

Цитування за стандартом APA

Zadunaiskyi, V. (2025). Hnuchkist ta initsiatyva v oboroni: ukrainskyi dosvid XVII st., revoliutsii 1917–1921 rr. ta pochatku suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny [Flexibility and initiative in defense: Ukrainian experience of the 17th c., revolutions of 1917–1921, and the beginning of the modern Russian-Ukrainian war]. *Siveryanskyi lytopys – Siverian chronicle*, 2, P. 63–73. DOI: 10.58407/litopis.250207.

УДК 271.222(477)-9«1917»:[303.643.3:070

Аліна Клепак

РУХ ЗА АВТОКЕФАЛІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПЕРШІЙ РІК РЕВОЛЮЦІЇ: НАСТРОЇ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВНУТРІШНІЙ СПРОТИВ СЕРЕД ДУХОВЕНСТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «НОВА РАДА»)

THE MOVEMENT FOR THE AUTOCEPHALY OF THE UKRAINIAN CHURCH IN THE FIRST YEAR OF THE REVOLUTION: SENTIMENTS, TRENDS AND INTERNAL RESISTANCE AMONG CLERGY (BASED ON MATERIALS OF THE «NOVA RADA» NEWSPAPER)

DOI: 10.58407/litopis.250208

© А. Клепак, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3374-3964>

Метою розвідки є вивчення розмаїття настроїв і тенденцій руху за автокефалію української Церкви серед духовенства в перший рік революції. На основі публікацій газети «Нова Рада» авторка розглядає ключові аспекти цього процесу, зокрема внутрішній спротив, відсутність належної підтримки з боку новоствореної влади, а також практичні кроки з впровадження ідеї незалежності. **Методи.** У роботі застосовано історико-аналітичний метод для визначення суспільно-політичного контексту подій, контент-аналіз для вивчення публікацій газети «Нова Рада», а також порівняльний метод для зіставлення різних позицій щодо автокефалії. Системний підхід дозволяє розглядати цей рух як багатовимірний процес, що розгортався під впливом як внутрішніх обставин, так і зовнішніх політичних умов. **Новизна дослідження** полягає в комплексному аналізі публікацій «Нової Ради» як важливого джерела для вивчення процесу церковної автономії в 1917 р. Уперше акцентовано не лише на боротьбі за автокефалію, а й на настроях духовенства, труднощах ініціаторів руху та рівні підтримки їхніх ідей у суспільстві. Це дозволяє глибше зрозуміти механізми формування української релігійної незалежності в період доленосних змін. **Висновки.** Дослідження засвідчує, що, незважаючи на революційний поштовх до обговорення автокефалії, її реалізація зіткнулася з потужним опором значної частини духовенства й не отримала завершеного оформлення в тогочасних політичних і суспільних реаліях.

Ключові слова: революція, 1917 р., «Нова Рада», державно-церковні відносини, духовенство, українізація, автокефалія, Українська Центральна Рада.

The aim of the research is to study the diversity of sentiments and trends in the movement for the autocephaly of the Ukrainian Church among the clergy in the first year of the revolution. Based on the publications of the «Nova Rada» newspaper, the author examines key aspects of this process, including internal resistance, the lack of proper support from the newly established government, and the practical steps taken to implement the idea of independence. **Methods.** The study applies a historical-analytical method to determine the socio-political context of events, content analysis to study the publications of «Nova Rada», and a comparative method to contrast different positions on autocephaly. A systemic approach allows for the consideration of this movement as a multi-dimensional process, unfolding under the influence of both internal circumstances and external political conditions. **The novelty of the research** lies in the comprehensive analysis of the publications of «Nova Rada» as an important source for studying the process of church autonomy in 1917. It focuses not only on the struggle for autocephaly but also on sentiments of the clergy, challenges faced by the movement's initiators, and the level of support for their ideas in society. This provides a deeper understanding of mechanisms behind the formation of Ukrainian religious independence du-

ring a period of crucial change. **Conclusions.** The research demonstrates that despite the revolutionary push for the discussion of autocephaly, its implementation encountered strong resistance from a significant portion of the clergy and did not achieve full realization in the political and social realities of the time.

Key words: revolution, 1917, «Nova Rada», state-church relations, clergy, Ukrainization, autocephaly, Ukrainian Central Rada.

З початком революційних подій 1917 р., поряд із боротьбою за політичну незалежність України, активізувався духовно-світський рух, спрямований на українізацію православної Церкви в Україні та її звільнення від впливу Московського патріархату. Прагнення до автокефалії розвивалися впродовж ХХ ст. і, зрештою, були реалізовані в наш час. 6 січня 2019 р., відповідно до Патріаршого й Синодального Томоса, наданого Вселенським патріархатом, Православна Церква України отримала незалежність і продовжила свою діяльність, спираючись на національні традиції та здобутки попередніх поколінь, закладених, зокрема, і в період революційних потрясінь. Вивчення різноманіття настроїв і тенденцій тогочасного руху за духовну самостійність дозволяє оцінити його досвід і врахувати уроки державотворення, щоб уникнути повторення минулих помилок.

Аналіз останніх публікацій. Як свідчить огляд наукової літератури, характеристика релігійного життя в перший рік революції досліджується переважно крізь призму розгляду взаємовідносин держави та Православної Церкви. Цій темі присвячені праці таких дослідників, як В. Чуприна, Н. Левицька¹, О. Лисенко, О. Рєєнт², В. Стрілець³ та багатьох інших. Окремо варто відзначити роботу А. Киридон «Церква в умовах революційного зламу 1917 року»⁴, в якій авторка аналізує позиції священнослужителів щодо громадсько-політичних і внутрішньоцерковних процесів того часу, а також причини дезінтеграції серед вірян.

Водночас низка питань, зокрема щодо різноманітності настроїв і тенденцій руху за автокефалію серед українського духовенства, досі не отримала належного висвітлення. Це зумовлює актуальність подальших досліджень, спрямованих на глибший аналіз внутрішніх суперечностей, мотивацій учасників руху та впливу суспільно-політичних обставин на процес формування незалежної Української Церкви.

На початку ХХ ст. стан релігійних справ в Україні характеризувався глибокими суперечностями, які вже в перших публікаціях газети «Нова Рада» (виходила в Києві з березня 1917 по лютий 1919 рр.) стали об'єктом уваги її редакції. У статті під назвою «На розпутьті» автор, аналізуючи діяльність першого з'їзду духовенства Київщини, зазначив низку негативних тенденцій, що підірвали дух протесту й незалежності, який раніше був притаманний священнослужителям. Серед основних проблем він виділив бюрократизацію, цілковиту залежність духовної влади від світської (особливо після подій 1905 р.), а також занепад освіти в семінаріях. Ці чинники суттєво послабили вплив Церкви на суспільство та її роль у національному русі. Тому, на думку дописувача, одним із ключових викликів, які стали перед богословами в період кардинальних перетворень, було визначення свого місця в українській справі. «Духовенство пробує подати свій голос і дати відповідь на питання, з якими обертаються до його тепер досить часто, про його позицію. Не можна сказати, щоб голос той лунав упевнено й виразно. Багато ніяковості й сорому чується в йому. Со-рому за минуле, невпевненості щодо свого становища тепер і страху за долю в майбутності... Два шляхи тепер стелеться перед духовенством. Або дбати тільки про свої власні ін-тереси, зробитися справді кастою, закам'янілою в своїх кастових забобонах; або ж посту-питися інтересами і йти разом з народом, у його долі шукаючи й своєї власної долі. Духо-венство стоїть на розпутьті. Певне єсть серед його і та, і друга течія. І котра подумає – за-лежить од політичного розуму та виховання, до якого доведеться тепер серйозно вже взя-тись й духовенству. А з цього виникають і даліші наслідки щодо становища духовенства в одновленій державі й на вільній Україні»⁵.

Отже, релігійна спільнота повинна була вирішити низку нагальних проблем, які стосу-валися її організації, інституційної структури та функціонування. Відтак, навесні 1917 р. в Києві, Житомирі та Кам'янці-Подільському відбулися єпархіальні з'їзди, на яких націо-нально-свідомі діячі виступили з ініціативою відродження рідної Церкви, її українізації та

¹ Левицька Н., Чуприна В. Українська революція: духовно-релігійні чинники. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 39. С. 217–233.

² Рєєнт О., Лисенко О. Проблеми організації духовно-релігійного життя в контексті української революції (1917–1921). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6 (91–92). С. 254–283.

³ Стрілець В. Релігійне питання в діяльності партії українських радикал-демократів (1905–1930-ті рр.). *Українське релігієзнавство*. 2002. № 21. С. 74–79.

⁴ Киридон А. Церква в умовах революційного зламу 1917 р. *Українська національна революція 1917–1921 рр. крізь призму суспільності (до 100-річчя події)*. Полтава, 2017. С. 24–35.

⁵ Ромул. На розпутьті. *Нова Рада*. 1917. 28 квітня. № 19. С. 1.

запровадження богослужіння українською мовою. Ці події не залишилися поза увагою друкованого органу.

10 травня 1917 р. на сторінках газети була вміщена замітка священника В. Симоновича, що висвітлювала результати Першого вільного з'їзду духовенства та мирян Подільської єпархії, який проходив з 18 по 23 квітня під гаслом «Вільна Україна й її Церква»⁶. Делегати заявили про готовність докласти всіх зусиль для побудови нового суспільного устрою на принципах братерства, рівності та свободи⁷. Ухвалені постанови передбачали: обов'язкове читання Євангелія та виголошення проповіді українською мовою під час богослужіння; запровадження викладання всіх дисциплін українською мовою в духовних школах і семінаріях, а також обов'язкове вивчення історії, літератури та географії України; передачу всіх церковних шкіл до відання Міністерства народної освіти із забезпеченням навчання українською мовою; випуск листків і брошур українською мовою; всебічну підтримку автокефалії Церкви; співпрацю з демократичними прогресивними партіями та дотримання гасла «З народом і для народу»⁸.

Варто зауважити, що від самого початку релігійний рух за самостійність охопив лише певну групу священнослужителів. Відомий громадський та культурний діяч, член Української Центральної Ради В. Біднов зазначав, що значна частина духовенства виявила байдужість до питання відродження Української Церкви, сприймаючи духовні справи крізь призму московського впливу⁹. Подібні оцінки знаходяться й на сторінках видання.

У травні з'явилася редакційна замітка, в якій засуджувалася нерішучість богословів та підкреслювалося, що ними не було зроблено достатньо для того, щоб стати «на справжню путь народного служіння»¹⁰. Стаття, імовірно, стала реакцією на численні скарги від жителів різних повітів, які повідомляли про місцеве духовенство, що залишалося вірним старому режиму¹¹. Зокрема, у селах Григорівка Київського повіту та Яблонівка Канівського повіту селяни, обурені проповідями старих священників, звернулися з проханням замінити їх на молодших і, «бажано українців»¹². Подібний запит під назвою «Дайте нам пан-отців українців!» надійшов і від жителів Казенної та Великої Мотовилівки Київського повіту¹³.

13 червня 1917 р. на сторінках видання священник В. Симонович порушив питання про автокефалію Української Православної Церкви, яка була нерозривно пов'язана «з автономією самої України»¹⁴. Він закликав до якнайшвидшого скликання в Україні церковного з'їзду, що мало б стати важливим кроком у боротьбі за незалежність.

Згодом, під час Всеросійського Помісного Собору в Москві, українська делегація на чолі з І. Морачевським оприлюднила відозву, в якій чітко окреслила свої вимоги: забезпечити Україні церковне самовизначення, запровадити принципи соборності та українзації в усіх аспектах релігійного життя, а також надати право на скликання Всеукраїнського церковного з'їзду духовенства і мирян¹⁵.

14 липня 1917 р. Тимчасовий уряд оприлюднив новий закон про свободу вірування, що став предметом детального аналізу на сторінках видання. Особливу увагу редакція приділила першому пункту документа, що гарантував повну свободу віросповідання та скасовував усі політичні обмеження, пов'язані з релігією. У висновках зазначалося, що цей закон відіграє ключову роль у процесі звільнення людини, закріплюючи її фундаментальне право – самостійно визначати свій духовний шлях, вільно слідувати велінням совісті та не підлягати жодному примусу¹⁶.

Певною реакцією на ці події став лист єпископа Єнісейського і Красноярського Нікона (Безсонова) під назвою «Порада Українській Церкві». Розчарувавшись у державній Російській Церкві, єпископ добровільно складав сан, вважаючи за краще залишатися «малою людиною, але вірити у своє діло», ніж «товкти воду в величезній, дірявій ступі» заради хибного авторитету¹⁷. У посланні він висловлював щирю любов до України та наголошував на важливості відокремлення української Церкви від російської, підкреслюючи її духовну самобутність та тісний зв'язок із народом. На його думку, лише незалежність

⁶ Симонович В. З'їзд Подільського духовенства та мирян. *Нова Рада*. 1917. 10 травня. № 35. С. 2.

⁷ Українські політичні партії кінця XIX – поч. XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упор. В. Шевченко та ін. Київ: Консалтінг, Фенікс, 1993. С. 150, 191.

⁸ Симонович В. З'їзд Подільського духовенства... С. 3.

⁹ Біднов В. Церковна справа на Україні. Тарнів, 1921. С. 12.

¹⁰ З'їзд духовенства. *Нова Рада*. 1917. 10 травня. № 35. С. 1.

¹¹ Непорозуміння з духовенством. *Нова Рада*. 1917. 24 травня. № 45. С. 2.

¹² Скарга селян. *Нова Рада*. 1917. 28 травня. № 49. С. 3.

¹³ Дайте нам пан-отців українців. *Нова Рада*. 1917. 12 липня. № 86. С. 3.

¹⁴ Симонович В. Український церковний з'їзд. *Нова Рада*. 1917. 13 червня. № 64. С. 1.

¹⁵ Левецька Н., Чуприна В. Українська революція: духовно-релігійні чинники. С. 224.

¹⁶ Про волю віри. *Нова Рада*. 1917. 18 липня. № 90. С. 1.

¹⁷ Єпископ Никон Красноярський. Порада Українській Церкві. *Нова Рада*. 1917. 23 липня. № 95. С. 1.

дозволила б українській Церкві виконати своє високе призначення – бути «світлом істинної віри» й позбутися «панівної, звірської, духовної влади»¹⁸.

Якщо навесні 1917 р. релігійні діячі загалом підтримували ідею українізації та відокремлення Церкви в Україні від Москви, то вже наприкінці літа намітився певний відступ від цієї позиції. Символічним у цьому контексті став надзвичайний єпархіальний з'їзд, що відбувся в Чернігові з 8 по 11 серпня. Один із доповідачів запропонував дозволити читання Євангелія за богослужінням та виголошення проповідей українською мовою, а також викладати Закон Божий рідною мовою в тих селах, де цього бажають місцеві громади. Однак ця ініціатива викликала запеклі суперечки.

Серед делегатів, особливо з північних повітів, були ті, хто категорично заперечував такі зміни, стверджуючи, що їх реалізація неможлива. Вони наполягали, що подібні реформи є неприйнятними, аргументуючи це кількома тезами: по-перше, українцям начебто немає потреби в богослужіннях рідною мовою, адже, як представники слов'янського народу, вони повинні розуміти церковнослов'янську; по-друге, українська мова, на їхню думку, занадто бідна, налічує лише 7 тисяч слів і не придатна для перекладу священних текстів і канонів; по-третє, перехід богослужінь на українську мову може призвести до розколу Церкви, адже частина вірян відокремитись, подібно до сектантів; по-четверте, неможливо адекватно перекласти богослужбові тексти та піснеспіви, наприклад: «*Ангел вопіюще Благодатней, чистая Дево, радуйся*», що в дослівному тлумаченні начебто може звучати як «*Ангел крикнув... регочи, дівко...*»¹⁹.

У підсумку було ухвалено резолюцію, згідно з якою виголошення проповідей місцевою мовою дозволялося лише за згодою прихожан, тоді як внесення вставок українською мовою до богослужіння визнали неприпустимим.

Зростання протидії українізації Церкви підтверджує і публікація С. Гая «Становище духовенства»²⁰ від 10 вересня 1917 р. Автор зазначає, що на початку революційних подій священнослужителі загалом підтримували національне відродження, однак згодом їхня позиція почала змінюватися. Вирішальним фактором стали поширені серед духовенства думки про те, що відокремлення від Православної Російської Церкви означатиме відступництво. Це призвело до вагань і нерішучості, а голос богословів, покликаних спростовувати подібні міфи серед населення, поступово зник із суспільного дискурсу. Посилаючись на слова єпископа Никона про необхідність автокефалії, автор статті закликав до рішучих дій: «Пора стати на новий шлях, а то “буде каяття – та воротця не буде”»²¹.

Втрата авторитету священнослужителів стала ще одним вагомим чинником, що в другій половині 1917 р. впливав на ситуацію. Диякон П. Полунощниця зауважував, що єпархіальне керівництво, не забезпечуючи духовенство належною платнею та землею, спричиняє внутрішні конфлікти серед причту, що ще більше підриває їхню суспільну повагу²².

Суперечності між прибічниками незалежності та їхніми опонентами ставали дедалі гострішими. Прихильники змін наполягали на необхідності визвольного руху, тоді як противники вбачали в цьому загрозу традиціям і релігійній єдності. Така поляризація поглядів не лише загальмувала процес реформ, а й ускладнила подальші зусилля щодо створення автокефальної Української Церкви.

Незважаючи на різноманітність поглядів серед священнослужителів, – від обережних і стриманих до прихвально ворожих, – Д. Дорошенко зазначив, що частина духовенства все ж була готова підтримати національне відродження, яке набирало обертів у період революційних змін²³.

Активну позицію релігійно-свідомих діячів відзначали й у численних публікаціях газети «Нова Рада», де висвітлювалися конкретні приклади підтримки ідеї незалежності серед духовенства. Так, у селі Кам'янка Сквирського повіту Київщини під час маніфестації було ухвалено рішення про виголошення проповіді українською мовою²⁴. У с. Мавриках того ж повіту під час народного свята на чолі з панотцем Й. Крижанівським та псаломщиком Д. Іванчою була відслужена панахида за Т. Шевченком, а також згадали тих, «хто за волю поліг, за народ страждав»²⁵.

У селах Кременчуцького повіту на Полтавщині після оголошення Другого Універсалу місцеве духовенство на екстеніях згадувало Центральну Раду і великий український на-

¹⁸ Єпископ Никон Красноярський. Порада Українській Церкві. С. 1.

¹⁹ Євфимовський І. Українська мова й духовенство. *Нова Рада*. 1917. 2 вересня. № 128. С. 2.

²⁰ Гай С. Становище духовенства. *Нова Рада*. 1917. 10 вересня. № 134. С. 1–2.

²¹ Там само. С. 2.

²² Дяк Полунощниця. Становище церковно-служителів. *Нова Рада*. 1917. 7 листопада. № 179. С. 3.

²³ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. С. 50.

²⁴ Маніфестація й постановою сходу щодо казання в церкві. *Нова Рада*. 1917. 16 травня. № 39. С. 2.

²⁵ Народне свято. *Нова Рада*. 1917. 26 травня. № 47. С. 3.

род²⁶. 8 вересня, під час маніфестації в Чернігові з нагоди затвердження Генерального Секретаріату, духовенство провело молебень біля Спасо-Преображенського собору, а єпископ Іоанн (Доброславін) виголосив проповідь, наголошуючи на важливості перших реальних кроків до української автономії²⁷.

У с. Берестовці Борзенського повіту священник І. Євфимовський разом із дияконом під час богослужінь та перенесення святих дарів кожного разу згадували Українську Центральну Раду, її уряд, вільний народ і його славне військо. Ці ж молитви звучали на молебнях у вигляді многоліття. Під час громадських панахид та поминальних служб ушановували пам'ять борців за волю України²⁸.

7 вересня 1917 р. «Нова Рада» повідомила, що з 2 по 6 вересня відбулася друга конференція Української партії соціалістів-федералістів, під час якої питання автокефалії православної Церкви в Україні стало предметом жвавих дискусій. Одна частина делегатів виступала за виключення з програмного документа положення про незалежність Церкви, обґрунтовуючи свою позицію принципом невтручання світської влади в духовні справи. Натомість інші учасники засідання акцентували на необхідності розмежування понять «духовенство» і «церква», підкреслюючи важливість релігії для народу та закликаючи до скасування контролю над релігійними справами з боку «централістичних великоруських ієрархів»²⁹. За підсумками обговорень до програми партії було внесено пункт, що проголошував: «Православна церква в межах України є автокефальною. Усі церкви й обряди в Україні утримуються власним коштом»³⁰.

17 листопада редакція опублікувала замітку «Справа української церкви», в якій повідомлялося, що на виконання постанов III Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся в Києві з 20 по 31 жовтня (2–12 листопада) 1917 р., релігійні та громадські діячі створили організаційний комітет для скликання Всеукраїнського Церковного Собору духовенства та мирян. Комітет, очолений єпископом Уманським Дмитрієм (Вербицьким), був поділений на кілька секцій, кожна з яких розпочала активну роботу над підготовкою делегатів на захід, займалася перекладом церковних книг українською мовою та відновленням у богослужбовій практиці давніх чинів, обрядів і звичаїв. Крім того, було сформовано виконавчий орган, який звернувся до Генерального Секретаріату з проханням створити окреме секретарство у справах віросповідання.

15 листопада 1917 р. на засіданні уряду ухвалили доручити генеральному писареві розробити проєкт створення спеціального управління у справах віри³¹. 18 листопада редакція «Нової Ради» сповістила, що 16 листопада генеральний писар О. Лотоцький під час доповіді Малій Раді запропонував уряду створити окремий орган для координації відносин між Церквою та державою. Він пояснив, що цю ініціативу висунула спеціальна нарада представників духовенства та мирян, яка побачила загрозу в намірах Всеросійського Церковного Собору проголосити патріаршество в Росії, вважаючи, що «цей церковний монархізм може призвести до ще більшого централізму в державному житті, ніж це було раніше»³².

Обговорення цього питання спричинило жваві дискусії. М. Рафес зауважив, що, згідно з демократичними принципами, Церква має бути відокремлена від держави, а тому створення такого органу при Генеральному Секретаріаті виглядало б суперечливо. Водночас В. Винниченко та І. Стещенко обґрунтували його необхідність. Є. Неронович наголосив, що духовенство вперше організовується як самостійна сила, оскільки раніше воно займало переважно реакційні позиції, і цей факт не повинен залишитися поза увагою. К. Левицький висловив думку, що при уряді можна створити підрозділ виключно для вирішення адміністративних церковних справ, таких, як реєстрація народжень та одружень.

За підсумками обговорень ухвалено таку постанову: «Передати справу на розгляд Генеральному Секретаріату з тим, що коли він вважатиме за потрібне, то може внести певний законопроект в релігійній справі»³³.

Отже, політичне керівництво не надало належної уваги активності православного духовенства³⁴. У статті «Релігійні справи» А. Яринович справедливо зауважив, що Мала Рада з надмірною байдужістю поставилася до створення окремого адміністративного органу

²⁶ Українське духовенство. *Нова Рада*. 1917. 12 липня. № 86. С. 3; Національне свято. *Нова Рада*. 1917. 12 липня. № 86. С. 3.

²⁷ Українська маніфестація в Чернігові. *Нова Рада*. 1917. 13 вересня. № 136. С. 3.

²⁸ Берестовецьке духовенство. *Нова Рада*. 1917. 10 жовтня. № 158. С. 3.

²⁹ Друга конференція української партії 77 соціалістів-федералістів. *Нова Рада*. 1917. 7 вересня. № 131. С. 2.

³⁰ Стрілець В. Релігійне питання в діяльності партії українських радикал-демократів... С. 77.

³¹ Киридон А. Церква в умовах революційного зламу 1917 р. С. 27.

³² Церковні справи. *Нова Рада*. 1917. 18 листопада. № 189. С. 1.

³³ Там само.

³⁴ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті... С. 50.

з релігійних питань. Автор задається питанням: що буде далі і що ми можемо втратити через таку неухважність?³⁵

Попри відсутність чіткої позиції з боку влади, наприкінці 1917 р. церковно-православний рух активізувався, набуваючи організованих форм і перетворюючись на вагомий суспільний силу³⁶. 23 листопада 1917 р. газета «Нова Рада» опублікувала відозву духовенства «Народе Український»³⁷, у якій наголошувалося на необхідності відродження автокефальної Церкви поряд із розбудовою Української Народної Республіки. У документі йшлося про те, що Українська Церква була незаконно ліквідована московською владою: «Вільний Народе Український! Щоб не попасти тобі в цю духовну неволю, повинен ти негайно зібрати свій Всеукраїнський Православний Собор духовенства та мирян, і відновити на ньому давню незалежність української Церкви, стверджену Переяславським трактатом (1654 р.) і незаконно знищену Московщиною»³⁸. У примітці зазначалося, що делегати, які прибудуть до Києва 28 грудня, мають бути українцями за походженням, щиро підтримувати національну справу та мати відповідні мандати від своїх виборців.

Показово, що саме 23 листопада (6 грудня) відбулося засідання організаційного комітету з підготовки Всеукраїнського Церковного Собору, на якому було ухвалено рішення про його перейменування на Тимчасову Всеукраїнську Православну Церковну Раду (далі – ВПЦР)³⁹. Її очолив архієпископ Олексій (Дородніцин), проте фактичне керівництво здійснював військовий священник О. Маричев, а секретарем було призначено диякона О. Дудруківського. До складу тимчасового органу ввійшли представники духовенства, військових і громадськості. Серед них – протоієрей В. Липківський, М. Шараєвський, священники П. Погорілко, С. Філіпенко, О. Богданович, П. Тарнавський, Н. Шпачинський, Ф. Поспіловський, О. Ходзицький, П. Пащевський, диякон П. Корсунський, миряни професори В. Зінківський, Ф. Міщенко, Д. Слюсарев, П. Мазюкевич⁴⁰. Загалом близько 60 осіб.

Витяг із протоколу сесії, опублікований 26 листопада 1917 р. під назвою «В справі соборній»⁴¹, містив ключові рішення щодо термінового скликання українського церковного собору та проголошення автокефалії. Було призначено комісарів до єпархіальних консисторій: у Київську – панотця П. Пащевського, у Чернігівську – прапорщика Голіка, у Полтавську – поручика Андрієнка.

Найавторитетнішим членом ВПЦР також доручили підготувати звернення до населення, які згодом були опубліковані в газеті «Нова Рада». У замітці «Духовенство і Українська Республіка» священник І. Павловський наголошував, що головною загрозою для релігійного життя є розбіжності в середовищі українського духовенства. Він закликав до єдності, зазначаючи: «Поки народ ще шанує церкву, треба зробити так, щоб і церква навчила його шанувати Україну. А це стане можливим лише тоді, коли вона буде автокефальною. Автокефальність же залежить від того, чи буде у нас Секретарство віри, чи ні ... Годі вже російському синоду простягати руки на нашу Україну. Рада повинна доручити та допомогти свідомому духовенству України якнайшвидше скликати Всеукраїнський з'їзд духовенства і мирян. Такий з'їзд матиме силу утворити порядок у нашій церкві та очистити її від шкідливих для національної справи "плебелів" ... А без бур'янів буїно піде рости Українська пшениця»⁴².

На думку богослова, лише завдяки незалежній Церкві можна зміцнити національну свідомість народу, а для цього необхідне створення державного органу, який опікуватиметься питаннями віри та релігійного устрою.

Публіцист П. Мазюкевич у зверненні «Будьмо на сторожі!» писав, що лише автокефальність, справжня національна самобутність та демократичний принцип «соборноправності» зроблять рух нездоланим. «Нехтуючи всі перешкоди, збираємо наш Всеукраїнський Православний Собор», – закликає він, додаючи: «...всякі таємні постанови наводять на хмури думки і примушують ще раз сказати ... будьмо на сторожі незайманості нашого гасла»⁴³.

Ситуація загострилася з приїздом до Києва намісника московського патріарха архієпископа Платона (Рождественського), який вимагав від архієпископа Олексія (Дородніцина) негайного приїзду до Москви. Це означало б його фактичне усунення з ВПЦР.

³⁵ Яринович А. Релігійні справи. *Нова Рада*. 1917. 18 листопада. № 189. С. 1.

³⁶ Киридон А. Церква в умовах революційного зламу 1917 р. С. 30.

³⁷ Народе Український. *Нова Рада*. 1917. 23 листопада. № 192. С. 4.

³⁸ Там само.

³⁹ В справі соборній. *Нова Рада*. 1917. 26 листопада. № 195. С. 3.

⁴⁰ В справі соборній. *Нова Рада*. 1917. 15 грудня. № 203. С. 3.

⁴¹ В справі соборній. *Нова Рада*. 1917. 26 листопада. № 195. С. 3.

⁴² Павловський І. Духовенство і Українська Республіка. *Нова Рада*. 1917. 29 листопада. № 197. С. 2.

⁴³ Мазюкевич П. Будьмо на сторожі! *Нова Рада*. 1917. 20 грудня. № 213. С. 3.

П. Мазюкевич викрив ці наміри у наступній своїй публікації «Сподіване сталося»⁴⁴, наголошуючи, що головним завданням керівного органу має стати протидія цим планам та просвіта народу щодо історії релігійного життя України.

У статті «Автокефалія чи автономія?», опублікованій 30 грудня 1917 р., автор пояснював принципову різницю між цими поняттями. Він різко критикував автономію як «власне ніщо», порівнюючи її з «діркою з бублика», яку «ласкаво лишає релігійно-запамороченому нашому народу московський патріарх». Водночас, автокефалію він визначав як «повну незалежність – справжній духовний суверенітет, так потрібний кожному народові, що вже вийшов на шлях творення власної культури»⁴⁵.

Зваживши всі «за» і «проти», публіцист доходить висновку, що автокефалія є єдино правильною формою національно-духовного відродження, з вільно обраним і незалежним архіпастирем.

Цікавим є лист до редакції «Нової Ради» під назвою «Якої нам треба реформи церковного устрою?»⁴⁶. У ньому автор аналізує низку негативних тенденцій, що призвели до загрози духовного життя, зокрема російський централізм, невідповідність священнослужителів обійманим посадам і власну нерішучість. Вирішення проблеми він вбачає у проголошенні незалежності та подальшій децентралізації релігійних справ.

Важливо зазначити, що через розбіжності в поглядах членів ВЦПР щодо завдань Собору, його представництва та організації, дата відкриття неодноразово переносилася. За повідомленням «Нової Ради», 2 січня 1918 р. у Софіївському соборі була відправлена служба Божа, після чого на площі відбувся молебень. Того ж дня о 17.00 розпочалася робота в комісіях⁴⁷.

7 січня 1918 р. о 10.00 у кафедральному Києво-Софіївському соборі відбулася урочиста служба Божа⁴⁸, і з благословення патріарха Московського Тихона розпочалася перша сесія ВЦПР. Однак на неї прибуло лише 170 делегатів замість очікуваних 900⁴⁹. До порядку денного були включені питання щодо організації вищого та єпархіального релігійного управління в Україні, реформування парафіяльного устрою, українізації Церкви, змін у системі духовної освіти, а також економічних перетворень. Проте сесія не виправдала сподівань ініціаторів. Більшість архієреїв та впливових представників духовенства не підтримали ідею автокефалії, зберігаючи вірність канонічному зв'язку з московським патріархом⁵⁰.

Робота форуму тривала недовго та не мала значних практичних результатів, оскільки зосереджувалася переважно на організаційних питаннях. П. Мазюкевич у статті «На порозі Собору» зазначав: «...найбільший трагізм справи полягає звичайно в тому, що народ чекає від Собору не нових тільки назв, а нових форм, нового змісту в житті рідної церкви, що вимагає не штучного піднесення авторитету її архипасторів, а справжнє переродження їх»⁵¹.

9 січня, через наближення більшовицьких військ, ВЦПР оголосила перерву в роботі. Однак А. Річинський у книзі «Проблеми української релігійної свідомості» назвав головною причиною закриття Собору не наступ радянських військ, а «незадоволення патріарха Тихона і його представника на Соборі митрополита Платона тим твердим національно-українським курсом, який взяли головні діячі Собору»⁵².

Отже, процес українізації Церкви та боротьби за її незалежність у 1917 р. характеризувалися складним переплетінням різноспрямованих тенденцій. З одного боку, народна ініціатива та підтримка частини духовенства сприяли поступовому впровадженню національних елементів у церковне життя. З іншого – консерватизм значної частини єпископату та вплив традиційних імперських структур гальмували цей процес. Крім того, Українська Центральна Рада недооцінювала суспільну роль Церкви в процесі державотворення, що стало великою помилкою. У результаті, хоча революційні події 1917 р. дали поштовх дискусіям про автокефалію, їхня реалізація зіткнулася із серйозним спротивом і не отримала завершеного оформлення в тогочасних умовах.

References

Kyrydon, A. (2017). Tserkva v umovakh revoliutsiinoho zlamu 1917 r. [The Church in the context of the revolutionary upheaval of 1917]. Poltava, Ukraine.

⁴⁴ Мазюкевич П. Сподіване сталося. *Нова Рада*. 1917. 24 грудня. № 217. С. 5.

⁴⁵ Мазюкевич П. Автокефалія чи автономія? *Нова Рада*. 1917. 30 грудня. № 219. С. 1.

⁴⁶ І.Д. Якої нам треба реформи церковного устрою? *Нова рада*. 1918. 6 січня. № 4. С. 2.

⁴⁷ Від української церковної ради. *Нова Рада*. 1918. 3 січня. № 1. С. 2.

⁴⁸ Перед відкриттям Українського Церковного Собору. *Нова Рада*. 1918. 8 січня. № 5. С. 1.

⁴⁹ Ресніт О., Лисенко О. Проблеми організації духовно-релігійного життя... С. 256.

⁵⁰ Федоров Юрій, о. Історія Церкви в Україні. Львів, 1991. С. 294–295.

⁵¹ Мазюкевич П. На порозі Собору. *Нова Рада*. 1918. 11 січня. № 7. С. 1.

⁵² Киридон А. Церква в умовах революційного злам 1917 р. С. 34.

Levytska, N., Chupryna, V. (2008). Ukrainska revoliutsiia: dukhovno-relihiini chynnyky [The Ukrainian revolution: spiritual and religious factors]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I.F. Kuras Institute of political and ethno-national studies of the NAS of Ukraine*, 39, P. 217–233.

Reient, O., Lysenko, O. (2017). Problemy orhanizatsii dukhovno-relihiinoho zhyttia v konteksti ukrainskoi revoliutsii (1917–1921) [Problems of organizing spiritual and religious life in the context of the Ukrainian revolution (1917–1921)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I.F. Kuras Institute of political and ethno-national studies of the NAS of Ukraine*, 5–6 (91–92), P. 254–283.

Shevchenko, V. (Comp.). (1993). *Ukrainski politychni partii kintsia XIX – poch. XX st.: prohramovi i dovidkovi materialy* [Ukrainian political parties of the late 19th – the early 20th c.: programmatic and reference materials]. Kyiv, Ukraine.

Strilets, V. (2002). Relihiine pytannia v diialnosti partii ukrainskykh radykal-demokrativ (1905–1930-ti rr.). [The religious question in activities of the party of Ukrainian radical democrats (1905–1930s)]. *Ukrainske relihiieznavstvo – Ukrainian religious studies*, 21, P. 74–79.

Клепак Аліна Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського (вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14021, Україна).

Klepak Alina – candidate of historical sciences (Ph. D.), docent at K.D. Ushynskiy Chernihiv regional institute of postgraduate pedagogical education (83 Slobidska st., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: alya2879@ukr.net

Дата подання: 29 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 22 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Клепак, А. Рух за автокефалію Української Церкви в перший рік революції: настрої, тенденції та внутрішній спротив серед духовенства (за матеріалами газети «Нова Рада»). *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 74–81. DOI: 10.58407/litopis.250208.

Цитування за стандартом APA

Klepak, A. (2025). Rukh za avtokefaliuu Ukrainskoi Tserkvy v pershyi rik revoliutsii: nastroi, tendentsii ta vnutrishnii sprotyv sered dukhovenstva (za materialamy hazety «Nova Rada») [The movement for the autocephaly of the Ukrainian Church in the first year of the revolution: sentiments, trends and internal resistance among clergy (based on materials of the «Nova Rada» newspaper)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 74–81. DOI: 10.58407/litopis.250208.

УДК 94(37-44-11):070(477.83/86)«1918/1939»

Роксолана Авдікович

«НАШЕ ВІЗАНТІЙСТВО» НА СТОРІНКАХ ГАЛИЦЬКОЇ ПРЕСИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: «ЯБЛУКО РОЗБРАТУ» ЧИ ОБ'ЄДНАВЧИЙ ЧИННИК?¹

«OUR BYZANTIUM» ON THE PAGES OF THE GALICIAN PRESS
OF THE INTERWAR PERIOD: BONE OF CONTENTION OR THE UNIFYING FACTOR?

DOI: 10.58407/litopis.250209

© Р. Авдікович, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1660-5712>

Метою статті є дослідити сприйняття Візантії в інтелектуальних колах східної Галичини на основі публікацій у галицькій пресі міжвоєнного періоду. Після припинення функціонування Візантії як окремої держави її політична і культурна спадщина продовжила своє існування у подальші століття (*Nachleben*, за словами Ігоря Шевченка², або ж *Byzance après Byzance*, як це окреслює румунський історик Ніколае Йорга³). Географічні межі її впливу поширилися й вона далі актуалізовувалася у сферах мистецтва та літератури, політико-ідеологічному й науковому дискурсах, церковному середовищі тих територій, що потрапили в орбіту візантійського впливу. У 20-х–30-х рр. ХХ ст. Візантія оживає й на сторінках галицьких часописів, відгукуючись спектром різних поглядів та оцінок щодо її ролі в цивілізаційному розвитку українських земель. **Методологія дослідження.** У статті застосовано семіотичний підхід до вивчення значень і змісту, які вкладали галицькі інтелектуали у поняття «візантійство». **Наукова новизна:** у статті вперше використаний семіотичний підхід при дослідженні сприйняття Візантії в різних інтелектуальних колах східної Галичини на основі публікацій у галицькій періодиці. Галичина розглядається як простір взаємодії, проникнення й збагачення цивілізації та культур і вписується у ширший загальноукраїнський та європейський контексти.

Висновки. Широкий спектр сприйняття Візантії в Галичині від негативного до цілковито позитивного прийняття, аж до ідеї можливої реставрації Візантії, та значна кількість дописів про «візантійство» говорить про те, що це поняття функціонувало на межі різних сфер, через що й виникла певна напруга з його оцінкою. Окрім того «візантійство» було важливим маркувальним чинником, який виконував функцію окреслення географічних меж української держави і об'єднавчим елементом для її різних частин, однією зі складових української ідентичності.

Ключові слова: Візантія, східна Галичина, візантійство, сприйняття, семіотичний підхід, сфери.

The purpose of the publication is to study the perception of Byzantium in intellectual circles of eastern Galicia based on publications in Galician press of the interwar period. After the cessation of functioning as a separate state, its political and cultural heritage continued to exist in the following centuries (*Nachleben*, according to Ihor Shevchenko, or *Byzance après Byzance*, as outlined by Romanian historian Nicolae Iorga). The geographical boundaries of its influence expanded, and it was further actualised in the fields of

¹ Доповідь була виголошена на Х Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Ševčenko I. Perceptions of Byzantium. *Perceptions of Byzantium and its neighbors (843–1261)* / Ed. O. Pevny. The Metropolitan Museum of Art, 2000. P. 19.

³ Iorga N. *Byzantium after Byzantium*. Iași–Oxford–Portland: The Center for Romanian Studies, 2000.

art and literature, political, ideological, and scientific discourses, and the church environment of those territories that fell into the orbit of Byzantine influence. In the 20s–30s of the 20th c., Byzantium also appeared on the pages of Galician magazines, responding to various views and assessments of its role in the civilisational development of Ukrainian lands. **Research methodology.** The article applies a semiotic approach to studying the meanings and content that Galician intellectuals put into the concept of «Byzantium». **Scientific novelty.** The article is the first to use a semiotic approach to study the perception of Byzantium in various intellectual circles of eastern Galicia based on publications in Galician periodicals. Galicia is considered as a space of interaction, penetration and enrichment of civilisations and cultures and fits into the broader Ukrainian and European contexts.

Conclusions. A wide range of perceptions of Byzantium in Galicia, from negative to entirely positive acceptance up to the idea of a possible restoration of Byzantium, and a significant number of articles about «Byzantium» indicate that this concept functioned on the border of different semiospheres, which caused a certain tension in its assessment. In addition, «Byzantium» was an important marking factor that served to outline the geographical boundaries of the Ukrainian state and a unifying element for its various parts, one of the components of Ukrainian identity.

Key words: Byzantium, Eastern Galicia, byzantinism, perception, semiotic approach, semiosphere.

Серед широкого переліку тем, які висвітлювалися на шпальтах галицької преси міжвоєнного періоду, було питання про візантійство. На перший погляд складається враження, що Галичина та Візантія віддалені в часі й у просторі, і після Першої світової війни та виру повоєнних подій було не на часі порушувати питання давнини. Попри те окремі аспекти візантійської цивілізації стали об'єктами обговорення в інтелектуальних колах галичан. Отож, починаючи від січня 1928 р. на шпальтах газети *Діло* розгорнулася полеміка навколо поняття «візантійства» та його змістового наповнення. Розпочав її дописом під назвою «Наше візантійство» (*Діло*, 7 січня 1928 р.) дипломат і публіцист Василь Панейко. На його думку, «візантійство» мало деструктивний вплив на світогляд та мораль українців, негативно відбилося на їхній духовній формації, а також не збігалось з морально-етичними рисами європейської людини⁴. Ще три галицькі часописи брали участь в обговоренні поняття візантійства – *Нива* (місячник, фаховий часопис українських греко-католицьких священників, присвячений церковним і суспільним справам), *Мета* (український щотижневий орган Українського католицького союзу), *Нова зоря* (тижневик Української католицької народної партії під керівництвом єпископа Григорія Хомишина).

Варто зазначити, що дискусія про роль візантійської спадщини не була суто локальним галицьким явищем. Публікації про «візантійство» можна побачити, до прикладу, і у французькій періодиці. Так, Поль Радіо написав статтю у 1894 р. «Наше візантійство» (Paul Radiot, 'Notre byzantinisme'). Жан Шопфер у цьому ж році опублікував статтю «Візантійська цивілізація» (Jean Schopfer 'La civilisation byzantine'), про які згадує Гелена Бодін у статті «Чиє візантійство? Наше чи їхнє?»⁵. Жан Шопфер звертався до історичної Візантії, її мистецтва, церковної історії, адміністративної та військової організації. Поль Радіо натомість писав про візантійський дух, глибоко зраний, що пустив паростки до сучасного йому Парижа на зламі XIX і XX ст. Занепад духу візантійства, за словами Радіо, мав би передвіщати його наступне оновлення. Поль Радіо вважає, що «візантійство» потребує «ретельного пошуку, педантичного, чи навіть маніакального, по усіх закутках, щоб віднайти справжній скарб»⁶. Як підсумовує Гелена Бодін, Радіо поєднує час і простір, щоб пробудити сучасне йому оточення до змін.

Гелен Бодін, досліджуючи рецепцію Візантії у Європі опісля 1500 р., використала семіотичний підхід та поняття культурних полісистем Ітамара Івена Зохара⁷. Географічними межами вживання поняття «візантійство» дослідниця обрала дві семіосфери – західну з центром у Парижі та візантійську – з центром у Константинополі. Гелен Бодін проаналізувала тексти Поля Радіо, Жана Шопфера, Жульєна Бенді, яких зарахувала до західної семіосфери; а також Костянтина Леонтьєва як представника візантійської семіосфери та Константиноса Кавафіса, твір якого розташувала на периферії обох семіосфер і вважала прикладом зустрічі західної та візантійської культурних систем⁸.

Не менш цікаво у контексті семіотичного підходу розглянути сприйняття Візантії в інтелектуальних колах східної Галичини у пер. пол. XX ст., взявши до уваги тексти вищезгаданих часописів. Галицька періодика була майданчиком для зустрічі трьох кіл інтелігенції, місцем для їхнього обміну ідеями – представників церковних кіл, академічного сере-

⁴ Панейко В. Наше візантійство. *Діло*. 7 січня 1928. С. 3–4.

⁵ Radiot P. Notre byzantinisme. *La Revue blanche*. 1894. Fevrier. № 28. P. 110–25; Schopfer J. La civilisation byzantine. *La Revue blanche*. 1894. Juin. № 32. P. 501–14. Див. у: Bodin H. Whose Byzantinism – ours or theirs? On the Issue of Byzantinism from a cultural semiotic perspective. *The Reception of Byzantium in European Culture since 1500* / Ed. Przemysław Marciniak and Dion C. Smythe. London–New York: Routledge, 2016. P. 11–42.

⁶ Bodin H. Whose Byzantinism – ours or theirs?... P. 25.

⁷ Ibid. P. 13.

⁸ Ibid. P. 11–42.

довища та митців. Галичину, а саме східну її частину, можна розглядати як окрему семіосферу, оскільки тут можна простежити її межі⁹, які мають національний та конфесійний характер. У східній Галичині дві третини населення складали русини, яких згодом назвали українцями. Відповідно до семіотичного підходу, вищою формою семіотичної структурної організації є той етап, коли семіотична система описує себе¹⁰. Після 1918 р. в Галичині актуалізувалися процеси самоідентифікації та самоопису. Галицькі українці окреслили свої географічні межі, наголосивши на власних зв'язках з українськими землями за Збручем, аж до Дніпра, тобто Наддніпрянщиною чи Великою Україною¹¹.

Що було відомо про Візантію в Галичині станом на 30-ті роки ХХ ст.? Відповідь можна знайти на сторінках часопису *Мета* в статті «Византіїство й Візантія в світлі західно-європейської науки»¹². Автор статті згадав про відомий його сучасникам підручник середньовічної історії, обсягом двісті сорок сторінок, п'ять з яких були відведені для перекладу історії Візантії. Можна зробити висновок про те, що у міжвоєнний період лише вузьке коло фахівців могли бути обізнаним із византіїською історією та культурою, для загалу ж Візантія була маловідомою.

Незважаючи на порівняно невеликий об'єм інформації про византіїську цивілізацію, у пресі вже були статті, які демонстрували упереджене ставлення до Візантії, хоча у їхніх вступних частинах були сформульовані наміри подавати погляди різних сторін дискусії щодо ролі византіїської цивілізації в історії українського народу. Відтак у статті «Рим і Візантія» від 22 січня 1928 р. бачимо такий фрагмент: «Ми українці, як і весь схід Європи, виховувались на культурі византіїській. Були в тій культурі і гарні річі. Тому не вільно на всю ту культуру кидати каменем. Але слід розібрати, що було добре, що менше добре»¹³. Далі автор порівнює обидва цивілізаційні центри й робить висновок, що Візантія стосовно Риму була чимось на зразок Галича чи Львова стосовно Києва, як Варшава стосовно Кракова. Візантія у своїй красі та силі, за його словами, була слабшою за Рим. Автор статті порівнює латинську та православну культури й стверджує, що народи або держави, які свого часу увійшли у простір католицької культури, підтримують більш досконалий порядок і дисципліну, ніж народи, які потрапили в орбіту впливу Східної Церкви. На думку того ж автора публікації, дух византіїства глибоко засів у головах українців. Візантіїство, мовить він, – це найболючіша рана і найнебезпечніша хвороба народного організму. Цей автор в іншій статті «Византіїське питання в нашій Церкві» від 22 січня 1928 р. твердить, що розв'язка питання може настати не шляхом відкинення однієї чи іншої з обидвох культур, які змагаються на українській території, а у поєднанні цих культур, оскільки без такого синтезу Церкві та цілому українському народу загрожувала б безпека¹⁴.

Загалом, у газеті *Нова зоря* було представлено широкий спектр негативних оцінок «византіїства». Це прочитується навіть із заголовків статей: «Духовний розклад і безсилля византіїства»¹⁵, «Византіїський обман обрядовості»¹⁶, «Овочі византіїства»¹⁷. Лідером противників «византіїства» був єпископ Григорій Хомишин. Свое розуміння цього поняття він виклав у пастирському листі до духовенства від 1931 р.¹⁸ Автор листа робить закид часопису *Нива*, на сторінках якого, за його словами, з 1925 по 1929 рр. з'являються прояви духа византіїства. Якщо переглянути публікації в *Ниві* від 1925 р., можна зробити висновок, що Григорій Хомишин міг вважати проявами діяльності духу византіїства відкидання певних латинських практик у Греко-католицькій Церкві, зокрема евхаристійного культу. Іншим проявом непокори Католицькій Церкві, на думку Г. Хомишина, є опір з боку певних священників кіл, переважно львівських, запровадженню у Греко-католицькій Церкві celibату для священників.

Також у своєму зверненні до духовенства єпископ Григорій стверджує, що византинізм бере початок від фарисейства – світогляду, який руйнував внутрішню людину. На думку

⁹ Відповідно до семіотичного підходу, межі семіосфери можуть мати державний, соціальний, національний, конфесійний чи інший характер. Див. Lotman Yu. Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture / Trans. Ann Shukman. Bloomington: Indiana University Press, 1990. P. 131.

¹⁰ Lotman Yu. Universe of the Mind... P. 128.

¹¹ Wolff L. The idea of Galicia: history and fantasy in Habsburg political culture. Stanford–California: Stanford University press, 2010. P. 9.

¹² О. С.-в. Византіїство й Візантія в світлі західно-європейської науки. *Мета*. 1931. 4 жовтня. № 30. С. 2–3.

¹³ І.К. Рим і Візантія. *Нова зоря*. 1928. 22 січня. № 4. С. 1–2.

¹⁴ І.К. Византіїське питання в нашій Церкві. *Нова зоря*. 1928. 22 січня. № 4. С. 3.

¹⁵ Духовний розклад і безсилля византіїства. *Нова зоря*. 1928. 8 квітня № 26. С. 2.

¹⁶ Византіїський обман обрядовості. *Нова зоря*. 1928. 29 квітня. № 31. С. 4.

¹⁷ Овочі византіїства. *Нова зоря*. 1932. 4 березня. № 16. С. 3.

¹⁸ Хомишин Григорій. Пастирський лист Григорія Хомишина єпископа Станиславівського до Кліра Епархії Станиславівської про византіїство. Станиславів, 1931; Хомишин Григорій. Пастирський лист до кліра епархії Станиславівської про византіїство. *Нова зоря*. 1931. 29 квітня. № 29. С. 3–9.

Г. Хомишина, візантійська система стала головною причиною занепаду Візантії. Однак, за його словами, дух візантинізму не загинув з падінням імперії, він переніс сферу свого впливу на Московію, а згодом на Росію, спочатку царську, а потім більшовицьку. Для єпископа Г. Хомишина Візантія, царська Росія та Росія більшовиків були ланками одного ланцюга¹⁹.

Незважаючи на вищезгадані аргументи станіславівського єпископа, часопис *Нива* не можна назвати провізантійським. Зокрема в ньому надрукували статтю о. Гр. Мировича «Нова доба нашої Церкви?» (1926 р.), у якій поставлено під сумнів ідею о. Гавриїла Костельника «реставрувати Візантію», яку можна було прочитати в окремій брошурі 1926 р.²⁰ Отець Гр. Мирович вважав «реставрацію Візантії» кроком убік або ж назад. Він акцентував на тому, що український народ зазнав впливів Заходу і, хтозна, чи впливи Заходу не переважають над впливами Сходу. До того ж автор сумнівається, що український народ може впоратись із таким завданням як відновлення давньої Візантії.

Сам Г. Костельник у брошурі «Нова доба нашої Церкви» яскраво демонструє свої симпатії до православ'я, мотивуючи це тим, що після Першої світової війни змінилися обставини: впала царська Росія, а її православна Церква вже протягом десяти років бореться за своє існування. Отже, чинник страху перед московським православ'ям впав, проте, на думку о. Г. Костельника, значно збільшився тиск із боку Польщі²¹. У статті «Наше самозаперечування» (Діло, 22 січня 1928 р.) о. Г. Костельник зазначає, що за часів Київської Русі Візантія мала сприятливий вплив, оскільки Русь змогла за короткий проміжок часу приєднатися до кола цивілізованих держав Європи²².

Слід зауважити той факт, що галицькі інтелектуали черпали інформацію про візантійську цивілізацію із західної семіосфери. Вони знайомилися із зарубіжною науковою літературою і в такий спосіб збагачували свої знання про візантійську цивілізацію. Автор статті «Візантинізм і Візантія в світлі західноєвропейської науки»²³ зробив огляд праць закордонних науковців. У роботі німецького вченого Карла Дітеріха він відчитав, що у візантійському суспільстві можна було віднайти демократичні риси, а візантійські історики дозволяли собі у своїх творах критикувати василевсів. У Дітеріха автор статті також побачив факт, що сам Мануїл Комнін особисто приймав на розмову простих людей та вислуховував їхні скарги. Дітеріх навіть написав, що багато лібералів поч. ХХ ст. повинні з певною заздрістю дивитися на візантійців через те, що їхні імператори, такі як Лев III і Василь II, відкрито виступали проти домінування великих землевласників. Автор статті наголошує, що це – міркування дослідника, не пов'язаного обрядом із візантійською цивілізацією. У статті було також подано твердження Карла Крумбахера, який писав, що насправді Візантія є менше абсолютистською, ніж про неї пишуть.

Слід зазначити, що в Галичині усвідомлювали роль Заходу у вивченні візантійської історії. Тут варто згадати допис Анисії Свенціцької «За східний обряд»²⁴, у якому вона зазначає, що Рим, незважаючи на попередні непорозуміння, сприяв візантиністиці разом з іншими світовими науковцями. Вона припускала, що «пізніші уніати» повинні вивчати давній східний обряд на Заході, де його більше плекали й зберігали²⁵.

Можна стверджувати, що в процесі дискусій з'явилося певне усвідомлення ролі візантійської спадщини для українських земель. Відтак у газеті *Діло* (за 29 липня 1931 р.) автор С. Заліпський зробив допис про виставку візантійського мистецтва, яка проходила в Парижі 1931 р. Він не без подиву зауважив, що на виставці були відсутні пам'ятки галицько-візантійського мистецтва. С. Заліпський зазначив, що організатори виставки, мабуть, забули про існування Національного Музею у Львові, а також виразив жаль з приводу того, що Софія Київська з її мозаїками та фресками не була представлена серед експонатів²⁶.

Згодом до загальної дискусії про «візантійство» долучився мистецтвознавець Володимир Залозецький. У статті «Ще раз про наше візантійство» він пише, що вплив візантійської цивілізації на українські землі мав як позитивні, так і негативні наслідки²⁷. До несприятливих факторів на Русі науковець зачислив залежність Церкви від держави та запровадження християнства згори. В. Залозецький зауважив, що в Галичині відбулася зустріч Сходу і Заходу, злиття західно-римської та східно-візантійської культури. Автор ро-

¹⁹ Хомишин Григорій. Пастирський лист Григорія Хомишина єпископа Станіславівського до Кліра Епархії Станіславівської про візантійство. Станіславів, 1931.

²⁰ Костельник Г. Нова доба нашої Церкви. Львів: Діло, 1926.

²¹ Костельник Г. На ясні зорі, на тихі води. *Нива*. 1928. № 3. С. 81–87.

²² Костельник Г. Наше самозаперечування. *Діло*. 1928. 22 січня. С. 2–3.

²³ О.С. Візантійство й Візантія в світлі західно-європейської науки. *Мема*. 1931. 30 серпня. № 25. С. 1–2.

²⁴ Свенціцька А. За східний обряд. *Діло*. 1931. 11 червня. С. 2; 1931. 12 червня. С. 2; 13 червня. С. 2; 14 червня. С. 2.

²⁵ Свенціцька А. За східний обряд. *Діло*. 1931. 11 червня. С. 2.

²⁶ Заліпський С. На візантійській виставі. *Діло*. 1931. 29 липня. С. 2.

²⁷ Залозецький В. Ще про наше візантійство. *Діло*. 1928. 27 січня. С. 1–3.

бити висновок, що не варто схиляти шальки терезів на бік Заходу чи Сходу. Більш прийнятним для творення української держави та духовної єдності народу, на його думку, є шлях поєднання східних і західних цивілізаційних елементів.

Д-р В. Залозецький своїми дописами в пресі наповнював галицьке інтелектуальне середовище новими знаннями про візантійську цивілізацію та стан сучасних досліджень у цій галузі. Промовистим є сам факт його участі в V Міжнародному конгресі візантійських студій у Римі в 1936 р. В. Залозецький зробив допис про конгрес у газеті *Діло* (номери за 7 і 8 жовтня 1936 р.)²⁸. У V Міжнародному конгресі візантійських студій, за його словами, взяло участь 450 учасників. В. Залозецький перелічив тогочасних авторитетів візантиністики, таких як Міле, Грегуара, Дельгера, Брагіча, Йоргу, Вайна, Вайнгарда, Штайна, Дворніка та ін. Вчений зазначає, що на конгресі було представлено велику кількість рефератів, багато з них торкалися питання «Риму, Візантії й Орієнту». Загалом учасники конгресу, на думку В. Залозецького, дійшли висновку, що Візантія мала ключове значення у збереженні здобутків античної культури.

Іншими прикладами доповнення та поширення нових знань про Візантію у ширших колах, а не лише в академічному середовищі, були статті В. Залозецького «Волоська Церква у Львові. Її значіння в історії архітектури»²⁹, «Доба Палеологів і її мистецтво»³⁰, «Фрескове малярство доби Палеологів на Україні»³¹, «Новочасне релігійне мистецтво»³². В газеті *Діло* можна знайти наступні публікації В. Залозецького: «Візантія й Україна. Їх культурні та мистецькі взаємини»³³, «Візантійське й окцидентальне мистецтво»³⁴, «Модернізм і візантинізм»³⁵. Вчений актуалізує питання візантійської спадщини на українських землях, зокрема вказує на ареал поширення візантійського мистецтва далеко на захід – у Кракові (фрески каплиці Святого Хреста з 1470 р.), сандомирській катедрі та у нововідкритих на той час відреставрованих фресках каплиці Святої Трійці в Люблінському замку³⁶. Питання візантизму, на думку дослідника, полягало не лише у тому, щоб вивчати й знати давню русько-візантійську мистецьку спадщину, але воно мало й практичний вимір – реалізувати його принципи в сучасному церковному мистецтві. За словами В. Залозецького, на українських землях збереглися давні традиції візантійського церковного мистецтва й пізніші візантійсько-барокові, чи, як він називає, «візантійсько-західні», які були оперті на синтез візантійсько-європейського мистецтва, однак науковець застерігає митців перед сліпим наслідуванням давніх зразків. Як приклад успішного втілення елементів візантійського стилю в сучасному церковному мистецтві, В. Залозецький подає стінописи та іконостас Петра Холодного у Львівській семінарії, який надихнувся давніми візантійськими зразками й поєднав їх із тогочасними новими мистецькими віяннями³⁷.

І справді, практичним втіленням «візантизму» у Львові у міжвоєнний період було оформлення каплиці Греко-католицької духовної академії (тодішня вул. Сикстуська). Урочиста подія освячення каплиці мала відгос у пресі. Серед низки дописів можна згадати опубліковану вітальну промову митрополита Андрея Шептицького, де він пояснював те, як замовники та автори проєкту оминули «архаїзм» і «візантизм» та наблизились до реальних потреб свого часу, і спростовував закиди, мовляв візантійський стиль та ранньохристиянська символіка могли б відмежувати студентів-семинаристів від актуальних потреб тогочасного суспільства. Звернення до візантійської спадщини у творчому новочасному опрацюванні схвалили мистецтвознавці Михайло Драган³⁸ та Михайло Осінчук³⁹. Обидва підтвердили, що йдеться не про сліпе копіювання давніх взірців, а про нові мистецькі твори, які відображали тогочасні духовні зміни.

Поступово в середовищі галицьких українців постало розуміння унікального розташування України між Сходом і Заходом. Відтак Д-р Василь Кучабський у статті «Про історичне призначення України» (газета *Мета*, 1932 р.) писав, що Україна розташована на перехресті візантійського Сходу й римського Заходу, Європи та Азії. Однак станом на 30-

²⁸ Залозецький В. V Інтернаціональний конгрес візантійських студій у Римі. *Діло*. 1936. 7 жовтня. С. 4; *Діло*. 1936. 8 жовтня. С. 4.

²⁹ Залозецький В. Волоська Церква у Львові. Її значіння в історії архітектури. *Мета*. 1931. 12 квітня. № 5. С. 11–12.

³⁰ Залозецький В. Доба Палеологів і її мистецтво. *Мета*. 1932. 23 жовтня. № 41. С. 3.

³¹ Залозецький В. Фрескове малярство доби Палеологів на Україні. *Мета*. 1932. 30 жовтня. № 42. С. 5.

³² Залозецький В. Новочасне релігійне мистецтво. *Мета*. 1933. 5 листопада. 12 листопада. 19 листопада. 26 листопада. 1933. № 44–47. С. 3–4.

³³ Залозецький В. Візантія й Україна. Їх культурні та мистецькі взаємини. *Нова зоря*. 22 лютого 1934. С. 3.

³⁴ Залозецький В. Візантійське й окцидентальне мистецтво. *Діло*. 1935. 11 червня. С. 5–6.

³⁵ Залозецький В. Модернізм і візантинізм. *Діло*. 1936. 15 лютого. С. 5–6.

³⁶ Залозецький В. Фрескове малярство доби Палеологів на Україні. *Мета*. 1932. 30 жовтня. № 42. С. 5.

³⁷ Залозецький В. Новочасне релігійне мистецтво. *Мета*. 1933. 26 листопада. № 47. 1933. С. 3.

³⁸ Драган М. Мистецький подвиг. *Діло*. 1929. 1 березня. 2 березня. С. 2–3.

³⁹ Осінчук М. Сучасне церковне мистецтво. *Мета*. 1931. 3 травня. № 8. С. 5–6.

ті рр. XX ст., на його думку, «Україна духовно, політично і соціально не оформилася, не знайшла внутрішнього зрівноваження між тими елементарними заложеннями, які прийняла з різних собі взаємно ворожих світів. Вона не знайшла самої себе серед всесвіту»⁴⁰.

У 1933 р. у тижневику *Мета* було зреферовано статті Івана Кедрина з *Польського-українського бюлетня* під назвою «Острах перед повторенням історії (Що таке візантинізм?)». У цій статті вже було чіткіше окреслене поняття візантійства в українському контексті. Зокрема зазначено, що сучасний візантинізм – це церковно-культурний напрям, представники якого вбачають у візантійській цивілізації імпульси для відродження життя Церкви та церковної культури. «Візантиністи», на думку І. Кедрина, вважають своїм обов'язком поєднати здобутки західної культури й збагатити їх забутими, загубленими чи недооціненими елементами візантійської культури. Однак, що важливо в тексті І. Кедрина, візантиністи чітко розмежовують «візантійський схід» від сходу російського⁴¹. Іван Кедрин вбачає завдання українського візантійства у стиранні конфесійних відмінностей, які існують серед українського народу, та приєднання православного сходу до Унії. Автор статті застерігає від повторення трагічних безпосередніх наслідків неправильно проведеної церковної Унії в XVII і XVIII ст. та нагадує про колонізацію цілих суспільних верств на українських землях.

Пізніше, у тижневику *Мета* було надруковано доповідь Йосифа Сліпого на Унійній конференції в Пінську (7–9 вересня 1933 р.) «Візантинізм як форма культури»⁴². Текст написаний в академічному стилі. Це було свого роду підсумуванням попередніх дискусій в інтелектуальних колах і спробою поміркованого підходу до оцінки візантійської спадщини та можливості її творчого опрацювання й використання в майбутньому.

У статті згадано ключові публікації в галицькій пресі міжвоєнного періоду, які торкалися питання історії та культури Візантійської держави, її спадщини та висвітлювали погляди представників академічних, церковних, мистецьких інтелектуальних середовищ Галичини. Проте слід зауважити, що перелік знайдених статей є значно ширшим. Було зроблено спробу окреслити загальну панораму сприйняття Візантії в Галичині в перш. пол. XX ст. і наголошено на її неоднорідності, оскільки Галичина розташована на перетині різних семіосфер. На сприйняття Візантії галицькими інтелектуалами впливала і їхня загальна обізнаність із предметом дискусій, і тут можна згадати підхід Ігоря Шевченка до варіантів сприйняття візантійської спадщини як погляд зсередини, ззовні та взагалі прояс цілковитого незнання Візантії⁴³. Можна стверджувати, що початково дискусії точилися щодо церковних питань і у вузькому колі греко-католицького духовенства, але поступово ці гарячі обговорення вийшли на загальне і розширили свій контекст. Західні напрацювання та дослідження у сфері візантиністики зустрілись на території Галичини з живою східною церковною традицією, і цей діалог потенційно міг принести подальші плоди, однак він був на певний час перерваний з початком Другої світової війни. У публікаціях можна простежити поступове зміщення уваги від уявної Візантії до історичної, відтак простежується усвідомлення потреби у подальшому вивченні візантійської цивілізації в її різних проявах.

References

- Wolff, L. (2010). The idea of Galicia. History and fantasy in Habsburg political culture. Stanford–California, USA.
- Bodin, H. (2016). Whose Byzantinism – ours or theirs? On the Issue of Byzantinism from a cultural semiotic perspective. The Reception of Byzantium in European Culture since 1500. London–New York, USA.
- Ševčenko, I. (2000). Perceptions of Byzantium. Perceptions of Byzantium and its neighbors (843–1261). New York, USA.
- Iorga, N. (2000). Byzantium after Byzantium. Iași, Oxford, Portland, USA.

Авди́кович Роксола́на Михайлі́вна – аспірантка кафедри історії Українського католицького університету (вул. Козельницька 2а, м. Львів, 79026, Україна).

Avdykovych Roksolana – PhD student, Department of History, Ukrainian Catholic University (Kozelnyska 2a St., Lviv, 79026, Ukraine).

E-mail: ravdykovych@ucu.edu.ua

Дата подання: 2 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 13 березня 2025 р.

⁴⁰ Кучабський В. Про історичне призначення України. Одна заввага. *Мета*. 1932. 12 червня. № 22. С. 2–3.

⁴¹ Острах перед повторенням історії (Що це таке візантинізм?). *Мета*. 1933. 3 вересня. № 35. С. 3.

⁴² Сліпий Й. Візантинізм як форма культури. *Мета*. 1933. 1 жовтня. 8 жовтня. 15 жовтня. 22 жовтня. № 39–42. С. 3, 3, 3, 3.

⁴³ Ševčenko I. Perceptions of Byzantium... Р. 2–21.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Авдікович, Р. «Наше візантійство» на сторінках галицької преси міжвоєнного періоду: «яблуко розбрату» чи об'єднавчий чинник? *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 82–88. DOI: 10.58407/litopis.250209.

Цитування за стандартом APA

Avdykovich, R. (2025). «Nashe vizantijsstvo» na storinkakh halytskoi presy mizhvoiennoho period: «yabluko rozbratu» chy obiednavchyi chynnyk? [«Our Byzantium» on the pages of the Galician press of the interwar period: bone of contention or the unifying factor?]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 82–88. DOI: 10.58407/litopis.250209.

УДК 821.161.2-42:01.04

Юлія Соколюк

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗЛИХ ДУХІВ У АГІОГРАФІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ¹

ON THE ISSUE OF EVIL SPIRITS IN HAGIOGRAPHICAL LITERATURE

DOI: 10.58407/litopis.250210

© Ю. Соколюк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8984-5023>

У XXI ст. під час російсько-української війни здається, що світ захоплений злом, яке множить-ся і стає все могутнішим. Тому народився задум визначити, як боролися зі злими духами та одержимістю наші предки.

Метою розвідки є дослідити на матеріалі давньої літератури існування зла. За **метод** обрано текстологічний аналіз історичних, художніх і агіографічних текстів.

Основний матеріал дослідження – власне Біблія, агіографічні твори, які включають життя отців Церкви з Візантії, Єгипту, України. Для ілюстрації боротьби з одержимістю та чаклунством використано факти, зафіксовані істориками і письменниками XI–XIII ст., українськими теологами та полемістами XVII ст. і дослідниками XIX ст.

Найдавніші писемні джерела цілого світу вказують на існування злих духів і боротьбу людей з ними.

Тож доречний **висновок**, що дуальність світу, з його добром і злом, завжди цікавила людство, відтак є актуальною і сьогодні. На цю тему проводять богословські диспути, практикують молитви для позбавлення від злих сил, пишуть книжки та знімають кінофільми.

Ключові слова: злі духи, біси, одержимість, екзорцизм, молитва, агіографічні твори.

In the 21st c., during the Russian-Ukrainian war, it seems that the world is captured by evil, which is multiplying and becoming more and more powerful. Therefore, the idea was born to determine how our ancestors fought against evil spirits and possession.

The purpose of the publication is to investigate the existence of evil on the basis of ancient literature. The textual analysis of historical, artistic and hagiographic texts was chosen as the **method**.

The main material of the research is the Bible itself, hagiographical works that include the lives of the church fathers from Byzantium, Egypt, and Ukraine. Facts recorded by historians and writers of the 11th–13th c., Ukrainian theologians and polemicists of the 17th c. were used to illustrate the fight against obsession and witchcraft, and researchers of the 19th c. too.

The oldest written sources of the whole world affirm the existence of evil spirits and the struggle of people with them.

Therefore, it is appropriate to **conclude** that the duality of the world, with its good and evil, has always interested humanity, so it is still relevant today. Theological debates are conducted on this topic, prayers are practiced to get rid of evil forces, books are written and movies are shot.

Віра людей у добро і зло сягає глибокої давнини. Якщо існує найвище добро і справедливність, то йому має протистояти й найстрашніше зло. Теми дуальності світу торкалися безліч філософів, мистців і науковців.

Тож метою написання цієї розвідки є визначення та систематизація знань про «злі сили» і методи боротьби з ними в давні часи.

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

За метод дослідження обрано текстологічний аналіз пам'яток давньої літератури та агіографічних творів.

Що ж мають на увазі, вживаючи термін «злі духи»? Згідно з Біблією, біси, демони або злі духи – це грішні ангели, що повстали, очолювані Сатаною, проти Господа на Небесах (Об'явлення 12:4, 9; Ісаї 14:12–20; Єзекіїля 28:1–19)².

Більшість існуючих обрядів людства мала на меті захист від впливу злих сил. У давньому Вавилоні існували численні замовляння для зічлення від бісів, які «зачарували» людей. Практика зічлення біснуватих парафіян священниками існувала ще за часів Римської імперії.

Вірили в існування злих сил і у Візантії. Вважали, що демони зла підкорюються магам і чаклунам. Наприклад, візантійський історик, ритор і політичний діяч XII–XIII ст. Нікіта Хоніат зафіксував історію про мага Сікідика, котрого насварили в лазнях. Коли він виїшов у передбанник, то покликав на допомогу демонів. Злі істоти вилетіли з крана з гарячою водою і виштовхали з приміщення усіх присутніх, не давши їм часу вдягнутися. Ніхто не сумнівався, що чаклун викликав на допомогу «легіон бісів». Сікідик був визнаний винним у чаклунстві й осліплений³. Вірили візантійці також у можливість уроків, чар і чаклунство. Дітей від уроків захищали спеціальними талісманами на одежі і над колисками.

Ще одна розповідь від Нікіти Хоніата свідчить, що тоді вірили й у зачаровані речі. Філософ Сіф Склір закохався у дівчину, проте вона не відповідала йому взаємністю. Він послав їй зачарований персик, і дівчина в той же момент закохалася в нього. Родичі донесли владі, і бідний філософ був осліплений розпеченим залізом⁴.

Біси, або ж злі духи, описані в усіх світових релігіях. В ісламі таких істот називають капір-джинами. Вони за наказом шайтана, тобто Сатани, вселяються в душу мусульманина, якщо він невіглас і мало уваги приділяє читанню та вивченню Корану.

Перси називали злих духів Яцати, а керував ними Аріман. У греків це фурії, Гомер описав їхню руйнівну роботу в «Іліаді». У буддизмі виділяють добрих духів – Неррі, і нечистих – Ассурів.

Сирійський письменник-християнин XIII ст. Григорій Іоанн Абуль-Фарадж Бар-Ебрей у сатиричному збірнику «Книга захопливих історій» приділяє одержимим бісами цілий розділ, який називається «Розповіді про схиблених і одержимих». Звідті можна дізнатися, що одержимість злими духами була поширеною на теренах давньої Сирії. Проте автор ставиться до проблеми з гумором. Одержимі в цих оповідках зовсім не страшні й не становлять загрози суспільству, вони гострі на язик, дотепні та хитрі.

Один одержимий, розповідаючи про місце свого проживання, згадує місто Синджар, давнє місто Дворіччя, яке розташовувалося в горах за чотири дні ходу від м. Мосула. Туди в монастир Мар Бехнама приводили одержимих і тримали там зв'язаними, щоб їм допомогла свята сила⁵.

У середньовічній Європі, а саме у Богемії (Республіка Чехія), монах-затворник Герман Інклюзус у XIII ст. написав «Біблію диявола», що входить до збірки «Codex Gigas». Цей фоліант містить власне текст Святого Письма, «Історію юдейської війни» Йосипа Флавія, «Богемську хроніку» Козьми Празького, теологічні трактати, медичні рецепти й молитви для вигнання бісів. Пам'ятка зберігається в Шведській Королівській бібліотеці, а досліджувалась в Оксфордському університеті. Із нею пов'язана легенда про її автора. Він був великим грішником і свідомо закрився в келії, щоб спокутувати гріхи. Взяв на себе зобов'язання переписати Біблію. Коли зрозумів, що не встигає це зробити, звернувся за допомогою до самого Диявола й пообіцяв віддати свою душу. Диявол відповів на його прохання: друга частина книги починається з яскравого зображення Сатани у кращих традиціях середньовічної літератури: він з рогами, з роздвоєним червоним язиком, який символізував його підступність, має по чотири кігтісті пальці на кожній руці й нозі. Текст книги написаний рівномірним каліграфічним почерком однією людиною, що вкрай дивує дослідників, бо таке переписування зайняло б щонайменше тридцять років, а почерк старіючого переписувача неодмінно б змінився⁶.

Деякі елементи готичної архітектури, як то зовнішні скульптурні зображення і гаргульї на фасадах середньовічних церков, а також хрести на куполах традиційно були захистом від Сатани та його слуг.

² Тут і далі цит. за виданням: Біблія / Пер. І. Огієнка. США, 1988.

³ Migne J.-P. Patrologia Graeca Cursus Completus. V. 140. Розділ 19. Internet Archive. URL: https://archive.org/stream/patrologiaecurs90migngoog/patrologiaecurs90migngoog_djvu.txt.

⁴ Ibid. V. 148.

⁵ Абуль-Фарадж Г. Книга занимательных историй. Москва: Государственное изд-во художественной литературы, 1957. С. 199.

⁶ Див.: The Codex Gigas. National Library of Sweden. URL: <https://www.kb.se/in-english/the-codex-gigas.html>.

Вважається, що значна частина обрядів із захисту від злих сил стала підґрунтям для становлення медицини, тому що в давнину будь-яка хвороба людини чи тварини приписувалася діям злих духів – бісів.

Екзорцизм – це обряд вигнання злих духів (бісів), який існував у язичницьких релігіях, а пізніше виник і в християнстві, як спосіб позбавлення людини від «одержимості» за допомогою молитов, заклинань та інших обрядових дій, що проводяться спеціально підготовленими священниками-екзорцистами. У християнській Церкві екзорцизм був започаткований при проведенні таїнства хрещення, його призначення – звільнення новонаверненого християнина від згубного впливу бісів.

Біблія фіксує існування злих духів і диявола, від часу створення людей. Єву спокусив диявол ув образі змія. Мойсей, перераховуючи беззаконня юдеїв, зазначив, що приносили вони жертви ідолам, у яких причаїлися біси: «Жертву приносили бісам, не Богові, богам, яких і не знали досі; новим, які поприходили недавно, яких батьки їхні не шанували» (Втор. 32:17).

У Книзі Йова злий дух названий наклепником на Бога, саме він мучить праведника «гноєм лютим» (Йов. 1:6–22). Демон Асмодей вбив сімох чоловіків Сари, дочки Рагуїла (Тов. 3:8). У Старому Завіті містяться сюжети про те, як злий дух спокушав праведника. Тут здатність виганяти злих духів тлумачиться як «чудесний дар».

У Діях апостолів згадано про невдалу спробу синів юдейського первосвященника вигнати бісів (Дії 19:13–16).

Євангельська історія свідчить, що Ісус Христос посланий для того, щоб знищити усі справи Диявола: «А чутка про Нього пішла по всій Сирії. І водили до Нього недужих усіх, хто терпів на різні хвороби та муки, і біснуватих, і сновид, і розслаблених, і Він їх уздоровляв» (Мф. 4:24).

Ісус Христос називає Сатану отцем брехні і успішно перемагає злих демонів, які мучать людей: «І зараз у їхній синагозі знайшовся *один* чоловік, що мав духа нечистого, і він закричав, і сказав: “Що Тобі до нас, Ісусе Назарянине? Ти прийшов погубити нас. Я знаю Тебе, хто Ти, – Божий Святий”. Ісус же йому наказав: “Замовчи, і вийди з нього!” І затряс дух нечистий того, і, скрикнувши голосом гучним, вийшов із нього» (Мк. 5:7–13).

У притчах Син Людський часто пояснював людям дії Диявола та його слуг, які намагаються нищити і зводити людей у геєну вогняну. Злі духи в Євангеліях не менш реальні, ніж янголи.

Описуючи Страшний Суд, Христос говорить: «Тоді скаже й тим, хто ліворуч: Ідіть ви від Мене, прокляті, у вічний огонь, що дияволів та його посланцям приготований» (Мат. 25:41). Так само вічним вогнем каратимуть і послідовників злих духів.

Окрема частина Євангелія присвячена вигнанню злих духів із біснуватих. Ісус рятує нещасну жінку, котру 18 років мучив Сатана.

Особливо показовим є вигнання бісів із гадаринського біснуватого, котрий жив у могильних печерах серед гір і лякав перехожих дивною поведінкою та страшними криками. Христос вигнав із нього легіон бісів, які прохали дозволу вселитися в стадо свиней. Свині, захоплені бісами, стрибнули зі скелі в море і потопилися (Мат. 8:28–32). Ісус Христос наділив владою над злими духами і своїх учнів – апостолів: «І, закликавши Дванадцятьох, зачав їх по двох посилати, і владу їм дав над нечистими духами» (Мк. 6:7).

Дослідники біснуватості, навіть ті, які мали духовний сан, починаючи від ХХ ст., стверджували, що основою явища одержимості бісами були психічні та фізичні вади людини, такі як епілепсія, шизофренія і нервові розлади. Апостол Лука в Євангелії зазначив, що кожна хвороба є знаком тієї сили, яку має сатана над людьми. Проте Ісус Христос не вважав біснуватість звичайною людською хворобою. Завжди винуватцями такої хвороби Син Людський називає бісів і успішно виганяє їх.

Щоб злий дух міг захопити людину й керувати нею, вона, подібно до музичного інструмента, має бути «розстроєна», тому праві були проповідники, котрі вважали, що саме ті, хто мало звертаються до Бога, стають легкою здобиччю сатанинських сил. Зцілюючи людей, Ісус Христос боровся з сатаною.

Як же відрізнити психічно нездорову людину від одержимої злими духами? У християнській Церкві з давніх часів були відомі чисельні ознаки одержимості, що включають ненависть до Слова Божого, до Церкви та церковного богослужіння, несприйняття запаху ладану, виняткову силу, чинять собі шкоду, мають судоми, напади, галюцинації, зміну мовленнєвої поведінки (вигуки, тваринні крики), відчуття вогняних мук (палання, печіння), ознаки роздвоєння особистості тощо. Головною ж ознакою було «буйство одержимості», коли цілком спокійна й урівноважена людина раптом стає агресивною і неадекватною.

Цікаво, що в середньовічній Європі мав місце епідемічний характер подібних явищ. Про такі випадки відомо з церковно-судової документації. Наприклад, епідемії одержи-

мости у жіночих монастирях і притулках Франції (одержимість черниць з монастиря в Лудені) та Іспанії в пер. пол. XVII ст. Науковці пов'язують це з намаганням католицьких релігійних інституцій утримати монополію на інтерпретацію цього явища та вироблення практик «вигнання бісів». Такі ритуали перетворились на заробляння коштів монастирями.

Дослідниця Катерина Диса підсумувала, що «від пізнього Середньовіччя й аж до XVII ст. теологи, правники, ба навіть політики брали активну участь у дебатах про природу демонічного, про присутність Сатани в цьому світі»⁷.

Від кінця XIX ст., з розвитком специфічних наукових напрямків, одержимість стала предметом вивчення психології та психіатрії. Такий стан оцінюють за допомогою спеціальних термінів: демонапатія, демоманія, какодемонізм. Простежено зв'язок одержимості з дисоціативними розладами, істерією, маніакальним синдромом, епілепсією, шизофренією, трансними та іншими видами психічних розладів, ураженням ЦНС, ендокринними захворюваннями, статевим життям тощо.

На сьогодні переважає підхід до розуміння одержимості як різновиду зміненого стану свідомості з тимчасовою втратою особистої ідентичності, зміст і вияви якого зумовлені локальним соціально-історичним контекстом.

Особиста боротьба з бісами (демонами, спокусами) є поширеним сюжетом у життєписах святих, пустельників, відлюдників майже в усіх релігіях світу. Дослідник О. Александров зазначив, що «найпоширенішим і найвідомішим жанром середньовічної книжності було життя святого ... до нашого часу дійшло більше семидесяти відомих у той час перекладних і оригінальних житій святих, а також численні патерикові оповідання та прологні читання»⁸.

Поняття «біси», «лукаві духи», «нечиста сила» наявні в ранньохристиянському богослов'ї. Згідно з ним, дослідники виділяють два основні тлумачення феномена біснуватості: перемога над людиною біса-спокусника, боротьбу з ним пояснювали як випробування на шляху до праведності (Ніл Синаїт, Іван Лівствичник); демонічні сили придушують свідомість і волю, біснуваті здаються хворими та потребують співчуття й зцілення (Іван Касіян Римлянин).

Повчальна боротьба з бісами єгипетського святого III ст. н.е. преподобного Антонія Великого, життя якого описане в найдавнішому агіографічному творі «Життя Антонія» отцем Церкви Афанасієм Олександрійським у IV ст. Антоній залишився багатим спадкоємцем у віці 20 років. Він роздав свою спадщину й оселився в язичницькій гробниці в пустелі. Диявол розпочав проти подвижника справжню війну: навіював жаль за розданим багатством, нагадував про його слабкість до життєвих випробувань. Однак преподобний молитвою і постом позбавлявся бісівської облуди. Тоді диявол почав спокушати святого нечистими образами прекрасної жінки. Коли ж Антоній не піддався, то змучений біс з'явився у вигляді дитини з відразливим обличчям і назвав себе переможеним ним духом блуду. На цьому випробування подвижника віри не скінчилися. Сатана з'явився разом із легіоном бісів, і вони до напівсмерті побили Антонія. Святий не мав сили битися з цілим натовпом демонів, які перетворилися на огидних тварин і плазунів, він лежав і молився, поки на допомогу йому не прийшов сам Ісус Христос. Стеля розверзлася, і потужний промінь світла зцілює Антонієві рани й розігнав бісів⁹.

Ніл Синаїт – пустельник V ст., котрий жив у печері в Синайських горах. У поученні для монахів «Про вісім духів зла», які увійшли до «Філокалії» («Добротолубія» – збірки творів свв. отців III–XVI ст.), визначив вісім смертних гріхів і затаврував усі спокуси на шляху до християнського благочестя¹⁰.

Іван Лівствичник – християнський богослов, візантійський філософ, ігумен Синайського монастиря V–VI ст., автор праці «Лівстиця або Скрижалі духовні», провів 40 років у мовчанні та молитві. У «Лівстиці» описується боротьба подвижника благочестя з такими вадами й пристрастями як ненажерливість, блуд, сріблολубство, гордість, марнославство, гнів тощо, які властиві й ченцям, і мирянам. «Лівстиця» скеровує до виховання чеснот, обов'язкових для християн: лагідність, цнотливість, терпіння, смирення, молитва тощо.

⁷ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. Київ: Критика, 2008. С. 69.

⁸ Александров О. Старокиївська агіографічна проза XI – першої третини XIII ст.: Монографія. Одеса: Астор-принт, 1999. С. 9.

⁹ Житіє святого Антонія пустинножителя. *Ізборник*. URL: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_02.htm

¹⁰ Творения преподобного отца нашего Нила, подвижника Синайского: У 3 ч. Москва: В тип. В. Готье, 1858. *Творения Святых Отцев в русском переводе, издаваемые при Московской духовной академии*. Ч. 1. О восьми лукавых духах. С. 201–222.

Висловлювання Івана Касіяна Римлянина, візантійського богослова IV ст., учня Іоанна Златоуста, скіфського пустельника, котрий, на думку деяких вчених, народився на території Румунії, а потім осів у монастирі поблизу Марселя, також увійшли до «Філокалії».

Давні подвижники віри матеріалізували гріхи й вважали, що людиною заволодів, наприклад, «дух розпусти» чи «дух ненажерливості», «дух гніву» або «дух печалі».

Наприклад, за Іваном Касіяном, від духа нудьги «душа тоне, засинає для усіх чеснот». Далі богослов говорить: «116. Єгипетські Отці забороняють монахам, особливо молодим, бездіяльність. Працелюбністю вони оцінюють стан серця і поступ у терпеливості та упокоренні ченців. Монахи Єгипту не тільки ні від кого нічого не приймають для свого прожитку, а й зі своїх трудів годують також заможних братів і мандрівників, спомагають тих, що бідують від неврожаю та голоду, а також ув'язнених, що змагають у міських тюрмах. Таким пожертвуванням від плоду рук своїх вони приносять приємну жертву Господеві. Давні Отці Єгипту склали таку приказку: Працелюбного монаха спокушає один біс, а бездіяльного – legion»¹¹.

У повчанні за номером 129 Іван Касіян Римлянин пише про «духа марносластва», який заволодів одним із монахів пустельників. Останній, читаючи Святе Писання, уявив себе священником і став проголошувати повчання для народу, «неначе він у церкві». Це почув інший старець, котрий присоромив першого.

У трактаті «Про різні лукаві помисли», написаному Євагрієм Понтійським і певний час приписуваному Нілу Синайському, ідеться про боротьбу з найстрашнішими демонами-спокусниками людства. На думку богослова, демонами першого ряду, від яких походить усе інше зло, є «демон чревоугодія», «демон блуда» і «демон срібролюбства». Якщо втрапила людина у лабеті першого, то є легкою здобиччю для наступних. Втративши ж нажити у «срібролюбстві», є об'єктом для «демона печалі»¹².

Головним місцем атаки демонів стає людська пам'ять, а відбувається це вночі, бо «тілесні органи знаходяться у бездіяльності». Євагрій застерігає читача від найнебезпечнішого з демонів, який приходить під ранок, посилає приємні спогади та зустрічі в напівсні й урешті «увлекає до смерті». Ненависть до демонів допомагає спасінню душі й надихає на добродієність.

Небезпечним є демон, який робить душу нечутливою до сорому. Проповідник порівнює людину під впливом цього демона зі свинею, яка, закривши очі, проривається крізь огорожу.

Існує також такий різновид впливу злих духів на людину, як «преlestь» (зі старослов., староукр.): оманливий духовний стан, зваба. Злі духи можуть навіяти вірянину оманливий, хибний духовний стан: йому здається, ніби він досягнув значних духовних успіхів. Цей стан може супроводжуватися впевненістю, що людина спілкується з ангелами чи святими, має видіння або навіть здатна творити чудеса.

В Україні, згідно з народними уявленнями, одержимість була наслідком відьомських чарів, бо хто ж, як не слуги Сатани, керують злими силами: чортами, демонами й злими духами.

К. Диса зазначила, що за гендерною ознакою кількість біснуватих жінок значно переважає над чоловіками. Діти й підлітки належали до другої за кількістю групи, схильних до одержимості¹³.

Сплески масової одержимості були поширені не лише в Західній Європі, але й на теренах Російської імперії. Таке явище називалося «клікушество» і цих людей зазвичай не судили ані за світським, ані за церковним законом.

Уся книжна література України-Русі «утверджувала перевагу християнства над язичництвом ... показувала торжество християнства на Русі»¹⁴.

Один із найдавніших зразків української книжності – «Повість временних літ» – містить багато посилань на «чари бісівські». Основна частина цих сюжетів присвячена боротьбі з поганським минулим і утвердженню християнства. Тут фольклорні джерела переплітаються з книжними, взятими з історичних праць Георгія Амартола та Іоанна Малали.

Приміром, літописець змальовує чуда, котрі вчиняв римлянин Аполлоній Тіанський у Візантії за часів імператора Доміціана: він вигнав усіх змій і скорпіонів із міста. У Антіохії позбавив місто від скорпіонів і комарів, провівистив наближення землетрусу. Подібні чуда відбувалися й після його смерті. Проте автор літопису зазначив:

¹¹ Іван Касіян Римлянин. Про вісім головних пристрастей і боротьбу з ними. *True christianity*. URL: https://www.truechristianity.info/ua/books/st_ioann_kasian_05.php

¹² Євагрій Понтійський. Про різні лукаві помисли. *Азбука вери*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nil_Sinajskij/o_razlichnyh_lukavyh_pomyslah/.

¹³ Диса К. Історія з відьмами... С. 96.

¹⁴ Мишанич О. Крізь віки. Київ: Обереги, 1996. С. 14.

«Про нього ж і великий Анастасій [із] божого города [Єрусалима] сказав: “[Зображен-ня], зроблені Аполлонієм, навіть і донині в деяких місцях існують. Стоять викувані [ним зображення], що відганяють четвероногих [і] птахів, які можуть вадити людям, другі ж – щоб удержувати потоки річок, які ринуть нестримно, а деякі інші стоять, щоб запобігати людській згубі і каліцтву. Бо ж не тільки за життя його таке й подібне вчинили біси завдяки йому, але й по смерті його, перебуваючи коло гробу його, вони чуда творили на його честь і на спокусу нещасним людям, яких особливо на таке ловить диявол”»¹⁵. Якщо чуда відбувалися без Божої допомоги, то вони безумовно приписувалися бісам.

Літописець оцінює події, вчинки людей, керуючись винятково з християнського розуміння добра і зла: «А все те за допустом Божим і дією бісівською буває. Такими речами [має] випробовуватися наша православна віра: чи тверда вона єсть [і] кріпка, пробуваючи [в] Господові, чи не зваблює її враг оманливих ради чудес і сатанинських діл, які чинять раби і слуги зла»¹⁶.

Далі автор літопису перераховує усіх, хто, на його думку, уособлював злі сили: «А ще [бувало, що] іменем Господнім пророкували декотрі, як Валаам, і Саул, і Каіафа, і бісів навіть вигнали, як Іуда і сини Skeva. Бо й на недостойних часто діє благодать [Божо], щоб іншим учинити благодать. І далі “многі, котрі мають хибні думки, [ще] до пришествия Христа чинять знамення наша православним на спокусю людям, а не розуміють добра. Такими ж були Симон Волхв, і Менандр, і інші, з приводу яких істинно сказано: “Не чудесами спокушати”»¹⁷.

Щодо убивства князя Бориса, в тексті літопису міститься розлога сентенція, присвячена бісам і ангелам: «Бо такі бувають слуги – біси; бісів бо посилають на зло, а ангелів – на добро. Ангели ж людині зла не чинять, а завжди мислять і їй добро. Вони також християнам помагають і заступають од супостата-врага. Біси ж завжди ловлять людину на зло, завидуючи їй, оскільки бачать, що людина Богом ушанована, і заздять вони їй. І коли шлють їх на зло – вони скорі є. Сказав бо [Господь]: “Хто піде спокусити Ахава?” І сказав біс: “Ось я піду”. **Лиха людина, прагнучи до злого, не поступиться бісу, бо біси бояться Бога, а лиха людина ані Бога боїться, ні людей стидиться; біси бо хреста Господнього бояться, а лиха людина і хреста не боїться. Тим-то й Давид говорив: “Чи воістину ж ви правду говорите [і] справедливо судите, сини людській? Адже в серці ви готуєте беззаконня, на землі неправду руки ваші сплітають. Із самого народження відступили грішники, обманюють вони од утроби [матерньої], говорячи лжу. Лютість їх подібна до зміїної”**»¹⁸.

Хворобу Святополка, котрий тікав від Ярослава, літописець теж пояснює дією біса: «Коли ж він утікав, то напав на нього біс, і розслабилися кості його, і не міг він сидіти на коні, а носили його в носилах. І принесли його до [города] Берестія [отроки], утікаючи з ним, а він говорив: “Утікайте зо мною, женуть вслід за нами”»¹⁹.

Літописець уважав, що біси являються нетвердим вірою людям, аби спокусити їх. Що волхвують люди саме тому, що захоплені бісом «через диявольське наущення». Безумовно, за біблійною традицією, осереддя зла вважалися жінки: «Більше ж бісівські волхвування бувають через жінок; бо сперш усього біс жінку спокусив, а жінка ця – мужа. Так [із роду] в рід багато волхвують жінки чародійством, і отрутою, і іншими бісівськими підступами. Але й чоловіки невірні бувають спокушені бісами, як ото в найдавніші покоління, при апостолах же, був Симон волхв, який чарами діяв. Він повелів псам по-людському говорити, а сам перемінявся то в старого, то в молодого, а то одного обертав в образ іншого; він це чинив, напускаючи ману. І Анній і Амврій чародійством чудеса творили, змагаючись з Моисеєм, та невдовзі не змогли оба зрівнятися з Моисеєм. Так само й Куноп чинив маню бісівською, ніби [можна] й по водах ходити, і інші насланні він чинив, бо зваблював його біс на пагубу йому й іншим»²⁰.

Окрім грецьких житій Антонія Великого, Андрія Юродивого, Василя Нового, Олексія чоловіка Божого, Євстафія Плакиди, Миколая Мирлікійського, на теренах України з’явилися власне руські житія Бориса і Гліба, Ольги і Володимира, а також житія чорноризців Києво-Печерського монастиря, зібрані в «Києво-Печерському патерику».

Там містяться одні з найдавніших згадок про вигнання бісів на теренах України.

¹⁵ Повість врем’яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслова, комент. В. Яременка. Київ: Радянський письменник, 1990. С. 27.

¹⁶ Там само. С. 83.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. С. 19.

¹⁹ Там само. С. 22.

²⁰ Там само. С. 4.

Дослідниця «Києво-Печерського патерика» Ірина Жиленко у передмові до видання зазначила, що в цьому творі «сплелися воєдино агіографічні та літописні пам'ятки, проповіді – все найкраще, створене в Лаврі протягом її майже тисячолітньої історії»²¹.

В основу «Києво-Печерського патерика» лягли три твори: два з них авторства Володимирського єпископа преподобного Симона, котрий, імовірно, був пострижений у Лаврі, і один, написаний його родичем чи духовним сином, ченцем Києво-Печерської лаври Полікарпом.

Тож звернімося до низки історій про вигнання бісів, представлених у «Києво-Печерському патерику». Успішно боровся з бісами сам ігумен Феодосій. До нього прийшов «мних» із проханням вигнати біса, що замешкав в селі в «хлевине иде же скот затворяем». Злий дух мучив худобину голодом і хворобами. Сам ігумен відправився в село і всенощною молитвою вигнав біса геть²².

Пізнавальний опис боротьби з бісами купця Ісакія. Він продав усе своє майно й оселився в Києво-Печерському монастирі, в печері розміром 4 лікті. Вів аскетичний спосіб життя затворника, йому передавали хліб і воду через віконце. Одного разу братія знайшла Ісакія без свідомості. Два роки Феодосій особисто піклувався про нього й відмолював Ісакія. Врешті той прийшов до тями і розказав, що був переможений бісами, які влаштували страшний «концерт»: грали на сопілках, гусяля і били в бубни, і примусили його танцювати до напівсмерті. Згодом він почав спокійно жити в монастирі²³.

Інший монах, Федір, теж пройшов шлях від спокушання бісами до праведності й можливості керувати злими духами. Федір був багатієм, який роздав усе убогим і постригся в монахи. Перегородом він почав згадувати й побиватися за своїм колишнім багатством, бо був спокушений бісом. Згодом Федір знайшов себе в «работе велией», яку в монастирі виконували лише раби: він мовов пшеницю на жорнах у своїй келії. Сам власноруч носив у долонях пшеницю, а потім повертав перемелену мuku до засіків. Коли була отримана партія «жита от сел», настоятель наказав поставити вози біля келії Федора, щоб полегшити мниху завдання. Федір приліг відпочити, а цим скористався біс і почав крутити жорна. Молитвою старець примусив біса працювати цілу ніч і перемолоти усі 5 возів жита²⁴. У Києво-Печерському патерику багато таких повчальних чудес перемоги над злими силами.

Українські проповідники XVII ст. Антоній Радивилівський і Димитрій Туптало докладно обґрунтували одержимість бісами в своїх проповідях, спираючись на загальноприйнятну християнську доктрину православних і католицьких теологів. Насамперед вони з'ясували роль Бога і диявола в житті людини. Одержимість – це спосіб покарання, доступний злим силам, також саме вони викликають різні хвороби, голод та інші лиха²⁵.

Антоній Радивилівський визначив, що одержимістю Бог карає за гріхи ще на цьому світі²⁶.

За словами проповідників, демони не тільки слухняно виконують Божу волю, але й отримують справжнє задоволення, перебуваючи в тілі грішника.

Основним завданням проповідників було пояснити пастві, чому ж Господь дозволяє бісам вселитися в людину. Димитрій Туптало вказав на дві причини: перша – випробування вірності й терпимості в Христі, друга – «за гріхи казняще и к исправлению приводяще»²⁷.

Антоній Радивилівський натомість нарахував чотири причини одержимості бісами. Перша – «гордость і непослушество»²⁸. Друга – добрий Бог насилає одержимість як застереження від гріха. Третя – змусити диявола проклинати і ляяти самого себе. Четверта – спостерігаючи муки грішника, люди повинні розуміти неминучу Божу кару за свої гріхи²⁹.

Українські проповідники яскраво ілюструють свої проповіді випадками з життя. В Антонія Радивилівського: дівчина не хотіла їсти, а мати її примушувала. Тож дівчина сказала, що буде їсти в ім'я диявола й одразу стала одержимою³⁰.

²¹ Патерик Києво-Печерський: за редакцією, написаною 1462 р. по Різдві Христовому печерським ченцем Касієм / Упор. І. Жиленко; відп. ред. В. Колпакова. 2-ге вид. Київ: Вид-чий дім «КМ Академія», 2001. С. 5.

²² Там само. С. 49.

²³ Там само. С. 74.

²⁴ Там само. С. 85.

²⁵ Радивилівський Антоній. Венец Христов. Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивилівського: з історії Української новелістики XVII ст. Київ: Наукова думка, 1983. Арк. 181.

²⁶ Там само. Арк. 138.

²⁷ Руно орошенное, пречистая и Преблагословенная Дева Мария, или чудеса образа Пресвятой Богородицы, бывшая в Монастыре Ильинском Черниговским с беседами и нравоучениями боговдохновенными, сочинения Димитрия Митрополита Ростовского. Чернигов, 1683. Арк. 56–56 зв.

²⁸ Радивилівський Антоній. Венец Христов. Арк. 472 зв.

²⁹ Там само. Арк. 472 зв.–473.

³⁰ Там само. Арк. 473.

Катерина Диса зібрала головні риси проведення обряду екзорцизму й позбавлення одержимості, спираючись на проповіді Петра Могили, Йоаникія Галятівського та Димитрія Туптала. У всіх випадках екзорцизму «обряд проводиться біля відомих святинь за допомоги чудотворних ікон і мощей». Наголошується, що рятує не священник, а святиня. Вважалося, що лише Ісус Христос і християнські святі мають силу протистояти злим силам і зіцлювати біснுவатих³¹.

Цікаво, що всі згадані випадки зіцлення від біснуватості, наведені Йоаникієм Галятівським і Димитрієм Тупталом, відбувалися в Чернігівській єпархії – у Єлецькому та Іллінському монастирях, де вони в різний час були настоятелями.

Тексти митрополита Петра Могили сповнені духом полеміки й декларують першість православної віри перед католицькою, унійною і протестантською. Показовий опис чудотворного зіцлення чоловіка «латинської віри», котрий зайшов до православної церкви й почав голосно глузувати з прихожан, які молилися біля раки святого: «...дух нечистий виїде в не и вельми возопив, яко же всім устрашитись, и поверг его на земли, люто мучаще»³². Тільки після публічних вибачень перед ракою святого й переходом у православ'я біс покинув тіло грішника.

Мотив конфесійної конкуренції описаний Петром Могилою і в історії одержимого бісом селянина із Зарубинця. Хворий звернувся за допомогою до католицького священника. Від того «лікування» одержимому стало гірше. Лише відвідини Печерського монастиря на свято Успіння Богородиці й звертання хворого безпосередньо до Богоматері під час служби врятувало нещасного: «...возопі велім гласом біс из него: “Маріє, не мучи мя, уже бо исхожду от него” – и изийде»³³.

Інший випадок одержимості, описаний П. Могилою, стався у Сочавській митрополії. Чернець вкрав із раки гроші й заховав їх у себе в келії. Безумовно одразу «вийде в он сатана и поверже его на землю». І грішник почав звиватись в епілептичному нападі з піною біля рота³⁴.

Схожий випадок стався в Єлецькому монастирі в Чернігові. Один чоловік заховав скарб під стіною храму. Скарб вкрали, і чоловік почав звинувачувати Єлецьку Богоматір, що не вберегла його гроші. Чоловік одразу був покараний і став одержимим дияволом³⁵.

Чин вигнання бісів у католицькій Церкві закріплений в офіційному збірнику «Римський ритуал» (лат. «Rituale Romanum»), котрий виданий 1614 р. за папи Павла V.

О. Алмазов, професор літургії і канонічного права кін. XIX ст., дослідив грецький рукописний кодекс «Чин над біснуватим». Видання потрапило до кола наукових зацікавлень І. Франка³⁶.

У рецензії на дослідження Алмазова Франко зауважив, що автор «не дає огляд звісток про заклинання злих духів у давній Церкві» і не звертає уваги на поганський світ, тому рецензент вважає за потрібне доповнити історичні дані. І. Франко пише, що Іустин Філософ, Феоділ Антіохійський, Тиціан широко практикували вигнання бісів за допомогою молитов і заклинань. Мало місце воно і в старозавітній церкві. Відлік практики екзорцизму Франко почав від III ст. н.е. із замітки Оригена «Contra Celsum lib V, cap. 45 Curs Compl. Patrolog»³⁷. Імена Бога, які використовували в таких заклинаннях, були взяті зі Старого Заповіту, вони мали вживатися не у перекладі, а лише в оригіналі.

Власне вигнання злих духів згадане в Рукописних кодексах від X до XVII ст. Грецькі літургійні книги містили такі молитви в Евхології. Більшість їх була зібрана в рукописних варіантах більш пізнього часу. Авторство деяких заклинань приписують Іоанну Златоусту, Василю Великому і Григорію Чудотворцю, Кипріану, Афанасію Александрійському, Єфрему Сиріну і навіть самому апостолові Петрові. На думку Алмазова, це зроблено для того, щоб додати ваги й важливості таким замовлянням.

У друкованому Евхології містяться 7 заклинань над біснуватими, три авторства Василя Великого й 4 – Іоанна Златоуста.

Процедура вигнання бісів, за спостереженням О. Алмазова, складалася з декількох етапів: «назнаменування хрестом» одержимого, введення хворого в олтар, «пред'явлення»

³¹ Диса К. Історія з відьмами... С. 99.

³² Сказания Петра Могили о чудесных и замечательных явлениях в Церкви Православной (южно-русской, молдо-влахийской и греческой). *Архив Юго-Западной России*. Киев: Тип-я Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. Ч. 1. Т. 7: Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. С. 79–80.

³³ Там само. С. 89.

³⁴ Там само. С. 78.

³⁵ Галятівський І. Скарбница потребная и пожитечная всему свету. *Ключ розуміння*. Київ: Наукова думка, 1985. С. 356.

³⁶ Франко І.А.І. Алмазов. Чин над бесноватым. Памятник греческой письменности XVII в. *Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т.* Київ, 1981. Т. 34. С. 348–349.

³⁷ Там само.

при замовлянні святих дарів як особливих об'єктів святості, курінні сірки, спаленні на вогні імен нечистих духів³⁸. Цю процедуру дослідник відносить до апокрифічних.

Усе дійство сповнене урочистості, тому, за словами О. Алмазова, мало викликати духовне просвітлення біснுவатого. Далі дослідник висловлює думку про те, що для того, щоб зробити екзорцизм справді церковним обрядом, потрібно було усунути куріння сірки й спалення імен нечистого духа, а також виключити рідкісні замовляння «повітряних духів».

Найважливішим моментом має бути виявлення імені диявола, який мучить хворого. Для цього представлена ціла низка замовлянь. Урешті демон має сказати своє ім'я.

Використаний О. Алмазовим рукописний зразок не є оригінальним, він має запозичення з друкованого Евхологія. Пам'ятка відображає грецьку практику церковного лікування біснуватих. Повторення і цитування таких молитов вказує на широку обізнаність із цими обрядами та фіксацію їх у грецькій писемності з давніх давен.

На теренах України чин вигнання бісів розроблений у Требнику, укладеному митрополитом Петром Могилою.

Требник Петра Могили 1646 р. містить розділ «Вослѣдованіе молебное о избавленіи недугующаго отъ обуреванія и насилія духовъ нечистыхъ, и молитвы заклиательныя тѣхъже лукавыхъ духовъ»³⁹. Петро Могила використовує псалми 142, 22, 27 і 90, а також «Канонъ молебный къ Господу нашему Ісусу Христу ... къ всѣмъ святымъ, о избавленіи недужнаго отъ обуреванія бѣсовскаго». Далі відбувається читання Євангелія від Марка 17:14–17, а молитву «Отче святыи врачу душъ и телѣс...» замінюють особливою молитвою «Господи Ісусе Христе ... всея твари творче и содѣтелю»⁴⁰. Після цього священник кропить біснуватого святою водою, хреститься і хрестить біснуватого, покладає на його голову хрест, край епитрахилі та свою праву руку й читає псалом «Да воскреснет Бог».

Загалом у представленому О. Алмазовим рукописі використується 12 псалмів. Використані вони не повністю, їх скорочено й перероблено. У Петра Могили – 11 інших псалмів. У чинопослідуванні грецького рукопису використані 10 Євангельських читань, у Требнику Могили – 12. Петро Могила користується Євангельськими читаннями, котрі відповідають ідеї лікування біснуватих. У обидвох використано Євангеліє від Іоанна 1:1–17. І в грецькому рукописі, і в «Требнику» Петра Могили вживаються більше 12 заклинань і молитов.

Цікавим для нашої теми є дослідження О. Кістяковського про продаж душі чортові. Науковець зазначив, що вірування про злих духів, демонів і чортів на території України мають антропоморфічний характер. Ці істоти можуть вступати з людиною в звичайні стосунки: «любовні, шлюбні, сімейні, ділові»⁴¹. Українці вірять, що біс ув образі змія може навідувати жінок для любовних утіх, може приносити гроші багатим людям. Але розплата за служіння чорта стане «продаж душі».

Дослідник описує дещо комічну справу, котра відбулася в м. Глухові, у генеральній військовій канцелярії у вересні 1749 р. і має назву «Дело о колоднике Иване Роботе, отступившему от Бога и предавшему себя демону».

Сутність справи в тому, що 22-річний канцелярист Іван Робота, котрий вчився деякий час у Києво-Могилянській академії у класі риторики, зовсім зубожів на своїй роботі й вирішив «попросити споможенія» у чорта. Усю процедуру з написання записки чорту своєю кров'ю, видобутою з мизинця, і залишенням онієї на перехресті, канцелярист виконав. Заради «споможенія», тобто збільшення «жалованія», він запропонував демонові не лише душу, а й тіло. Проте записку на далекому перехресті знайшов не чорт, а його колега по канцелярії. Записка мала такий вигляд: «...темнозрачному адских пропастей начальнику и служителям его демонам вручаю душу и тело мое, ежели по моему требованию чинити мне споможение будут ... Кровью своею подписался Иван Робота»⁴². Нещасного ритора судили та призначили покарання: рік перебування в монастирі під особливим наглядом настоятеля. Так Іван Робота зіпсував собі життя і кар'єру.

Отже, можна дійти таких висновків. Віра людей в існування персоніфікованого добра і зла сягає глибокої давнини. Люди намагалися забезпечити себе від злих сил за допомогою ритуальних предметів (оберегів) та ритуальних дій (молитов, обкурювання сіркою тощо).

Із прийняттям християнства боротьбу з демонами та бісами перебрала на себе Церква, розробивши молитовне чинопослідування в спеціальних збірках: Евхологіях і Требниках.

³⁸ Алмазов А. Чин над бесноватым: Памятник греческой письменности XVII в. *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете*. Одесса, 1901. Т. IX. С. 30.

³⁹ Евхологion, альбо Молитвослов или Требник: У 3 т. Київ, 1646. Т. 3. С. 35.

⁴⁰ Там само. С. 36.

⁴¹ Кістяковский А. К истории верования о продаже души черту. *Киевская старина*. 1882. Т. 3 (№ 7). С. 180–186.

⁴² Там само. С. 182.

В Україні ставилися цілком серйозно до існування демонічного впливу й намагалися усіляко від нього захиститися. Проповідники визнавали небезпеку існування злих сил, писали про них, іменували диявола «царем зла».

Злі сили особливо докучали християнським праведникам, аскетам і монахам, про що зберіглося багато фактів у агіографічній літературі від самого початку існування християнства. Найдієвішими способами протистояння демонам і дияволу завжди була християнська молитва, імена Святої Трійці та Богоматері, хрест, свята вода і сповідь.

До сьогодні існування зла та боротьба з ним є темою для створення літературних бестселерів, кінофільмів і наукових досліджень.

References

Aleksandrov, O. (1999). *Starokvivska ahiohrafichna proza XI – pershovi tretyni XIII st.: Monohrafiya* [Old Kyiv hagiographical prose of the 11th – the first third of the 13th c.: Monograph]. Odesa, Ukraine.

Dysa, K. (2008). *Istoriia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII–XVIII* [A story with witches. Magic courts in the Ukrainian voivodships of the Rzeczpospolita in XVII–XVIII c.]. Kyiv, Ukraine.

Myshanych, O. (1996) *Kriz viky* [Through the ages]. Kyiv. Ukraine.

Соколюк Юлія Іванівна – молодший науковий співробітник, Інститут літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України (вул. Чорнобильська, 17, м. Київ, 03179, Україна).

Sokoliyk Iuliya – jr. science collaboration, T. Shevchenko institute of literature of National academy of sciences, Ukraine, Kyiv (17, Chornobilska str., Kyiv, 03179, Ukraine).

E-mail: lialka_red@ukr.net

Дата подання: 2 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 17 березня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Соколюк, Ю. До питання про злих духів у агіографічній літературі. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 89–98. DOI: 10.58407/litopis.250210.

Цитування за стандартом APA

Sokoliyk, Ju. (2025). Do pytannia pro zlykh dukhiv u ahiohrafichnii literaturi. [On the issue of evil spirits in hagiographical literature]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 89–98. DOI: 10.58407/litopis.250210.

Лариса Литвин

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КУРЙОЗНІЙ ПОЕЗІЇ РАНЬОГО БАРОКО¹

VISUALISATION IN UKRAINIAN CURIOUS POETRY OF THE EARLY BAROQUE

DOI: 10.58407/litopis.250211

© Л. Литвин, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8701-528X>

Однією з барокових рис є синтез мистецтв, що прослідковується в курйозній поезії, структура якої увібрала в себе засоби візуалізації. Фігурні вірші – прикметна риса літератури раннього бароко. Спираючись на стійку середньовічну візантійську культурну традицію, ренесансні впливи, поети розпочинали власну практику створення візуальної поезії.

Мета статті – дослідити українські ранньобарокові вірші, у яких використано форму азбучного вірша й акровірша як структури, установити їхній зв'язок із гімнографією та латиномовною поезією. **Наукова новизна:** учинено спробу діахронічного аналізу засобів візуалізації ранньобарокової курйозної поезії в Україні. Уперше виснувано, що в системі жанрів зорової курйозної поезії цього часу найбільше використовувалися алфавітні вірші та акровірші; дослідився зв'язок структури цих різновидів візуальних силабічних віршів із біблійною гімнографічною поезією. **Методи дослідження:** комплексний підхід до аналізованого матеріалу забезпечений поєднанням інтертекстуального, культурно-історичного, описово-аналітичного й типологічного методів.

Висновки: у перебігу діахронічного аналізу засобів візуалізації ранньобарокової курйозної поезії в Україні встановлено, що найбільше використовувалися алфавітні вірші й акровірші. Особливості будови віршового рядка молитовного вірша передбачали акцент на початку рядка (букві чи слові). Дослідився зв'язок структури цих різновидів візуальних силабічних віршів із біблійною гімнографічною поезією. На тлі розвитку освіти та книгодрукування формування барокового світовідчуття поетів було спроектоване на світське життя, у якому використовувалася давня поетична традиція.

Ключові слова: візуалізація, гімнографія, канон, раннє бароко, абетковий вірш, акровірш, панегирик.

One of the distinct baroque features is the synthesis of art, which evidently stems from curious poetry, whose structure involves several means of visualization. Figurative poetry is an outstanding feature of the literature of the early Baroque era. Poets who founded their own practice of creating concrete poetry relied on traditional Byzantine culture as well as the influence of the Renaissance.

The purpose of the publication is to examine Ukrainian poetry of the early Baroque era, which used the alphabet poetry form and acrostic as the structure, and trace its relatability to hymnology and poetry in the Latin language. **The scientific novelty** lies in the efforts of diachronic analysis of means of visualization of curious poetry in its early period in Ukraine. For the first time, it was found that in the system of genres of visual curiosity poetry of this time, alphabetic verses and acrostic verses were most often used; the connection between the structure of these types of visual syllabic verses and biblical hymnographic poetry was investigated. **Research methods** rely on a comprehensive approach to the analyzed material provided with a combination of intertextual, culturally historical, descriptively analytical, and typological methods.

The conclusion states that in the course of diachronic analysis of visualization means, the predominant usage of alphabet poetry and acrostics was discovered. The distinct features of the structure of poetic lines of prayer poems provided for the emphasis on the beginning of the line of the poem, a letter or a word. The examination of the relatability of the structure of these types of visually syllabic poems to biblical and hymnographic poetry took place as well. In the context of development, education, and book publishing the formation of the Baroque worldview was aimed at the secular life, which manifested the demand for ancient poetical tradition.

Key words: visualization, hymnology, canon, early baroque period, alphabetic poetry, acrostic, eulogy.

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

На тлі буйного цвіту візуальної поезії зрілого бароко, ранньобарокових віршів кількісно менше, але їхній аналіз указує на головні тенденції, які намітилися в українському віршуванні кінця XVI – першої третини XVII ст. Цей значущий в українській культурі період М. Грушевський назвав «першим національним відродженням нашим»².

Видання «Грецької антології» (1494 р.) і теоретичних праць із поетики М. Віди «Про поетичне мистецтво» (1527 р.), Ю. Скалігера «Поетика в семи книгах» (1561 р.) уможливило укладання загальної класифікації видів зорової поезії. В основу емблематичної поезії покладено поєднання малюнка з поетичним текстом, а курйозної – створення власне зорового образу з самого тексту поезії. У період пізнього бароко зорову поезію якнайдокладніше класифікує Митрофан Довгалецький у поетиці «Hortus poeticus» («Сад поетичний») 1736 р., називаючи слова акровірші кефаломастичними³. Серед віршових термінів, укладених у «Лексисъ» Лаврентія Зизанія (1596 р.) та «Лексиконъ славеноросскомъ» Памва Беринди (1627 р.) зустрічається: «краєгранесіє» – це «початок стиха строки», «акростіхис – краєгран, рожай вѣрша, так зложеный, же наышші літеры и головныи имя якоє або мову замыкают, през главы вершов переходячи»⁴.

До курйозних віршів, у яких зорова форма має суттєве значення, належать абеткові та акровірші. Спільне між ними – увага до першої букви рядка, яка відповідає алфавітові або є елементом слова чи речення, закладеного автором у вірші. У дослідженнях помітна плутанина в термінах «акровірш», «акростих», «алфавітний вірш». Розрізняючи алфавітний і акровірш, визначаємо їх у ранньобароковій курйозній поезії.

Інтелектуальні зрушення цього часу базувалися на гуманітарних знаннях, які плекалися в братських школах та Острозькій академії. Початкова мовна освіта включала упізнання, нанизування, читання букв і складів, а тому алфавіту приділялася пильна увага. Символічне найменування кожної літери та їхня упорядкованість, на погляд Л. Сидельникової, полягають у «розкритті та усвідомленні найважливіших для конкретної культурно-історичної спільноти понять буття»⁵. Заголовки багатьох творів того часу, таких як: «Алфавит духовный» Ісаї Копинського, «Alphabetum rozmaitym heretykomъ» Йоаникія Галятовського, «Алфавіт собраний, ридмами сложеный, от Святых Писаний, из древних речений на ползу всѣм чтущим, в правой вѣрѣ сущим» Іоана Максимовича, «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь Мира» Григорія Сковороди – указують на те, що алфавіт є певною системою, а разом із тим – прообразом упорядкованого світу.

Розбудова української культурно-освітньої сфери, мовна політика братських шкіл часів Відродження і раннього Бароко заклали вітчизняну класичну філологію: складення словників-азбуковників, підручників із мови – та спричинили літературні зміни, зокрема в поезії.

Призначення алфавітного вірша – бути частиною букваря чи граматики. Разом із тим його генезу Б. Криса визначає як «своєрідне явище алфавітного містицизму, за кожною літерою відкривається місія Ісуса Христа, реакція світу на його прихід, віхи хресного шляху»⁶, указуючи на зв'язок алфавітного вірша зі Святим Письмом. В. Колосова виводить появу алфавітного вірша до періоду християнізації Русі й називає його разом із похвалою та вступом-прологом окремими віршовими жанрами⁷.

Очевидно, що зразком для українського азбучного вірша І. Франко вважав азбучну молитву Костянтина Солунського або Костянтина Преславського (І. Даниленко), складену близько 860 р. І. Франко опублікував її текст старослов'янською мовою і переклад літературною українською мовою, звернувши увагу на відповідність кириличному алфавіту, хоча «сей акростих не скрізь видержаний»⁸, і віршовий розмір «греко-римської молитви»⁹.

І. Даниленко вбачає в цьому азбучному вірші композицію молитовного вірша, яка складалася зі «словослів'я, мотивації звернення, прохання»¹⁰ до Бога. Важливо, що ця дослідниця слідом за К. Тарановським стверджує, що ритмічним сигналом візантійського та

² Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. *Духовна Україна*. Київ: Либідь, 1994. С. 138.

³ Довгалецький Митрофан. *Поетика (Сад поетичний)*. Київ: Мистецтво, 1973. С. 272.

⁴ Історія української літератури: У 8-ми т. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 1: Давня література (XI – перша половина XIII ст.). С. 296–297.

⁵ Сидельникова Л. Символічна природа алфавітного письма. *Наукові записки Національного університету Острозької академії*. Сер. Філологічна. 2012. Вип. 23. С. 158.

⁶ Криса Б. Пересотворення світу: українська поезія XVII–XVIII ст. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, Вид-ий відділ «Свічадо», 1997. С. 118.

⁷ Колосова В. Традиції літератури Київської Русі і українська поезія XVI–XVIII ст. *Літературна спадщина Київської Русі і українська поезія XVI–XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1981. С. 89.

⁸ Франко І. Найстарша церковнослов'янська вірша. *Зібрання творів: У 50-ти т.* Київ: Наукова думка, 1983. Т. 39. С. 33.

⁹ Там само.

¹⁰ Даниленко І. Молитва як літературний жанр: генеза та еволюція. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. С. 52.

біблійного вірша є не кінець рядка, а його початок¹¹. Тому логічно зауважити, що засобом організації віршового тексту поряд із «рефренами, синтаксичними й стилістичними паралелізмами, гоміотелевтами»¹² стають акровірші й анафори.

Н. Сиротинська, яка здебільшого використовує термін «азбучний акростих», указує на фактор його використання в церковній практиці, а отже, «поступово акростих досяг верхівки свого розвитку у візантійській церковній поезії і в др. пол. IX ст. утвердився як знак вишуканості й досконалості»¹³. Зазначене ілюструємо частиною азбучного вірша, який наводить І. Франко:

Азь словомъ симъ молю Богу:
«Бе, всея твари и зиждителю
Видимымъ и невидимымъ,
Га Дха посьли живоущааго,
Да въдъхнеть въ срьдце ми слово,
Іеже боудеть на оустѣхъ всѣмъ
Живоущимъ въ заповѣдхъ ти».
Зѣло бо естъ свѣтильникъ жизни
Законъ твои и свѣтъ стѣзамъ
Іже ищеть евангльска слова
И просить дары твоя прияти.
Летить бо нынѣ и Словѣньско племя,
Къ крещению обратиша ся вси,
Людіе твои наречи ся хотяше.
Милости твоя, Бе, просятъ зѣло»¹⁴.

В українській літературі азбучні вірші поширилися наприкінці XVI ст. Вони вперше представлені вихідцями з Острозької академії, у якій закладалися основи українського віршування.

Один із них, приписуваний ректорові академії Герасимові Смотрицькому, увійшов 1578 р. до Острозької азбуки – вірш «А. Аз есмь всему миру свѣт...». Кожна буква алфавіту старослов'янської мови починає рядок вірша, ідея якого – заклик наслідувати подвиг Ісуса. Б. Криса вважає, що в ньому «кожна буква алфавіту зосібна і всі разом співвідносяться з дорогою спасіння»¹⁵. Обрис цієї дороги виокремлюються з букв алфавіту, які дублюють початкові літери рядків. Кожен рядок вірша є довільним тлумаченням положень Біблії, яку в сер. 70-х рр. XVI ст. почали готувати до видання члени острозького гуртка вчених¹⁶. У вірші впізнаються новозавітні мотиви й образи, які є інструментом провадження читачів у світ християнського гуманізму. До прикладу, перший рядок вірша «А. Аз есмь всему миру свѣт» є довільним цитуванням Нового Завіту від Івана 8:12 «Я Світло для світу. Хто йде вслід за Мною, не буде ходити у темряві той, але матиме світло життя»¹⁷. Другий рядок «Б. Бог есмь прежде всѣхъ вѣкъ» уможливорює пригадування у посланні «До Колосян» 1:15–23 зачала «Він є образ невидимого Бога, роджений перш усякого творива»¹⁸.

А. Аз есмь всему миру свѣт,
Б. Бог есмь прежде всѣхъ вѣкъ,
В. Вижу всю тайну челоуѣческую,
Г. Глаголю же вам, сыном челоуѣческим:
Д. «Добро естъ вѣрующим во имя Моє,
Е. Естъ гнѣвъ Мой на грѣшники,
Ж. Жизнь есмь всему миру,
З. Сло законопреступником,
И. Земля подножіе ногам Моим,
І. Іже естъ престол Мой на небесѣхъ,
І. Інаго нѣсть Бога развѣ Мене».
К. Како свѣщаща на Мя зол свѣт
Л. Людіе Мои законопреступниі,
М. Мыслиша на Мя злая да благая,

¹¹ Даниленко І. Молитва як літературний жанр: генеза та еволюція. С. 55–56.

¹² Там само. С. 53.

¹³ Сиротинська Н. Акростих у візантійській гимнографії та слов'янській духовній поезії. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 3. С. 186.

¹⁴ Франко І. Найстарша церковнослов'янська вірша. С. 33.

¹⁵ Криса Б. Пересотворення світу: українська поезія XVII–XVIII ст. С. 118.

¹⁶ Крालюк П., Турконяк Р., Пасічник І. Біблія Острозька (Острог, 1581). *Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. С. 44.

¹⁷ Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту / Пер. І. Огієнка. Б.м., 1988. 1528 с.

¹⁸ Там само.

Н. На крестѣ пропяша Мя,
 О. Оцта и желчи напоиша Мя,
 П. Праведнаго Сына Божія,
 Р. Разделиша ризы Моя себѣ
 С. Студно грѣх содѣвающе,
 Т. Тернов венец возложиша на Мя.
 У. Умы Пилат руцѣ, рече: «Чист есмь от крове Праведнаго сего».
 Ф. Фарисеи ж возопиша: «Возми, возми, распни Єго»!
 Х. Хотя же спасенія вашего, вся претерпѣх
 Ω. От неправедных беззаконник,
 Ц. Церкви вам подписаю свобожденіе,
 Ч. Чисты вас приводя Своєму Отцу,
 Ш. Шатанія бѣсовскаго свобождаю вас
 Щ. Щедротами Своего челоуѣколюбія¹⁹.

Із повного тексту видно, що алфавітний принцип побудови віршового твору відображав символічну картину світогляду автора в алфавітній послідовності, який оптимально встановлював контакт між автором і читачем.

Акростих ще старший за алфавітний вірш, він «належить до тих нечисленних формотворчих структур, що зберігалися впродовж тисячоліть і представлені в численних сакральних жанрах: від сакральної гимнографії до духовної поезії та духовних пісень»²⁰.

Біблія була джерелом як ідей, так і форм. Н. Корольова зазначає, що «у текстах Старого Заповіту знаходимо написані у формі акровіршів псалми (9, 24, 33, 36, 110, 111, 118, 144), Гімн добродієній дружині (Притчі 31. 10–31), а також Плач Єремії, що практично повністю написаний у вигляді акровірша»²¹. З іншого боку, досліджуючи графічні елементи латиномовних акровіршів, вона вказує на еволюцію акровірша в літературному процесі, типи та особливості функціонування, з'ясовує роль конструктивної функції графічних елементів акровірша²². Переклади грекою, латиною, старослов'янською мовами видозмінювали структуру акровірша залежно від особливостей самої мови.

Форму алфавітного вірша часто застосовували в канонах. Це було зручно завдяки 24 літерам грецького алфавіту, що відповідало вісьмом пісням канонів, у кожній із яких було по три тропарі²³. Ця практика перейшла до слов'янської традиції, проте ускладнилася через більшу кількість літер в алфавіті.

Про популярність акростиха на середньовічних українських територіях свідчать найдавніші збережені тексти, серед яких, зокрема, кондаки Романа Солодкоспівця, канони Косьми Маюмського, Великий канон Андрія Критського, ритмізовані переклади старослов'янською мовою канонів Іоана Дамаскина авторства Константина Преславського. «Збереження традиції православно-візантійської духовності, відчутне тяжіння до церковнослов'янської книжності»²⁴ позначилося на становленні метричної композиції, жанрології українських барокових віршів, що відбувалося загалом на основі латинської культурної традиції.

Українська поезія періоду раннього бароко перейняла попередній досвід візантійської літургійної практики і зберегла акровірш як формотворчу структуру в полемічних творах, тематика яких значною мірою визначала Новий час. Про обізнаність ранньобарокових поетів із цими віршами свідчить характер освіти. Усі вони були випускниками братських шкіл, для яких віршування, і що важливо, церковний хоровий спів, були необхідною умовою долучення до візантійської та перекладної гимнографії, а «давньогрецькі гимнографічні твори функціонували за законами християнської тонічної поезії, покладеної на музику»²⁵, – зауважував Є. Дзиджора.

Тенденція використання акровіршів посилилася завдяки запровадженню силабіки з чіткою фіксацією віршового рядка, можливістю графічного виділення першої букви, на цьому етапі була композиційно застосована переважно як передмова до читачів.

На думку М. Сороки, який подав докладну класифікацію зорової барокової поезії, «в українській літературі акровірш виник у середині XVI ст. на основі західноєвропейських

¹⁹ Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. Київ: Наукова думка, 1978. С. 9.

²⁰ Сиротинська Н. Акростих у візантійській гимнографії... С. 185.

²¹ Корольова Н. Графічні елементи латиномовного акровірша як спосіб вторинної і додаткової семантизації тексту. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. 2014. Вип. 26. С. 53.

²² Там само. С. 50.

²³ Ясіновський Ю. Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу. Львів, 2011. С. 65.

²⁴ Історія української літератури: У 12 т. Київ: Наукова думка, 2014. Т. 2: Давня література (друга половина XVI – XVIII ст.). С. 80.

²⁵ Дзиджора Є. Гимнографія Київської Русі XI–XIII ст.: структурне ціле канону мінейного циклу. Одеса: Астропринт, 2018. 480 с.

теорій про курйозне віршування»²⁶. Наведемо кілька аргументів, відстоюючи думку про те, що акровірші були відомі в церковній поезії, яка мала грецьке підґрунтя, а отже, можна поставити під сумнів це категоричне твердження. На противагу М. Сороці Є. Джиджора зазначає, що «яскравою особливістю візантійської та слов'янської гімнографії стали прийоми краєгранесії (акровірша) та краєсогласія (анафори – повтор однакових начал слів та епіфори – збігання закінчень слів)»²⁷.

Акровірші стали відомі українським поетам із візантійських і болгарських гімнографічних джерел. П. Крип'якевич згадує давньоболгарський канон невідомого автора на Введення Богородиці із фразовим акростихом «Прийми, Пречиста, п'їїє принесенія Твого», який часто трапляється в слов'янських літургійних збірниках²⁸. Низка науковців, серед яких С. Темчин²⁹ та Є. Джиджора³⁰, уважають, що в гімнографії найчастіше ключем до акровірша було прізвище його автора. Н. Сиротинська пояснює це рішенням Лаодикійського собору 360 р., що заборонив виконувати піснеспіви, складені невідомими особами³¹. У ході перекладу, реконструювавши акровірш, можна було з великою ймовірністю припустити авторство того чи іншого канону. Наприклад, В. Криську вдалося повністю реконструювати грецький акровірш «слава кирилу василій філософу пою» і відтак висловити припущення щодо можливого автора канону – невідомого Василя³².

Перший бароковий акровірш в українській літературі розміщений у полемічному творі «Вопросы и отвѣты православному зъ папезникумъ» (написаному, як припускають науковці, у Дерманському монастирі 1603 р.) і є передмовою, зверненою до читачів. Він називається «Вършы, або стихи до того, што читал, которым краєгранесие сицево: “Хранися италиян”». У акровірші текст набуває можливості бути інтерпретованим не лише лінійно, але й вертикально. Синтезом текстового та зорового компонентів його автор, Даміан Наливайко, реалізує тему та ідею вірша. Навівши аргументи на користь святості православної Церкви, автор закликає православних остерігатися католиків:

Хронологію старую прочитаючи,
розумѣти не трудно, писмо умѣючи,
Анатолинская церков, яко статечне
на Христѣ фундованую вѣру сполечне
Из сынами своими неотмѣнно держить.
со Христом Господем збираючи, не грѣшить.
Якось тут в тых «Вопросѣх и отвѣтѣх» читал,
и недармо на пятьдесят главизн росписал,
Тиранского шаленства абым ты свободил,
абысь з двѣма пятьдесятниками не згорѣл.
Людскіє упорности огнем поपालяет,
Илия третего дня покоры спасает.
А ты православія мужайся, народе,
небесный цар завше съ тобою ест и буде!³³

Акровірші раннього бароко дають підстави твердити, що автор не акцентує уваги на своєму прізвищі, а відповідно до їхнього панегіричного змісту у вертикалі можна було прочитати ім'я та прізвище мецената, церковного діяча, представника давньої української аристократії, які виявляли добродетельність у духовній сфері того часу. Топос скромності, властивий середньовічній прозі, використовується й у віршах раннього бароко – прізвище чи ім'я поета не робить ключем до акровірша. Підстави для такого висновку дають акровірші, створені членами Києво-Печерського гуртка.

Тарасій Земка, Памво Беринда й інші літератори та друкарі Києво-Печерської лаври в 1630 р. склали панегірик-акровірш наскрізний «Імнологія», який присвятили архімандритові Петрові Могилі. Уже тоді великі заслуги Петра Могилі, який завідував Лаврською друкарнею, писав передмови й післямови до видань, був одним із засновників Київського братства та ігуменом Києво-Братського Богоявленського монастиря, варті були вірша, жанрова ознака якого зазначалася в заголовку: «Імнологія, си ест пѣснословіє, або

²⁶ Сорока М. Зорова поезія в українській літературі кінця XVI – XVIII ст. Київ: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1997. С. 24.

²⁷ Джиджора Є. До проблеми літературознавчого вивчення середньовічної гімнографії (постановка питання). *Ліствиця Якова: збірник статей на пошану професора Леоніда Ушкалова з нагоди його шістдесятиліття*. Харків: Майдан, 2016. С. 146.

²⁸ Крип'якевич П. Про богородичну гімнографію у грецькій Церкві. *Καλοφωνία*. Львів, 2010. Ч. 5. С. 165.

²⁹ Темчин С. О греческом походе древнейшей службы Кириллу Философу. *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus*. Падерборн–München–Wien, 2007. С. 329.

³⁰ Джиджора Є. Гімнографія Київської Русі XI–XIII ст. ... С. 48.

³¹ Сиротинська Н. Акростихи у візантійській гімнографії... С. 185.

³² Крисько В. Старославянський канон Кириллу Философу: источники и реконструкция. Москва, 2014. С. 466.

³³ Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. С. 153.

пѣснь през части писмом мовленаа на день вѣскр[е]сенія Господа нашего Ісуса Христа». У присвяті для посилення урочистого звучання була зазначена наявність акровірша: «ПЕТРОВИ МОГИЛѢ, АРХИМАНДРИТУ СВЯТЫЯ ЧУДОТВОРНЫЯ ВЕЛИКІА ЛАВРЫ ПЕЧЕРСКІА КІЄВСКІА, ВОЄВОДИЧУ ЗЕМЕЛѢ МОЛДАВСКИХ (се же и акростіхис)». Кількість віршів, а отже, їхніх авторів, обумовлювалася задуманим словом чи фразою. Творців панегірика така ж кількість, як слів у реченні, а заголовки всіх віршів складають такий текст:

Вѣскресеніа день
Просвѣтимъся трѣжеством
И друг друга обыймѣм
Рецѣм братіи, ненавидящей нас
Простимъся вѣскресеніем
И тако възопиим
Христос вѣскресе изъ мертвых
Смертію смръть поправ
И сущымъ вѣ гробѣхъ живот даровав
Покланяемся Его трідневному вѣскресенію³⁴.

У панегірику, створеному, з одного боку, «на зразок візантійської гімнології»³⁵, а з іншого – з наявними ознаками силабічного вірша – ужито суміжне та кільцеве римування, урізноманітнено строфіку (дворядкову та чотирирядкову), також використано форму акровірша, який складає ідейний ключ.

Окрім названої спорідненості з візантійською гімнографією, Є. Джиджора виділяє ще одну, відводячи акровіршеві важливу композиційну роль у парадигмі мінейного канону, за його допомогою упорядковуються тропарі дев'яти пісень³⁶. Цей прийом використано в «Імнології», щоб з'єднати акростиховою фразою окремі вірші в єдиний панегірик. Цю думку висловлено було ще раніше: «вишуканість акровіршової композиції (хоч і на зразок візантійських гімнографічних жанрів), складна віршова будова – це типові риси нового стилю, що все настійніше виявляв себе в українській книжній поезії»³⁷.

Задовго до авторів «Імнології», років на сімдесят, український новолатинський поет Григорій Чуй із Самбора (1523–1573) в «Еклогах» вводить акровірші в діалоги головних персонажів – пастухів Кастора і Поллукса. Перший із них надсилає привітання Львівському архієпископу: «Павло Тарло, архієпископ міста князя Лева»³⁸, а другий проголошує: «Славо наша, Павле, архієпископе, слава тобі»³⁹.

Олександр Митура, учитель львівської, а потім київської братської школи, у 1618 р. видав збірку «Възерунк цнот превелебного в Бозѣ Его милости Господина Отца Єлисея Плетенецкого, архимандрита Кієвского монастыря Печарского и проч.». Серед низки віршів, які традиційно складали композицію збірки: геральдичні вірші, вірші, які прославляють його відданість православній вірі та друкарській справі, є заключний вірш, початкові літери непарних рядків формують слово «КОЛЯДА».

Каждый вѣрный сего дня духом веселися
а на пристѣе Христови пилене готовися.
Он к нам з неба на землю позволи зступити:
бы от влады шатана мог освободити
Люд, творене рук Своих, и так Ся понижил,
же ся до нас, неждников, ведлуг тѣла зближил.
Яко ж Его витати, о то ся стараймо,
як може быть напенкней в тоє потрафляймо.
Дяки чинѣм всѣ сполне за то наваже[н]є,
же през пристѣе на землю справил нам збавене.
Абы теж день тот святыи Свого нароженя
В веселю дал отправитъ, просѣм узыченя⁴⁰.

Горизонтальне прочитання вірша передає святкування народження Ісуса Христа, що супроводжується радістю звільнення «от влады шатана»⁴¹, у вертикальному сенсі поєднується із язичницьким образом Коляди.

³⁴ Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. С. 416.

³⁵ Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ковалів Ю. У 2-х т. Київ: Академія, 2007. Т. 1. А (аба) – Л (лямент). С. 415.

³⁶ Джиджора Є. Гімнографія Київської Русі XI–XIII ст. ... С. 65.

³⁷ Історія української літератури: У 8-ми т. Т. 1. С. 321.

³⁸ Слово многоцінне. Київ: Аконт, 2006. Книга 2. С. 86–87.

³⁹ Там само. С. 83–84.

⁴⁰ Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. С. 416.

⁴¹ Там само. С. 417.

Для організації тексту в слов'янській гімнографії анафора так часто використовувалася, як і акrostих. Анафора – це риторична фігура, яка відігравала композиційну роль у віршовому тексті, маючи змогу організовувати його форму. Це, як і увага до першої літери рядка та давнини походження, спільне між анафорою та акровіршем.

Анафори не належать, за класифікацією М. Сороки, до візуальної поезії, хоча В. Колосова і В. Крекотень⁴² відносять «Плач, альбо лямент по зестю з свѣта сего вѣчної памяти годного Григорія Желиборского» невідомого автора (написаний 1615 р.) до акровіршів. На початку вірша, присвяченого смерті цілого ряду достойників шляхетського роду Желіборських, є вірш, рядок якого містить анафору «аще не бысть»:

Аще не бысть напасти,
Благ мир и его власти.
Аще не бысть старіти,
Изволихом в вѣки жити.
Аще не бысть мертвымъ воскресеніа,
Не бысть живымъ терпенія.
Аще не бысть испытанія,
Не бысть намъ покаяннѣ.
Аще не бысть отъ геескаго дыма горести и мрака,
Не бысть въ души нашей реченаго Божія страха⁴³.

Попередником у широкому використанні анафори є не лише гімнографія, але й латиномовний ренесансний поет Павло Русин із Кросна «Ad libellum» («До книжечки») та «До Севастьяна Маді, щоби він, коли залишить Польщу і повернеться до рідного краю, привітав свою батьківщину таким віршем» («Ad Sebastianum Maghyum Pannonium, ut cum relicta Polonia ad oras paternas pervenerit, hisce versibus patriam suam carissimam salutet») 1509 р. Єдиний зразок використання анафори у вірші ранньобарокового періоду підпорядковується тому ж правилу, яке стосується акровірша.

Більш складною формою порівняно з алфавітним віршем та акровіршем є анаграма. В анаграмі у результаті ігрового моделювання букв виникає нове слово або речення. Проте М. Сорока вважає, що в анаграмах порівняно з абетковими віршами та акровіршами зорова форма має менше значення⁴⁴. Такого стибу віршем є декламація «Лямент по святоблिवо вмерлім ... Іоанну Василевичу» Давида Андрієвича, учителя братської школи, надрукована у Луцьку 1628 р. У кінці вірша є анаграми: «ІОАН ВАСИЛЕВИЧ» – «ВЕСОЛЫЙ ЧАС НИВА»; «ІОАНН ВАСИЛЬЄВИЧ ПРЕЗВИТЕР» – «СЕ ЧАС ВОЛНЫЙ ПРИЗЪВАТИ РЕВЪНЕ».

ВАС всѣхъ жекнатИ ЛюдЕй, Въ такъ стИслый
Часъ смерти
И рОзмовляти зъ ВАми. Ни єдНой чверѣти
Смерть мнѣ не поВелѣла, еЩЕ уНИКънути,
БРАТІю, и Своє все Кажет повергнути⁴⁵.

Закінчує «Лямент...» вірш «Короніс», що є тезоіменною анаграмою з іменем Івана Василевича, священника братської церкви. Ця єдина анаграма ілюструє висновок про те, що зароджуються такі види зорових курйозних віршів, які в період зрілого бароко набудуть поширення.

Отже, в українській поезії раннього бароко виникає курйозна зорова поезія. Вона представлена алфавітними, акровіршами й анаграмою. Алфавітні та акровірші складають найбільшу групу, яка є прикладом поєднання візантійської поетичної церковної традиції та латинських впливів.

References

- Danylenko, I. (2008). Molytva yak literaturnyi zhanr: heneza ta evoliutsiia [Prayer as a literary genre: genesis and evolution]. Mvkolaiv, Ukraine.
- Dzhvdzhora, Ye. (2016). Do problemv literaturoznavchoho vvvchennia serednovichnoi hymnohrafii (postanovka pytannia) [On the problem of literary study of medieval hymnography (questioning)]. Khar'iv, Ukraine.
- Dzhvdzhora, Ye. (2018). Hymnohrafii Kyivskoi Rusi XI–XIII st.: strukturne tsile kanonu mineinoho tsyky [Hymnography of Kievan Rus of the 11th–13th c.: the structural whole of the canon of the minyan cycle]. Odesa, Ukraine.
- Korolova, N. (2014). Hrafichni elementy latynomovnoho akrovirsha yak sposib vtorynnoi i dodatkovoi semantyzatsii tekstu [Graphic elements of Latin acrostic poetry as a way of secondary and additional se-

⁴² Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. С. 25.

⁴³ Там само. С. 213.

⁴⁴ Сорока М. Зорова поезія в українській літературі... С. 155.

⁴⁵ Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. С. 355.

mantisation of the text]. *Komparatyvni doslidzhennia slovianskykh mov i literatur – Comparative studies of Slavic languages and literatures*, 26, P. 52–63.

Kovaliv, Yu. (Comp.). (2007). *Literaturoznachna entsyklopediia* [Literary encyclopedia]. Kyiv, Ukraine.

Kraliuk, P., Turkoniak, R., Pasichnyk, I. (2011). *Bibliia Ostrozka* (Ostroh, 1581). *Ostrozka akademiia XVI–XVII st. Entsyklopediia* [The Ostroh Bible (Ostroh, 1581). Ostroh Academy of the 16th–17th c. Encyclopedia]. Ostroh, Ukraine.

Krypiakevych, P. (2010). *Pro bohorodychnu hymnografiu u hretskii tserkvi* [On the hymnography of the Virgin in the Greek church]. Lviv, Ukraine.

Krysa, B. (1997). *Peresotvorennia svitu: ukrainska poeziia XVII–XVIII st.* [Recreating the world: Ukrainian poetry of the 17th–18th c.]. Lviv, Ukraine.

Krysko, V. (2014). *Staroslavianskyi kanon Kyryllu Fylosofu: vstochnyky v rekonstruktsii* [Old Slavonic canon to Cyril the Philosopher: sources and reconstruction]. Moscow, Russia.

Soroka, M. (1997). *Zorova poeziia v ukrainskii literaturi kintsia XVI–XVIII st.* [Visual poetry in the Ukrainian literature of the late 16th–18th c.]. Kyiv, Ukraine.

Sydelyukova, L. (2012). *Symvolichna pryroda alfavitnoho pysma* [Symbolic nature of alphabetic writing]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia – Scientific notes of the National university of Ostroh academy*, 23, P. 156–159.

Syrotynska, N. (2022). *Akrostykh u vizantiiskii hymnografii ta slovianskii dukhovnii poezii* [Acrostic in Byzantine hymnography and Slavic spiritual poetry]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv – Bulletin of the National academy of management personnel of culture and arts*, 3, P. 184–189.

Yasinovskyi, Yu. (2011). *Vizantiiska hymnografiia i tserkovna monodiia v ukrainskii retseptsii ranno-modernoho chasu* [Byzantine hymnography and church monody in the Ukrainian reception of the early modern period]. Lviv, Ukraine.

Литвин Лариса Миколаївна – кандидатка філологічних наук, старша викладачка кафедри української літератури Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка (вул. Остроградського, 2, Полтава, 36000, Україна).

Lytvyn Larysa – candidate of philological sciences, senior lecturer of the department of Ukrainian literature; Poltava V. Korolenko national pedagogical university (2 Ostrogradsky str., Poltava, 36000, Ukraine).

E-mail: chapel2012@ukr.net

Дата подання: 3 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 14 березня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Литвин, Л. Візуалізація в українській курйозній поезії раннього бароко. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 99–106. DOI: 10.58407/litopis.250211.

Цитування за стандартом APA

Lytvyn, L. (2025). *Vizualizatsiia v ukrainskii kurioznii poezii rannoho baroko* [Visualisation in Ukrainian curious poetry of the Early Baroque]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 99–106. DOI: 10.58407/litopis.250211.

Ольга Максимчук

БІБЛІЙНІ ЦИТАТИ СЕРЕД ПОКРАЙНІХ ЗАПИСІВ АРХІЄПІСКОПА ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

BIBLICAL QUOTES AMONG THE MARGINAL NOTES OF ARCHBISHOP LAZAR BARANOVYCH

DOI: 10.58407/litopis.250212

© О. Максимчук, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6932-6434>

Метою статті є вивчення біблійних цитат серед покрайніх записів чернігівського архієпископа Лазаря Барановича на матеріалі двох примірників збірок його проповідей з відділу стародруків Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. **Новизна.** Досягнення поставленої мети дало змогу простежити, які біблійні книги український автор цитує найчастіше, якими перекладами Святого Письма користується, наскільки точно відтворює біблійний текст, та яку функцію виконують біблійні фрази на маргінесах його книжок. У статті використовувалися описовий, текстологічний, компаративістичний **методи**. Здобуті **висновки** демонструють, що найчастіше серед маргіналій трапляються цитати з книг Нового Завіту та Псалмів церковнослов'янською мовою, однак Баранович наводить також біблійні стихи польською (переважно книги Старого Завіту) та значно рідше – латинською мовами. Цитати часто не дослівно повторюють друкований текст Святого Письма. Розбіжності можуть бути пов'язані з тим, що автор наводив Біблію з пам'яті, не дуже дбаючи про точність цитування. У випадку з церковнослов'янськими цитатами також можливо, що Баранович користувався не Острозькою Біблією, а іншими виданнями біблійних книг (наприклад, окремими виданнями Нового Завіту, текст яких дещо відрізнявся від острозького друку). Щодо покладеного на них функціоналу, біблійні цитати могли бути своєрідним доповненням до тексту, альтернативним епіграфом чи темою проповіді, – якщо припустити, що автор прагнув створити нову версію свого казання, або ж просто частиною читацького відгуку автора на власне ж творіння.

Ключові слова: маргіналія, цитата, проповідь, книжкове видання, Біблія, Лазар Баранович.

The purpose of the article is to study biblical quotations among marginal notes of Chernihiv Archbishop Lazar Baranovich, based on the material of two copies of his sermons from the department of the early printed books at the V. Vernadskyi national library of Ukraine. **Novelty.** Achieving this goal allowed for tracing which biblical books the Ukrainian author most frequently quotes, which translations of the Holy Scriptures he uses, how accurately he reproduces the biblical text, and what function biblical phrases on margins of his books serve. The article employs descriptive, textual, and comparative **methods**. **The conclusions** demonstrate that marginal notes most often include quotations from the New Testament and Psalms in Church Slavonic, although Baranovich also cites biblical verses in Polish (primarily from the Old Testament) and, much less frequently, in Latin. Quotations sometimes do not verbatim reproduce the printed text of the Holy Scriptures. Differences may be related to the fact that the author cited the Bible from memory, paying little attention to the precision of the quotes. In the case of Church Slavonic quotations, it is also possible that Baranovich used not the Ostroh Bible but other editions of biblical books (for example, separate editions of the New Testament, the text of which differed somewhat from the Ostroh print). Regarding their assigned function, biblical quotations could serve as a kind of addition to the text, an alternative epigraph, or the theme of the sermon – assuming that the author aimed to create a new version of their sermon – or simply as part of the author's reader response to their own work.

Key words: marginal note, quote, sermon, book edition, Bible, Lazar Baranovich.

Серед українських церковних і громадсько-політичних діячів середини – другої половини XVII ст. чільне місце належить архієпископу Чернігівському та Новгород-Сіверському Лазарю Барановичу (†1693). Наразі достеменно невідомо про місце й час його народження. Викладач, а згодом ректор Києво-Могилянської колегії та настоятель Київсько-го братського монастиря, у 1657 р. він очолює чернігівську кафедру, а 1666 р. отримує сан

архієпископа¹. Почавши подвижницьке служіння в Києві, значну частину свого життя і трудів архієпископ Лазар присвятив розвитку Чернігова як духовного та культурного осередку Гетьманщини.

Лазар Баранович – плідний автор, доробок якого складають численні прозові та віршовані твори, зокрема гомілетичні, поетичні та догматично-богословські тексти. Баранович уклав та видав два збірники власних проповідей², написаних церковнослов'янською мовою, що мають назву «Меч духовний» (1666) і «Труби на дні нарочиті» (1674, інше видання того ж року вийшло під назвою «Труби словес проповідних»). Обидві збірки побачили світ в друкарні Києво-Печерської лаври.

У відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігаються два унікальних примірники цих видань – «Меч духовний» за шифром Кир. 1209п і «Труби на дні нарочиті празників» за шифром Кир. 1185п, – що були у власності самого автора й рясно списані його примітками. Маргіналії цих примірників, а також покрайні записи, зроблені рукою Барановича, у московському Псалтирі (1653) за шифром Кир. 3004п вивчала співробітниця відділу стародруків НБУ ім. В. Вернадського Маргарита Шамрай. Деякі із відчитаних нею записів опубліковані у виданні «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського»³. Загальний огляд та класифікацію маргіналій чернігівського архієпископа М. Шамрай подає у статті «Невідомі записи Лазаря Барановича»⁴. На жаль, її дослідження лишилося незавершеним, а значна частина напрацювань не була опублікована.

Подальші студії над цією темою, зокрема виступи на наукових конференціях співробітників відділу стародруків НБУВ, є логічним продовженням роботи М. Шамрай. Серед опублікованих праць можна згадати статтю О. Матушек «Автокомунікація у творчості Лазаря Барановича»⁵ та відповідний розділ із її монографії «Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко» («Автокомунікація Лазаря Барановича»⁶). Дослідниця зазначає, що як матеріал вона використовує в основному маргіналії, відчитані М. Шамрай.

Утім, велика кількість маргіналій ще потребує прочитання та дослідження, адже вони є невід'ємним складником інтелектуального і творчого доробку українського автора. Тож пропонується студія, метою якої є виокремлення та загальний огляд біблійних цитат серед покрайніх записів Лазаря Барановича, є черговим кроком на цьому шляху.

Маргіналії чернігівського архієпископа різні за змістом, мовою та функціями, які на них покладено автором. Частина з них – цитати або парафрази з книг Святого Письма, церковних піснеспівів, писань отців Церкви, авторів Середньовіччя та Нового часу, зокрема теологів, біблійних коментаторів, проповідників, істориків тощо. Подеколи бачимо серед них лише посилання на твір, навіть із зазначенням його сторінки, однак без самої цитати. Частина маргіналій є чимось на кшталт благочестивих розмислів чи молитовних звертань Барановича, помережаних біблійними алюзіями. Трапляються також віршовані рядки, приказки, схематичні малюнки з підписами, наприклад, хреста, серця, півмісяця, думки на важливі суспільно-політичні теми, як от протидія турецькій експансії, побутові спостереження тощо.

Деякі з маргіналій пов'язані з надрукованим текстом, доповнюючи зміст і слугуючи прикладом для викладеного у книзі. Це стосується передовсім біблійних стихів, які наводить Лазар Баранович. Наприклад, на першій сторінці *Слова на неділю 9 по зішестю Святого Духа про ходіння Ісусове по морю* з видання «Меч духовний» (арк. 145) вл. Лазар зазначає цитати, що ілюструють головну ідею казання, – Ісус рятує людей у великій небезпеці, символом якої виступає буря на морі: «Прийде Сын челоуѣческій взискати и спасти погибше» (див. Матвія 18:11), «Заблудих яко овча погибшая, взищи раба твоего» (Псалмів 118:176). Зв'язок із текстом виявляється також у маргінальних фразах небіблійного походження. До прикладу, на першій сторінці *Слова на неділю 2 по Пасці про Фому* (збірник

¹ Більше про біографію святителя див., наприклад: Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко: монографія. Харків: Майдан, 2013. С. 15–21.

² Лазаря Барановича можна вважати представником барокового типу проповідництва в Україні, до якого належать також Йоаннікій Ґалатовський, Антоній Радивилівський, Димитрій Туптало, Варлаам Ясинський та ін. Вплив ренесансної риторики і барокових смаків, ускладнення та урізноманітнення змісту, використання численних стилістичних фігур, зміна структури проповідей та композиції цілих збірників, – усе це вирізняє українську барокову проповідь від попередніх форм давньоукраїнської гомілії (див. детальніше характеристику українського проповідництва XVII–XVIII ст., наприклад: Броджі Дж. Барокова гомілетика у східнослов'янському культурному просторі. Культурний поліморфізм українського світу. Київ: Дух і літера, 2022. С. 321–358).

³ Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Київ, 2005. С. 39–56, 172–187.

⁴ Шамрай М. Невідомі записи Лазаря Барановича. *Бібліотечний вісник*. 2001. № 3. С. 29–32.

⁵ Матушек О. Автокомунікація у творчості Лазаря Барановича. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна*. 2012. № 994. Вип. 64. С. 29–32.

⁶ Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко. С. 68–79.

«Меч духовний») занотовано польськомовну приказку «Ларау Томку роки на ротку» («Хапай, Томку, поки на сільці», арк. 10). Фраза означає приблизно «не втрачай нагоди», вона трапляється у давніх фразеологічних збірниках, наприклад, «Адагії» Іжегожа Кнапського 1632 р.⁷ Баранович наводить приказку не випадково, адже проповідь і справді присвячена апостолу Фомі (Томі), який не вірить у воскресіння Христа й хоче торкнутися його руками, щоб переконатися в чуді.

Прикметно, що прислів'я наведено польською мовою, якою Баранович вільно володів і писав твори, адже вона була мовою ділового спілкування багатьох уродженців Речі Посполитої. За спостереженнями М. Шамрай, вл. Лазар «церковнослов'янською послуговується, звичай доповнюючи свою проповідь або друкований текст; польською віршує, описує звичай народів, стихійні явища, оцінює історичні події, цитує прислів'я; латинською – наводить уривки з творів давніх християнських авторів, зокрема блаженного Августина та античних: Овідія, Діонісія Ареопажита, Орігена та ін.»⁸.

Мовне «багатоголосся» притаманне усьому доробку Лазаря Барановича: його гомілетичні тексти видані церковнослов'янською мовою, а поетичні збірки – польською. Утім, у текстах видань трапляються й українізми; окрім того, у бібліографії засвідчено україномовні вірші авторства Барановича («Слово на Різдво», Чернівці, 1682⁹). У його ж польськомовних працях можна побачити окремі фрази чи фрагменти латиною.

Назагал «польщизна» чернігівського архієпископа позначена регіональними особливостями. Він користувався периферійним (кресовим) діалектом, а саме: його південним варіантом¹⁰. При цьому Лазар Баранович міг вдаватися до макаронізмів, змішуючи різні мови в одному фрагменті, наприклад, вплітаючи у польський текст цитати церковнослов'янською, набрані латинськими літерами¹¹. Непоодиноким використання латинських фраз у переважно польськомовних текстах – традиційне явище в українській письмовій культурі др. пол. XVII – поч. XVIII ст.

Мультилінгвізм Лазаря Барановича відобразився і на біблійних цитатах, які він наводить, зокрема у своїх записях на берегах книжок. Баранович використовує кілька перекладів Біблії – церковнослов'янський, польський та латин.

Саме біблійні стихи становлять найбільшу групу поміж аналізованих маргіналій, що й не дивно, зважаючи на сан автора та його активну проповідницьку діяльність, у якій він спірався у першу чергу на Святе Письмо.

Хоча українська проповідь доби Бароко й відійшла від концепції простого коментування біблійного уривку, проте продовжувала спиратися на біблійні цитати та їх тлумачення як один зі стрижнів, довкола яких будується структура казання. Біблійні стихи звичай використовувалися як мотто (епіграф), що відображало основну тему проповіді, до якої постійно поверталися автори у своєму викладі. Учень Лазаря Барановича й інший визначний проповідник того часу Йоаникій Галятівський зауважував: «Бо каждое казанне мое ведлуг теми написано. Що в темѣ, тоє в ексордіум, и в наррацыи, и в конклюзыи (вступі, основній частині, висновках – О. М.) знайдуется»¹². Тому та сама цитата або й інші, пов'язані із нею ключовим словом, образом чи ідеєю інколи неодноразово повторюються у тій же проповіді.

Біблійні цитати поміж маргіналій можуть виступати своєрідною альтернативою уже вказаному в проповіді мотто. Часом Лазар Баранович позначав виписаний ним біблійний стих словом *thema*; це може вказувати на те, що автор бачив його як ще одну «тему» (мотто) казання, яка покликана узагальнити основний зміст проповіді. Наприклад, на арк. 49 «Меча духовного» помітка *thema* передує цитаті «Възнесется Бог спасения моего» (Псалмів 17:47), хоча проповідь (Слово на св. Четверток вознесіння Господня) має інший епіграф, теж із псалмів: «Вознесися не небеса Боже и по всей земли слава твоя» (Псалмів 56:6).

Як правило, після біблійної цитати Лазар Баранович вказує назву книги та розділ, звідки її узято, а також стих чи зачало (для псалмів або уривків із Нового Завіту), що дає змогу зіставити цитування автора з текстом Святого Письма. Такі вказівки є дуже помічні, зважаючи на те, що почерк о. Лазаря не чіткий і погано читається, подекуди чорнила розпливлися чи поблякли, а частина записів на краях аркушів була зрізана.

⁷ Knapiesz G. Thesavri Polonolatinogræci. T. 3: Adagia Polonica. Cracoviae: Typis Francisci Caesarii, 1632. P. 849.

⁸ Шамрай М. Невідомі записи Лазаря Барановича. С. 29.

⁹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Львів: Вища школа, 1981. Кн. 1: 1574–1700. № 603.

¹⁰ Лазаренко О. Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII ст. (на матеріалі творів Лазаря Барановича): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Київ, 2005. С. 13.

¹¹ Лазаренко О. Особливості функціонування польської мови в Україні... С. 15.

¹² Галятівський Й. Ключ разумьный. Львів: Друкарня М. Сльозки, 1665. Арк. 514. Тут і далі в цитатах із джерел спрощуємо орфографію, а також унормовуємо пунктуацію.

Після деяких цитат немає посилань на біблійні книги чи стихи, тому їх прочитання також вимагає ідентифікації маргіналії як частини біблійного тексту.

Особливості і тенденції у цитуванні Біблії Лазарем Барановичем ми продемонструємо на прикладі переліку маргіналій на сторінках п'яти проповідей, обраних нами довільно (виявлені цитати або парафрази зі Святого Письма наводимо у порядку розміщення – від цитат на першій сторінці до цитат на останній сторінці проповіді, назви біблійних книг подаємо за виданням Українського біблійного товариства 2020 р. за ред. Р. Турконяка):

- *Слово на неділю 2 по Пасці про Фому* («Меч духовний», арк. 10–16 зв.):

Івана 20:28
Псалмів 22:1
Псалмів 67:21
Псалмів 3:9
Матвія 25:34
Матвія 6:10 або Луки 11:2
Луки 1:33 (парафраз)
Псалмів 76:2
Івана 20:22
1 Коринтян 12:3
Матвія 7:21
Колосян 3:11
Івана 20:27
Псалмів 28: 1–2
Матвія 26:23
Матвія 5:13
Пісня пісень 2:1
Псалмів 76:3
Солунян 4:16
Івана 9:35–39
Івана 3:18–19
Івана 3:21
Івана 20:25
Івана 20:27–28
Івана 10:9
Матвія 23:4
Івана 20:25
Івана 20:28
Луки 24:39–40
Івана 20:28

Всі зазначені цитати наведено церковнослов'янською мовою.

- *Слово на св. Четверток вознесіння Господня* («Меч духовний», арк. 48–56):

Псалмів 17:47 (церковнослов'янською, двічі на сторінці)
Приповістей 15:20 (польською мовою)
Івана 16:28 (церковнослов'янською, двічі на сторінці)
Ісаї 2:17 (церковнослов'янською)
Луки 24:51–52 (церковнослов'янською)
Псалмів 17:47 (церковнослов'янською)
Псалмів 37:22–23 (церковнослов'янською)
Псалмів 17:47 (церковнослов'янською)
Псалмів 143:5 (церковнослов'янською)
Приповістей 15:21 (церковнослов'янською)
Івана 3:21 (церковнослов'янською)
Івана 8:14 (церковнослов'янською)
Івана 8:22–23 (церковнослов'янською)
Псалмів 118:14 (церковнослов'янською)
Івана 17:13,11 (церковнослов'янською)
Йова 41:25 (польською мовою)
Колосян 3:1 (церковнослов'янською)
Івана 16:10 або 16:16 (церковнослов'янською)
Приповістей 15:20 (польською мовою)
Луки 24:51–53 (церковнослов'янською)
Ефесян 4:10 (церковнослов'янською)
Йова 15:15 та Йова 4:18 (церковнослов'янською, але через посередництво польської)
Об'явлення 12:9

- *Слово на неділю 9 по зішестю Святого Духа про ходіння Ісуса по морю* («Меч духовний», арк. 145–150 зв.):

Йова 28:11 (польською мовою)
Мудр. Іс. Сираха 23:28 (польською мовою)
Матвія 18:11 (церковнослов'янською)

Псалмів 118:176 (церковнослов'янською)

Ісаї 49:15 (латиною)

Пісня пісень 5:2 (латиною)

Матвія 8:27 (церковнослов'янською)

Матвія 17:5 (церковнослов'янською)

Псалмів 77:1 (церковнослов'янською)

• *Слово перше на воздвиження Честного Хреста Господня* («Труби на дні нарочиті», арк. 21–28):

Псалмів 93:2 (церковнослов'янською)

Псалмів 98:2 (церковнослов'янською)

1 Коринтян 1:18 (польською мовою)

Псалмів 66:3 (церковнослов'янською)

Івана 19:34 (церковнослов'янською)

Івана 12:32 (латиною)

Івана 19:22 (латиною)

Матвія 6:3 (церковнослов'янською)

Об'явлення 9:4 (церковнослов'янською)

• *Слово на святу великомученицю Варвару* («Труби на дні нарочиті», арк. 84–88 зв.):

Колоссян 3:21 (церковнослов'янською)

Пісня пісень 2:6 (польською)

Псалмів 36:24 (церковнослов'янською)

1 Коринтян 7:38 (церковнослов'янською)

Псалмів 65:12 (церковнослов'янською)

Псалмів 91:12 (церковнослов'янською)

Матвія 11:12 (польською)

Буття 1:28 (польською)

1 Коринтян 7:38 (церковнослов'янською).

У підсумку, з 83 цитат (якщо один стих повторювався кілька разів, ми рахували його як окремі цитати) 4 наведено латиною, 9 польською, решта 70 – церковнослов'янською, хоча при цьому 1 цитата є, ймовірно, перекладом із польської Біблії. У відсотковому відношенні приблизно 5% цитат – латинські, близько 11% – польські, а решта, 84% відповідно – церковнослов'янські.

Як впливає з нашого переліку, автор найчастіше цитує книги Нового Завіту (Євангелія й Послання апостолів) та книгу Псалмів (Псалтир). Цитати з інших книг Святого Письма, зокрема старозавітних, він випишує значно рідше. Як правило, Новий Завіт і псалми автор подає церковнослов'янською мовою, а Старий Завіт – польською і латиною, але є і винятки.

М. Шамрай припускає, що Лазар Баранович наводив біблійні цитати з пам'яті, оскільки часто вони мають розбіжності з текстом Святого Письма¹³. Однак постає питання: за якими книгами він запам'ятовував тексти? Адже, наприклад, церковнослов'янський текст в окремих виданнях Апостола, Псалтиря, Нового Завіту не завжди «до титли і коми» збігається з текстом Острозької Біблії. Тому деякі невідповідності цитат із маргіналій Барановича Острозькій Біблії можуть бути пов'язані з тим, що він користувався іншими друками Святого Письма. Це припущення дозволяє також пояснити, чому автор цитує Старий Завіт переважно польською мовою – ймовірно, у нього «під рукою» не було повного видання церковнослов'янської Біблії.

Отже, зіставимо маргіналії Барановича із текстом Острозької Біблії, а також двох видань XVII ст. – Євангелія (Львів, 1636) та Нового Завіту і Псалтиря (Київ, 1658) – див. *Таблиця 1*. Щодо польськомовних біблійних цитат, порівняємо їх із католицькими перекладами Леополіти (1561), Якуба Вуека (1599) та протестантським перекладом Берестейської (Радзивілівської) Біблії (1563) – див. *Таблиця 2*. Остання, «кальвіністська» Біблія, попри конфесійні розбіжності, все ж була знана на теренах православної України¹⁴.

Назагал наші спостереження підтверджують припущення М. Шамрай про неточно наведені біблійні фрагменти; це стосується не лише цитування церковнослов'янської Біблії, а й польського перекладу Книги книг.

Приклади зі стихами Матвія 18:11 і Псалмів 77:1 підтверджують думку, що Лазар Баранович міг послуговуватися не Острозькою Біблією, а іншими друками біблійних книг, оскільки маргіналії збігаються саме з київським та/чи львівським виданнями. Інші приклади демонструють, що в цих випадках український автор не дбав про точність цитати і наводив її приблизно по пам'яті. Відмінності від кодифікованого тексту Святого Письма пе-

¹³ Шамрай М. Невідомі записи Лазаря Барановича. С. 30–31.

¹⁴ Тимошенко Л. Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 р. та її вплив на релігійні культури Східної Європи. *Український археографічний щорічник*. 2013. Вип. 18. С. 210–2013.

реважно незначні – використання іншої форми слова, правопис, пропуск одного слова тощо. Часом має місце зміна порядку кількох слів у реченні.

Таблиця 1.

	Маргіналії	Острозька Біблія	Євангеліє 1636	Новий Завіт і Псалтир 1658
Івана 8:14	Вим откуду пр[і]идох и камо иду, вы же не висте откуду придох ¹⁵ и камо иду (останнє закреслено – О.М.) граду («Меч духовний», арк. 50)	Вѣм откуду пріидох и камо иду, вы же не вѣсте откуду прихожду и камо гряду	Вѣм откуду пріидох и камо иду. Вы же не вѣсте откуду прихожду и камо гряду	Вѣм откуду пріидох и камо иду, вы же не вѣсте откуду прихожду и камо гряду
Івана 5:19	Не может Сын о себѣ творити ничесоже, аще не еже видит отца творяща («Меч духовний», арк. 132 зв.)	Не может Сын творити о себѣ ничесоже, аще не еже видит отца творяща	Не может Сын творити о себѣ ничесоже, аще не еже видит отца творяща	Не может Сын творити о себѣ ничесоже, аще не еже видит отца творяща
Матвія 18:11	Прійде Сын челоуѣческой взискати и спасти погибше («Меч духовний», арк. 145)	Прійде бо Сын челоуѣческой взискати и спасти погибшаго	Прійде бо Сын челоуѣческой възискати и спасти погибшее	Прійде бо Сын челоуѣческой възискати и спасти погибшее
Псалмів 77:1	«Вне[м]лите людіе мои законови моему , приклоните ухо ваше во глаголы уст моих» («Меч духовний», арк. 150)	Внемлите людіе мои закон мой , приклоните ухо ваше въ глаголы уст моих		Внѣмлите людіе мои законови моему , приклоните ухо ваше въ глаголы уст моих
Луки 11:41	От сущих вас дадите милостиню и се вся чиста вам буду[т] («Труби словес проповідних», арк. 91)	Обаче в сущих дадите милостыня, и се вся чиста вам будут	Обаче в сущих дадите милостыня, и се вся чиста вам будут	Обаче от сущих вам дадять милостыню: и се вся чиста вам будут

До того ж можемо навести приклад незначного скорочення автором біблійної цитати, зроблене, як видається, з метою економії місця. Так, на арк. 28 «Меча духовного» автор звертається до книги Об’явлення: «И речено бысть им, да не вредят, но **точію челоуѣки**, иже не имут печати Божія на челѣхъ своих» – до порівняння в Острозькій Біблії: «И речено бысть им, да не вредят **травы земныя, ни всякого злака, ни всякого древа, но челоуѣкы точію**, иже не имут печати Божія на челѣхъ своих» (Об’явлення 9:4).

Тепер звернімося до польськомовних біблійних цитат. У Таблиці 2 зведено різні варіанти перекладу біблійних стихів, які ми відчитали серед маргіналій. На її основі можна зробити висновки, що цитуючи Святе Письмо по-польски, Лазар Баранович, найімовірніше, використовує католицький переклад Якуба Вуека, яким послуговувалися й інші українські автори, наприклад, Йоаникій Галятовський¹⁶ (це був загальноприйнятий і найбільш популярний польський переклад того часу, адже до тексту Біблії Леополіти висували багато претензій, а протестантські переклади не набули серед українців широкого вжитку).

Таблиця 2

	Маргіналії	Біблія Леополіти	Біблія Вуека	Берестейська Біблія
Пісня пісень 2:6	Lewa ręka iego pod głową moją a prawa iego obłapi mię («Труби на дні нарочиті», арк. 84)	Ręka iego lewa pod głową moją, a prawica iego obłapi mię	Lewa ręka iego pod głową moją, a prawica iego obłapi mię	Lewą rękę swą niechay podłożyć pod głowę moję, a prawicą swą niechay mię obłapi

¹⁵ Тут і далі виділення жирним шрифтом наші.
¹⁶ Сімович В. Спроби перекладів св. Письма у творах Й. Галятовського. *Записки товариства ім. Шевченка*. Львів, 1930. Т. 99: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч. 1: Праці філологічні. С. 51–80 II рах.

Второзаконня 28:13	Postawi Pan głowa a nie ogonem y będziesz zawsze na wierchu a nie na spodku («Труби на дні нарочиті», арк. 91)	Postawi cię Pan Bog twoy głową, nie ogonem, y będziesz zawsze gorą, a nie dołem	Postawi cię Pan głową, a nie ogonem, y będziesz zawsze na wierchu, a nie na spodku	Y uczyni cie Pán przednieyszim a nie poslednieyszim (w żydowskim stoi, Głową a nie Ogonem – зноска), y będziesz wyższy a nie niższy
Софронії 1:17	Utrapie prawie(?) ludzi[e] y chodзі[ć] będą jako ślepi bo Pan[u] zgrzeszyli («Меч духовний, арк. 128 зв.）」	Y utrapię ludzie, że będą chodzić iako ślepi, iż (przećiwko) Panu zgrzeszyli	Y utrapię ludzie, y będą chodzić iako ślepi, bo zgrzeszyli Panu	Ściśnieniem utrapię ludzi, y będą iako ślepi chodźć, abowiem zgrzeszyli Pánu
Йова 28:11	Do głębokosci rzek doszedł , y tajemne rzecz[y] na iasne położył («Меч духовний, арк. 145 зв.）」	Гłęбоkości też rzek wybadał , y rzeczy tajemne na swiatłość wywiodł	Гłęбоkości też rzek wybadał , y rzeczy tajemne na światłość wywiodł	Zawściaga rzek, aby nie wylewały , a rzeczy skryte wywodzi na jaśnią

Отже, наведені Барановичем стихи можуть майже дослівно повторювати Біблію Вуека (Пісня пісень 2:6, Второзаконня 28:13), а можуть мати й відмінності, що полягають, наприклад, у зміні порядку слів (Софронії 1:17) або навіть перефразуванні цитати, коли письменник наводить її досить приблизно (Йова 28:11). Подібна імпровізація, ймовірно, свідчить про те, що Баранович відтворював зміст фрагменту, не пам'ятаючи його дослівно.

Про те, що Лазар Баранович користувався польським перекладом Святого Письма, можуть свідчити також цитати церковнослов'янською мовою, які, однак, є калькою з польської. Ідеться про контамінацію двох стихів із книги Йова 15:15 та 4:18, що їх знаходимо на арк. 56 «Меча духовного»: «Небеса не суть чисти пред очима его и во ангелах своих обрете неправоту». В Острозській Біблії текст відрізняється від маргіналії Барановича: «Небо же нечисто пред ним» і «На агелы своя жестоко» відповідно. Натомість у Біблії Вуека бачимо майже дослівний збір: «Y niebiosa nie są czyste przed oczyma iego» та «Y w anyolach swoich znalazł nieprawość» (натомість дещо інакший переклад у Біблії Леополіти: «Y niebiosa nie są czyste przed **oblicznością** iego» та «Y w anielach swoich znalazł nieprawość»; а також у Берестейській Біблії: «**Ani też** niebiosa są **bez zmázy** przed oczymá iego» та «Y w anielech swych **niedostatek baczy**»).

Наведені приклади демонструють, що Баранович і справді користувався польським текстом Біблії, найімовірніше перекладу Якуба Вуека, проте часом його маргіналії відчутно розходяться з друкованим виданням Святого Письма.

Цитування Біблії латиною серед записів Лазаря Барановича спорадичне. Можемо вказати на такі цитати: Ісаї 35:5 («Меч духовний» арк. 132), Ісаї 49:15 («Меч духовний» арк. 145 зв.), Пісня пісень 5:2 («Меч духовний» арк. 146), Об'явлення 3:19 («Меч духовний» арк. 151), Івана 12:32 («Труби на дні нарочиті» арк. 25 зв.), Івана 19:22 («Труби на дні нарочиті» арк. 25 зв.). Латиномовні фрази точно відтворюють першоджерело, хоча часом автор скорочує латинські слова, зокрема використовуючи титла. Невелика кількість латинських цитат є ознакою того, що проповідник не дуже часто користувався текстом Вульгати.

Біблійні фрази на берегах власних книжок є виявом читацького відгуку Лазаря Барановича на свої твори, його діалогом із самим собою. Припускаємо, що автор свідомо повертався до своїх уже надрукованих творів із метою компонування якоїсь нової, доповненої чи переробленої версії проповіді. Водночас як у друкованих казаннях, так і в тексті маргіналій він має схильність до нанизування біблійних цитат, наводячи кілька стихів із різних книг і розділів один за одним. Таке накопичення цитат можна пояснити фігурою ампліфікації, до якої любить вдаватися автор. Контамінація фраз біблійного походження перемежовується звертаннями до Бога чи іншими власне авторськими словами. При цьому біблійні цитати ніяк не виокремлені – ані відступом від інших записів, ані посиланням на джерело. Прикладом такого наративу є частина авторських нотаток на верхньому полі аркуша 10 збірки «Меч духовний»: «Господь мой и Бог мой (імовірно, Івана 20:28, оскільки на арк. 16 зв. маргіналія теж містить це звертання у складі повнішої цитати з Івана 20:28 – О.М.), Господь пасет мя (Псалмів 22:1 – О.М.), Бог наш Бог спасати («Бог наш, Бог еже спасати» Псалмів 67:21 – О.М.), Спаситель (?) наш, спасет нас, Господне ест спасение, и на людех своих благословение («Господне ест спасение, и на людех твоих благословение твое» Псалмів 3:9 – О.М.), сіе прийдите благословеніи отца моего, наслідуйте уготован-

ное вам царствіє («Приидите благословеніи отца моего, настѣдуйте уготованное вам царствіє» Матвія 25:34 – О.М.), сіе да приидет царствіє твоє («Да приидет царствіє твоє» Матвія 6:10 чи Луки 11:2 – О.М.), сему бо царствію не будет конца («И царствію его не будет конца» Луки 1:33 – О.М.)). Таке нагородження значної кількості біблійних цитат, поміж яких важко «почути» голос самого автора, опоетизовує мову Барановича, наближає її до стилістики сакрального тексту, надає їй майже пророчого звучання.

Прикметно, що та сама біблійна цитата на маргінесах однієї й тієї ж проповіді може повторюватися неодноразово. Наприклад, на аркушах *Слова на св. Четверток вознесіння Господня* (збірка «Меч духовний») цитата з Псалмів 17:47 «Вознесетсѧ Бог спасенія моего» (або «И да вознесетсѧ Бог спасенія моего») трапляється аж чотири рази, причому двічі – на першій сторінці казання. До того ж на аркушах тієї самої проповіді двічі повторено стих Приповісті 15:20 «Сын мудру ивесела оуса» (зокрема й на початку проповіді на гравюрі-заставці), і один раз ця ж фраза записана церковнослов'янською: «Сын премудр веселит отца». На відміну від вищезгаданої цитати з Псалмів, яка лексемою «вознесетсѧ» пов'язана із центральною темою проповіді на Вознесіння, стих із Приповістей Соломона на пряму не стосується казання, хіба що у своєму алегоричному прочитанні – як вказівка на Ісуса як слухняного Сина свого Батька – Бога-Отця.

У підсумку варто зауважити, що Лазар Баранович часто лишає виписки з біблійного тексту на маргінесах своїх книжок. Найбільше цитат він наводить із книг Нового Завіту та Псалмів, в основному послуговуючись церковнослов'янською мовою. Книги Старого Завіту автор найчастіше цитує польською. До латиномовної Біблії він вдається спорадично. Біблійні цитати церковнослов'янською не завжди збігаються з текстом Острозької Біблії, можливо, Баранович користувався іншими виданнями окремих книг Святого Письма того часу, наприклад, Новим Завітом і Псалтирем 1658 р. Імовірно також те, що вл. Лазар наводив Біблію по пам'яті, тому допускав невеликі погрішності.

Порівняння польських цитат із Біблією вказує на те, що Лазар Баранович, найімовірніше, користувався перекладом Якуба Вуека, однак теж не завжди наводив його дослівно, часом змінюючи або навіть перефразовуючи текст Святого Письма.

Активне цитування Біблії вказує на те, що Лазар Баранович мав добру пам'ять, яка дозволяла пригадувати та занотовувати біблійні фрагменти, дотичні до змісту казання. В окремих випадках виписані цитати слугували альтернативною «темою» чи мотто проповіді. Значеннєві паралелі між біблійними стихами на маргінесах і текстом казань дозволяють припустити, що вони могли бути своєрідними доповненнями до вже опублікованих проповідей або ж свідченням роботи Барановича над новими церковними ораціями.

Лл. 1: Перша сторінка слова на свято Вознесіння Господнього зі збірки «Меч духовний» Лазаря Барановича (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кур. 1209п).

Іл. 2: Перша сторінка слова на свято великомучениці Параскеви зі збірки «Труби на дні нарочиті празників» (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кур. 1185n).

Іл. 3 : Перша сторінка слова на свято великомучениці Варвари зі збірки «Труби на дні нарочиті празників» (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кур. 1185n).

References

- Brodzhi, Dzh. (2022). Kulturnyi polymorfizm ukrainskoho svitu [Cultural polymorphism of the Ukrainian world]. Kyiv, Ukraine.
- Lazarenko, O. (2005). Osoblyvosti funktsionuvannya polskoi movy v Ukraini u XVII st. (na materialy tvoriv Lazaria Baranovycha) [Features of the functioning of the Polish language in Ukraine in the 17th c. (based on works of Lazar Baranovich)]. Kyiv, Ukraine.
- Matushek, O. (2012). Avtokomunikatsiia u tvorchosti Lazaria Baranovycha [Auto-communication in writings of Lazar Baranovich.]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. Karazina – Bulletin of V. Karazin Kharkiv national university*, 994, Is. 64, P. 29–32.
- Matushek, O. (2013). Propovidi Lazaria Baranovycha v dyskursi ukrainskoho Baroko: monohrafiia [Sermons of Lazar Baranovich in the Discourse of the Ukrainian Baroque: a monograph]. Kharkiv, Ukraine.
- Shamrai, M. (2001). Nevidomi zapysy Lazaria Baranovycha [Unknown records of Lazar Baranovich]. *Biblioteknyi visnyk – Library bulletin*, 3, P. 29–32.
- Shamrai, M. (2005). Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu XV–XVII st. z fondu NBU im. V. Vernadskoho [Marginalia in old Cyrillic prints of the 15th–17th c. from the V. Vernadsky national library of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Tymoshenko, L. (2013). Beresteiska (Radzyvilivska) Bibliia 1563 roku ta yii vplyv na relihiini kultury Skhidnoi Yevropy [The Brest (Radziwill) Bible of 1563 and its influence on the religious cultures of Eastern Europe]. *Ukrainskyi arkhoeografichnyi shchorichnyk – Ukrainian archaeological yearbook*, 18, P. 196–218.

Максимчук Ольга Василівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Голосіївський просп., 3, м. Київ, 03039, Україна).

Maksymchuk Olha – candidate of philological sciences, researcher at the department of old and rare books of the V. Vernadsky national library of Ukraine (3 Holosiivskyi Av., Kyiv, 03039, Ukraine).

E-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

Дата подання: 12 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Максимчук, О. Біблійні цитати серед покрайніх записів архієпископа Лазаря Барановича. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 107–116. DOI: 10.58407/litopis.250212.

Цитування за стандартом APA

Maksymchuk, O. (2025). Bibliini tsyaty sered pokrainikh zapysiv arkhiepyskopa Lazaria Baranovycha [Biblical quotes among the marginal notes of Archbishop Lazar Baranovych]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 107–116. DOI: 10.58407/litopis.250212.

УДК 792(477.51)

Владислав Косаченко

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК

CHERNIHIV REGIONAL PUPPET THEATER

DOI: 10.58407/litopis.250213

© В. Косаченко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7982-4410>

Мета статті: представити історію Чернігівського обласного театру ляльок: заснування та діяльність закладу, колектив та репертуар театру; функціонування театру в різні історичні періоди; сучасне приміщення театру – пам'ятка архітектури місцевого значення, колишній кінотеатр ім. О. Довженка. **Наукова новизна.** У статті представлено матеріали історії Чернігівського обласного театру ляльок ім. О. Довженка, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) та архіві театру. **Методологічну основу** роботи становлять принципи цілісності, систематичності, історизму та об'єктивності, завдяки чому вдалося досягти неупередженості та забезпечити комплексність дослідження. Використано загальні **методи** дослідження: емпіричні, теоретичні, комплексні, а також спеціальні методи наукового дослідження: компонентний аналіз та групування. **Висновки:** прослідковано історію Чернігівського обласного театру ляльок, його функціонування в різні періоди, зміни колективу та репертуару. Важливо зазначити, що театр зберіг свою основну функцію й залишається важливою складовою культурно-просвітницького життя міста.

Ключові слова: Театр ляльок, культурно-просвітницький центр, пам'ятка архітектури місцевого значення, репертуар, вистава.

The purpose of the article: to present the history of the Chernihiv regional puppet theater: the foundation and activities of the institution, the team and repertoire of the theater; functioning of the theater in different historical periods; the modern building of the theater is an architectural monument of local importance, the former O. Dovzhenko cinema. **Scientific novelty.** The article presents the history of the O. Dovzhenko Chernihiv regional puppet theater, which is stored in the State archive of the Chernihiv region (SACHO) and the theater archive. **The methodological basis** of the work is principles of integrity, systematicity, historicism, and objectivity, thanks to which it was possible to achieve impartiality and ensure the comprehensiveness of the research. In writing the article, all general **methods of research** were used: empirical, theoretical, and complex, as well as special methods of scientific research: component analysis and grouping. **Conclusions:** the article traces the history of the Chernihiv regional puppet theatre, its functioning in different periods, changes in the staff and repertoire. It is important to note that the theater has retained its main function and remains an important component of the cultural and educational life of the city.

Key words: Puppet theater, cultural and educational center, architectural monument of local importance, repertoire, performance.

Театральна діяльність м. Чернігова має багату історію. За більш ніж століття в місті сформувався театральний осередок, який представляють установи різноманітного характеру: Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка, Чернігівський обласний філармонійний центр фестивалів та концертних програм, Чернігівський театр ляльок ім. О. Довженка, Чернігівський обласний молодіжний театр.

Історію Чернігівського лялькового театру доцільно розпочинати з 1921 р., саме тоді в м. Чернігові було засновано Перший професійний театр ляльок в Україні під керівницт-

Фото 1. Віктор
Олександрович Швембергер.

вом Віктора Олександровича (Фрідріха Карла) Швембергера, німця за походженням (Фото 1). «Опинився він у стародавньому українському місті ... волею долі. Московський драматург, режисер і актор – він потрапив до 25-го легкого артилерійського дивізіону, сформованого в російській столиці. Підрозділ прибув в Україну. У цей час українськими просторами курсував агітпоїзд “Пам’яті жертв революції”, керований Олександром Коллонтай. Ось до нього і прибився Віктор Швембергер. У кінці 1919 р. вже був у м. Чернігові. Йому запропонували організувати державний драматичний театр. І він створив його. Разом із цим театром – Драматичну студію, а вже потім, у 1921 р., – Театр ляльок, перший професійний стаціонарний театр ляльок в Україні. Ляльки виготовляв молодий скульптор Георгій Васильович Нерода – майбутній народний художник, член-кореспондент Академії мистецтв СРСР. ... Влітку 1922 р. Швембергер повернувся до Москви. Без нього театр проіснував ще кілька років»¹. Тривалий час театр не мав свого приміщення, тому вистави відбувалися в різних місцях міста. Проте «колектив отримав невеличке власне приміщення – усього 80 місць, а його перші вистави: “Комедія народного Петрушки”, “Червона Шапочка”, “Ревнощі Бурбульє” (Ж-Б. Мольєра) – схвально прийняла чернігівська публіка»². Репертуар театру був достатньо різноманітним, пропонувалися вистави для всіх глядацьких категорій.

«В.О. Швембергер розробив власний творчий метод. У його спектаклях лялька не просто іграшковий персонаж, а сценічний двійник актора. Він радикально змінив уявлення про ляльковий театр як про забаву для дітей, на його спектаклі із задоволенням приходили й дорослі. За це сучасники охрестили майстра чарівником – провідником у світ лялькової казки. Швембергера називають інженером-лялькарем – він розробив конструкцію біомеханічної ляльки, яка імітує рухи людини»³, – зазначається на сайті «Українське театральне мистецтво XX століття. Віртуальний музей», присвяченому історії українського театру.

На жаль, доля театру ляльок у м. Чернігові не склалася, він проіснував усього кілька років. Причина й на сьогодні залишається остаточно не визначеною, дискусійною: одну пов’язують із виїздом у 1922 р. засновника, творчого керівника театру В. Швембергера з м. Чернігова; іншу – «в місті не було належних можливостей, бажання та уваги до його творіння ... Швидше друге, бо театри, створені Швембергером в інших містах, існують до нашого часу»⁴.

Надалі історія лялькового театру розпочинається (продовжується) з 1976 р. У Наказі № 144 від 10 вересня 1976 р. «Про відкриття обласного театру ляльок в м. Чернігові» Обласного управління культури зазначено: «1. Відкрити з 1 вересня 1976 р. в м. Чернігові обласний театр ляльок. 2. Передати театру ляльок на правах оренди малий зал обласної філармонії з прилеглими до нього фойє і гардеробом, кімнату на 3 поверсі, визначити місце для розміщення адміністратора на першому поверсі. 3. Зобов’язати директора театру ляльок тов. Лук’яненка М.М. забезпечити в орендованих приміщеннях належний санітарний стан, а також суворе дотримання правил протипожежної безпеки»⁵. Першим головним режисером театру був Василь Іванович Ващаєв.

Окрім малої зали, філармонії театру передали будівлю колишнього дитячого садка по вул. Комсомольській, 1 (сучасна вул. Ремісничка). У напівзруйнованих приміщеннях проходив ремонт, одночасно у дворі проводили конкурс серед охочих долучитися до творчого колективу. 13 вересня 1976 р. в Управлінні культури відбулася посвята в актори відібраних претендентів. В урочистій формі колектив склав клятву служити справі театру. Головний режисер В. Ващаєв у своєму виступі повідомив присутнім про завдання та плани театру, зазначив, що головним на той момент є професійне навчання, підготовка акторів до створення першої вистави. Уже з 14 вересня розпочалася робота в цьому напрямку:

¹ Студьонова Л. Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа. Чернівці: Десна Поліграф, 2016. С. 94.

² Швембергер В. Перший професійний театр ляльок в Україні. Сайт Чернігівського обласного театру ляльок ім. О. Довженка. 2006. URL: <http://www.teatr-kukol.org.ua/uk/stranichka-istorii/112-perviy-professionalniy-teatr-v-ukraine>.

³ Перший професійний театр ляльок в Україні. Українське театральне мистецтво XX ст. Віртуальний музей: Ляльковий театр. 2021. URL: <https://tlebedinskaya.wixsite.com/theaterxx/lyalkoviy-teatr>.

⁴ Там само.

⁵ Стасевич О.Д. Наказ № 144 від 10 вересня 1976 р. «Про відкриття обласного театру ляльок в м. Чернігові». Архів чернігівського театру ляльок.

постановка техніки мови, техніки ляльководіння, сценічний рух та вокал. «Працювали багато, з інтересом. Колектив запалився бажанням, як можна краще підготувати себе до постановки першої вистави. Для тренування позичили ляльок у будинку піонерів, так як своїх ще не мали»⁶, – згадував Василь Іванович.

Штат театру поступово заповнювався: призначили завідувача постановочної частини Василя Петровича Бельченка, головного художника Олександра Ємельянова, на посаду бутафора прийняли Ядвигу Белявську, швачка Є. Гук перейшла з місцевого драмтеатру, головним адміністратором стала О. Якушева, заступником директора призначили Калиніченка. Опіраючись на спогади В. Вацаєва, зазначаємо, що «штат зібрався, прямо сказати, сумнівний», і для підготовки до постановки вистави головний режисер «везе усіх працівників майстерень на консультацію до Київського театру ляльок. Подивились, сказали “зрозуміло”. Приїхали. Почали робити – нічого не виходить»⁷. Багато складнощів різного характеру пережив колектив, готуючись до першої вистави.

Обрали п'єсу «Срібне копитце» за казкою П. Бажова. На користь вистави була «ідейна спрямованість і сюжетна лінія ..., у постановці цієї вистави можна обійтися одним актором чоловічої статі (акт. – Віталій Гольцов)»⁸. Паралельно з репетиціями та роботою в майстернях відбувалася підготовка до відкриття театру. 24 листопада 1976 р. «уперше відкрилася завіса театру у великій залі філармонії перед офіційною аудиторією. Актори грали з підйомом, повною віддачою сил і творчого натхнення»⁹. Виставу було прийнято, і вона отримала право на широкий показ чернігівській аудиторії.

Свій перший сезон лялькарі відкрили на сцені обласної філармонії 26 листопада 1976 р. Трупю становили молоді талановиті актори: Т. Гордіна, О. Вацаєва, Н. Засько, О. Марченко, О. Рудько, Г. Якушева, В. Гольцов¹⁰. Віталій Володимирович Гольцов, художній керівник та режисер Чернігівського обласного театру ляльок ім. О. Довженка, був одним із перших акторів-чоловіків театру. Пропрацювавши декілька днів у місті, театр розпочав гастролі в районах області.

У період підготовки першої вистави створили «2-гу творчу групу – українську. До неї увійшли такі громадяни, відібрані із самодіяльності конкурсним шляхом: Юля Климчук (освіта середня спеціальна), Олена Тарубара (освіта середня), Тамара Довбенко, Алла Дадаш'ян, Тетяна Халимон, Леонід Серебрянський, Борис Поляков, Ніна Трубська (помічник режисера), Олександр Журкін (машиніст сцени)»¹¹. Ураховуючи, що актори нової групи також були без професійної підготовки, їм організували навчання. Під час перерв між навчанням обирали п'єсу для першої української вистави. Вибір упав на п'єсу Бейли Юнгера «Іванко Золотокудрий». Коли проблемні питання з майстерністю акторів були вирішені, розпочалися труднощі з нестатком матеріалів для декорацій, виготовленням ляльок та ін. В. Вацаєв їде до Київського театру ляльок і домовляється про передачу безоплатно необхідних речей (куліси, старі штори, сценічний одяг тощо), які вже використовувалися киянами в їхніх виставах. Актори в перервах між репетиціями надавали допомогу працівникам майстерень у виготовленні необхідних реквізитів. Крім цього, керівництво театру організувало творчі зустрічі в школах з метою пропагування майбутньої вистави серед дітей. Днем показу вистави призначили 14 березня 1977 р. 13 березня ще необхідно було вирішити багато питань – від доставки ляльок до підготовки необхідних декорацій та реквізитів. До 5 годин ранку продовжувалася репетиція вистави: «14 березня зібралися всі вчасно, напівсонні, але войовничо налаштовані ... показ спектаклю пройшов неочікувано добре»¹².

Отже, перші дві прем'єри відбулись успішно. Управління культури надало театру два автобуси, відтак обидві групи мали можливість виїжджати на гастролі одночасно. Крім того, театру надали ще одне окреме приміщення для розміщення майстерень. З театру звільнилися головний художник О. Ємельянов (певний час допомогу надавала київська художниця О. Канаш), завідувач постановочною частиною В. Бельченко, з причини перевантаження театр залишили акторки О. Рудько, Т. Гордіна, Г. Якушева, пізніше – акторка О. Вацаєва.

Розглядаючи подальшу діяльність театру, вважаємо важливим зазначити, що труднощі та проблеми продовжували супроводжувати колектив: часті непорозуміння (конфлікти) працівників різних структур з директором театру, питання матеріального характеру тощо,

⁶ Вацаєв В.І. *Летопись Черниговского театра кукол*. С. 2–3. *Архів чернігівського театру ляльок*.

⁷ Там само. С. 3.

⁸ Там само.

⁹ Там само. С. 5.

¹⁰ Чернігівський театр ляльок. *Чернігівщина: Енциклопедичний довідник* / За ред. А.В. Кудрицького. Київ: УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 919–920.

¹¹ Вацаєв В.І. *Летопись Черниговского театра кукол*. С. 7.

¹² Там само. С. 10.

проте лялькарі намагалися їх вирішувати. Колектив наполегливо працював, набирался досвіду, зростав професійно. Директор театру та головний режисер часто їздили у відрядження, відвідували театри та театральні навчальні заклади в Києві, Дніпропетровську, Ворошиловграді, Москві, Ленінграді, Львові та інших містах, агітували акторів переходити працювати до їхнього театру, шукали художників тощо.

До репертуару на 1977 р., окрім вистави «Іванко Золотокудрий», планувалися «Червоненька квіточка» С. Аксакова, «Наш веселий Колобок» Г. Усача, «Смілива казка» А. Гайдара. До колективу вливаються нові люди. Керівництво театру організовує творчі зустрічі в школах м. Чернігова та районах області, екскурсії дітей до майстерень театру; створено виставки дитячих малюнків з переглянутих ними вистав, заведено книгу відгуків тощо. Місцеві газети розміщали на своїх шпальтах статті, присвячені роботі лялькового театру: «Театр для найменших» («Деснянська правда», 30.11.1977 р.), «Театр школярам» («Комсомольський гарт», 01.12.1977 р.).

Колектив поповнився акторами з інших театрів, готувалися нові вистави. У 1978 р. колектив театру пережив чергове випробування – уся друга акторська труппа подала заяву на звільнення за власним бажанням. Причиною стала виплата 50% зарплати з причини простото акторів з вини адміністрації театру. В. Ващаєв застосував усі свої організаторські здібності й створив нову групу: В. Кір'яш та Т. Семенова з Харківського інституту мистецтв, Г. Лиморенко, М. Ушаков, А. Петрушенко – випускники театральної студії при Республіканському театрі ляльок м. Києва, С. Фісенко – із «самодіяльності»¹³. Непорозуміння в театрі продовжувалися: змінювалися головні адміністратори, бухгалтери, завідувачі постановочної частини та ін., а це заважало роботі. Проте колектив зміг організуватися, і репертуар театру, запланований на 1978 р., було представлено.

Театр із 1979 р. розпочинає гастрольну діяльність у Черкаській, Брянській, Сумській областях, м. Чернівцях, м. Миколаєві та ін. При театрі створили клуб «Чебурашка», дитячу театральну студію, відкрили філії в м. Ніжині та м. Носівці. Про успіхи театру публікуються статті В. Ващаєва «Театр дітям» («Деснянська правда», 20.09.1979 р.), Н. Матюх «Дітей вітають ляльки» («Комсомольський гарт», 22.09.1979 р.).

Проте знову виникли проблеми, пов'язані зі звільненням за власним бажанням з театру акторів, режисерки-постановниці та ін. Керівництво театру розміщує оголошення у ЗМІ, і В. Ващаєв «сам береться за відновлення» роботи в колективі¹⁴.

Керівництво театру прийняло рішення створити 3-тю творчу групу, яка розпочала свою діяльність з постановки вистави за п'єсою Є. Чеповецького «Ай да Мицик». Проте 3-тя група проіснувала недовго, у тому ж 1979 р. вона розпалася. 3-тя театральна група виїжджає на гастролі в Росію та Білорусію з виставою «Світлофор Світлофорович». 1-ша та 2-га групи виїжджали на гастролі до м. Кіровограда.

У 1979 р. Чернігівський театр ляльок уперше взяв участь у фестивалі лялькових театрів, який проходив у м. Хмельницькому. Крім цього, театр виїжджав на гастролі до м. Черкаси та Черкаської обл., м. Брянська та Брянської обл., до м. Чернівців та м. Миколаєва, до м. Суми та Сумської обл.

Важливо зазначити, що конфлікти колективу з директором театру з різних причин не припинялися, обстановка в колективі ставала вкрай недоброзичливою. Директор установив у театрі підслуховувальну апаратуру. До театру приїздила комісія Міністерства культури з перевіркою творчої роботи театру, господарсько-фінансової та адміністративної¹⁵.

Кожен рік приносив театру певні випробування. Так, навесні 1980 р. з причини невідповідності оренди філармонії, ляльковий театр припинили пускати до приміщень. Проводити репетиції домовилися у клубі професійно-технічного училища № 6.

12 червня 1980 р. надійшов наказ Міністерства культури УРСР про зняття з посади директора лялькового театру М. Лук'яненка за невідповідність посаді. Тимчасово виконувачем обов'язків директора призначено головного режисера В. Ващаєва. Наприкінці липня директором театру призначено Леоніда Тихоновича Зайчика, за пропозицією В. Ващаєва на посаду головного режисера мали перевести Наталію Миколаївну Бучму.

1 листопада 1980 р. у театрі святкували ювілей – урочисте відкриття 5-го сезону: «вітання, квіти, прем'єра вистави “Василіса прекрасна”»¹⁶ (Фото 2).

У 1981 р. Н. Бучма звільнилася з театру, і виконувачем обов'язків головного режисера знову стає В. Ващаєв. Рік видався складним – залишили театр актори Б. Конашевський, Б. Сегал, О. Бородаєнко, до колективу знову набирають нових акторів, в. о. головного режисера вимушений був шукати художника та композитора в м. Одесі. Репетиції нових ви-

¹³ Ващаєв В.И. Летопись Черниговского театра кукол. С. 20.

¹⁴ Там само. С. 22.

¹⁵ Там само. С. 27.

¹⁶ Там само. С. 34.

став не припинялися, прем'єри їх відбувалися вчасно. Театр гастролював як по Україні, так і інших містах СРСР. Проте у 1981 р. колектив театру пережив дуже багато складнощів.

Фото 2. В. Ващаєв з акторами театру¹⁷.

«А за шість років (у 1982 р. – В.К.) до театру прийшов режисер Геннадій Касьянов. Разом з ним – випускники Дніпропетровського театрального училища. Його сміливо можна назвати реформатором. Новий головний режисер багато зробив для визначення жанрових особливостей і нових систем ляльок, виховав плеяду блискучих акторів, з якими зробив те, чого ніхто не робив у лялькових театрах – Молодіжну сцену. Живі актори, а не ляльки, грали живих персонажів»¹⁸.

4 грудня 1982 р. колектив театру проводжав В. Ващаєва на заслужений відпочинок. За 6 років роботи колектив театру поставив 25 вистав. «В складних побутових умовах театр пройшов випробування на міцність і відстояв своє право на нормальне існування, якому заважала постійна плінність кадрів ... при штаті в 17 чоловік акторів, за 6 років пройшло 70 чоловік»¹⁹, – підводив підсумки своєї роботи Василь Іванович Ващаєв. Керівництво творчою частиною театру прийняв на себе Г. Касьянов.

У 1983 р. театр ляльок відкрив філію у с. Макошино Менського р-ну. «Колектив веде велику шефську роботу ... У Корюківському та Менському районах, де колектив був на гастрольях, показано 5 шефських вистав. Неабияку роль в естетичному вихованні школярів відіграють уроки мистецтва, які працівники театру проводили в середніх школах ... На "театральних п'ятницях" (так називаються засідання клубу творчої молоді) ведуться розмови про мистецтво, звучать вірші, музичні твори. Активну участь у проведенні "п'ятниць" беруть актори Маргарита Оніщук, Олег Рись, Володимир Нагорний, Любов Веселова»²⁰, – зазначала Г. Левандовська.

За підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання театральних видовищних закладів на честь 60-річчя утворення СРСР Чернігівський обласний театр ляльок нагороджений Почесною грамотою Міністерства культури СРСР й ЦК профспілки працівників культури (1983)²¹.

У 1985 р. при театрі організовано театр-студію «Молодіжна сцена».

Із 1961 р. 27 березня відзначається Всесвітній день театру. До професійного свята у 1985 р. для дітей м. Чернігова було підготовлено «Тиждень героїко-патріотичних вистав, присвячений 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні». До Чернігова приїхали колективи обласних театрів і театрів ляльок з Брянська та Гомеля. Чернігівський театр ляльок підготував «героїчну казку "Військова таємниця" В. Лебедева

¹⁷ Фотографія театрального колективу з головним режисером театру В.І. Ващаєвим. Архів чернігівського театру ляльок.

¹⁸ Студьонова Л. Чернігівський beau monde... С. 95.

¹⁹ Ващаєв В.І. Летопись Черниговского театра кукол. С. 41.

²⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 9018. Оп. 1. Спр. 80. Левандовська Г. Нагорода театру. *Деснянська правда*. 1983. 4 березня. № 42 (16575). Арк. 7.

²¹ Там само.

та А. Кириловської, яку присвятив Хлопчишам-Кибальчишам минулого, сьогодення і майбутнього»²².

ЗМІ багато уваги приділили заходам до Дня театру, характеризували представлені вистави, коментували реакцію на них глядачів. Так, у «Комсомольському гарті» було зазначено: «Всі заходи Тижня ще раз підтвердили ні з чим незрівнянну силу мистецтва, особливо театру, який своєю системою адресується передусім до почуттів дітей»²³. Орган Міністерства культури УРСР та республіканського комітету профспілки працівників культури «Культура і життя» схарактеризував події Тижня так: «Кульмінацією тижня став монтаж, до якого ввійшли уривки з вистав Брянського і Чернігівського театрів “Хлопчиш-Кибальчиш” (до речі, зображення цього героя – емблема свята) та казки В. Гауфа “Гаряче серце” (Гомельський театр). Емоційно вражаючий фінал: на екрані з’являються портрети юних героїв Великої Вітчизняної війни...»²⁴.

З 1987 р. розпочалося вирішення проблеми з приміщенням для молодого театру. За сприяння Є. Федоренка (1-й секретар Чернігівського міського комітету КПУ Чернігівської обл.), В. Половця (секретар обкому партії з питань ідеології, супроводжував групу акторів до Москви у квітні 1987 р.), М. Вереса (інструктор відділу пропаганди та агітації міськкому) 28 квітня 1988 р. облвиконком прийняв рішення про реорганізацію Обласного театру ляльок у Театр для дітей та молоді й передачу йому приміщення по вул. Родимцева, 4²⁵. У різні періоди в будівлі розміщувалися Будинок піонерів, курси цивільної оборони, ДТСААФ, обласний кінотехпром. Будівля була зведена у 1876 р.: «За різною інформацією, у цій будівлі знаходилась або ж єврейська гімназія при синагозі, або сама хоральна синагога. Діяла вона до 30-х рр. XX ст. і була закрита радянською владою. 1938 р. споруду передали під Будинок піонерів, із розташуванням у ній різних гуртків»²⁶ (Фото 3).

Фото 3. Будівля, де розміщується Чернігівський молодіжний театр²⁷.

У той час будівля перебувала в занедбаному стані і будівельні групи разом з працівниками театру працювали над тим, щоб привести її до належного театру стану²⁸.

Офіційною датою відкриття нового театру під назвою «Театр для дітей та молоді» стало 1 жовтня 1988 р.²⁹ Віталій Володимирович Гольцов керував ляльковою трупю «Ельф», ставив вистави для маленьких глядачів. Тобто з 1988 р. театр працює в статусі театру для дітей та молоді з двома акторськими трупями: драматичних акторів (керівник Г. Касьянов) і акторів лялькарів (керівник В. Гольцов).

Із 1996 р. у Чернігівського театру для дітей та молоді розпочався новий етап у житті, він оформився в окремі, нині діючі театральні установи: Обласний театр ляльок ім. О. Довженка та Обласний молодіжний театр. Ляльковий театр отримав приміщення,

²² ДАЧО. Ф. 9018. Оп. 1. Спр. 80. Міжнародний день театру. *Деснянська правда*. 1985. 27 березня. № 60 (17093). Арк. 37.

²³ Там само. Квітневий В. Дух героїки. *Комсомольський гарт*. 1985. 30 березня. № 40 (4883). Арк. 38.

²⁴ Там само. Чеповецький Ю. Мовою героїки. *Культура і життя*. 1985. № 14 (2770). 7 квітня. Арк. 39.

²⁵ Антологія. Собрание цветов / Сост. и ред. Г. Касьянов. Чернигов: Молодой театр, 2004. С. 147–148.

²⁶ Кириченко С. Молодіжний театр чи синагога в Чернігові? 0462: *Сайт міста Чернігова*. 2018. 19 серпня. URL: <https://www.0462.ua/news/2130957/molodiznij-teatr-ci-sinagoga-v-chernigovi>.

²⁷ Потапенко Л. Чернігівські євреї: слід в історії давнього міста. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2023. 14 грудня. URL: https://risu.ua/chernigivski-yevrei-slid-v-istoriyi-davnogo-mista_n144715.

²⁸ Респондент О. Биш, актор Чернігівського обласного молодіжного театру.

²⁹ Чернігівський театр для дітей та молоді. *Чернігівщина: Енциклопедичний довідник*. С. 919.

яке від 7 листопада 1960 р. функціонувало як кінотеатр (архітектор Ю. Кушніренко) ім. Довженка на 352 місця на П'яти кутах (Фото 4).

Фото 4. Чернігівський обласний театр ляльок ім. О. Довженка³⁰.

У 2006 р. Чернігівський театр ляльок відсвяткував своє 30-річчя, на честь якого було проведено творчу акцію «Ляльковий вернісаж». У програму цієї акції увійшли найкращі постановки колективу (зокрема, акція стартувала з вистави «Казка про Котигорошка»), у акції брали участь гості з театрів-колег Києва та Херсона³¹.

Поєднуючи традиційні форми лялькового дійства з пошуком нових форм виразності, театр сміливо береться за творчі експерименти та проєкти. Прикладом є співпраця з «Goe-theinstitut в Україні» над постановкою вистави «Гамлет-машина» Гайнера Мюллера та Українським Культурним Фондом з реалізації проєкту «Чарівне коло» (інклюзивна вистава «Лісове яблучко»). У програмі «Вечірньої сцени» театру йдуть вистави для дорослих: «Гамлет-машина» Г. Мюллера, «Великий льох» за поемою Т. Шевченка, «Ріка... Життя...» (за творами О. Довженка). Вистави театру здобули відзнаки й визнання на фестивалях та гастролях в Україні, Австрії, Болгарії, Польщі, ФРН.

Театральний колектив проводить активну культурно-просвітницьку роботу: при театрові функціонує Творча Експериментальна Майстерня (ТЕМ) для молоді 10–19 років (викладачка – режисерка Рената Гафурова), де навчають азам акторської майстерності та ставлять вистави.

За час існування Чернігівського театру ляльок ім. О. Довженка його колектив побував з гастролями в багатьох куточках колишнього Радянського Союзу. Вистави чернігівських лялькарів бачили, зокрема, юні жителі Грузії (Абхазії); Північної Осетії, Чечні, а також багатьох європейських країн; театр періодично бере участь у Міжнародних фестивалях театрів ляльок.

У репертуарі театру – понад 40 вистав. Основу складають вистави для дітей. Вистава «Ангелик, що загубив зірку» (п'єса Н. Шейко-Медведєвої, режисер В. Гольцов) у 2018 р. стала переможницею I-го Всеукраїнського театрального фестивалю-премії «ГРА» у номінації «Краща вистава для дітей».

Починаючи від 1996 р., на базі Чернігівського театру ляльок проходить фестиваль «Чернігівські лялькові рандеву». Цей захід організовується один раз на 3 роки. Отже, 2008 р. фестиваль відмітив перший ювілей – п'ятиріччя. Від 2002 р. (III-й фестиваль) цей театральний форум працює в статусі фестивалю авторських вистав – до участі запрошуються колективи театрів ляльок з виставами, в яких режисер-постановник, або хтось з ви-

³⁰ Чернігівський обласний театр ляльок ім. О. Довженка. URL: <https://theatre.com.ua/chernigivskij-oblasnij-teatr-lyalok-im-oleksandra-dovzhenka>.

³¹ 30-річний ювілей святкує Чернігівський обласний дитячий ляльковий театр ім. Довженка. Інф. за 18 листопада 2006 р. на «Національна радіокомпанія України». [Архівовано 7 липня 2009 р. у Wayback Machine. Українське радіо. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/>]. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

конавців, одночасно є автором цього драматургічного матеріалу, і в яких зайнято не більше чотирьох артистів³².

Із лютого 2018 р. театр має у своєму репертуарі три вистави для дорослих: «Великий льох» за Т. Шевченком, «Гамлет – машина» Г. Мюллера, «Ріка... Життя...» за мотивами автобіографії О. Довженка. П'єси для молоді та дорослих проходять з 19-00, це так звана «Вечірня сцена».

Раз на два роки у французькому місті Шарлевіль-Мезьєр проходить Всесвітній фестиваль театрів ляльок. У 2023 р. на фестиваль запросили Віталія Володимировича Гольцова, головного режисера Чернігівського обласного театру ляльок ім. О. Довженка, щоб вручити премію організації AVIAMA за розвиток лялькарського мистецтва.

З 1996 р., коли розпочалась нова сторінка історії театру під назвою Обласний театр ляльок ім. О. Довженка, керманичі закладу змінювалися достатньо часто. Так, 1996 р. – директор Ігор Олександрович Моджера; головний режисер, художній керівник Віталій Володимирович Гольцов; 2009 р. – директорка Тетяна Василівна Коваль; 2017 р. – в. о. директора й художнього керівника Володимир Валентинович Приходько, головний режисер В. Гольцов (художнє керівництво театром було додано до посади директора театру); 2018 р. – директор і художній керівник В. Приходько; 2023 р. – в.о. директора та художнього керівника театру Сергій Васильович Вовк; посада головного режисера залишається за заслуженим артистом України, лауреатом літературно-мистецької премії ім. М. Коцюбинського В. Гольцовим.

Післямова. Інформаційну допомогу автору статті надала завідувачка літературно-драматургічною частиною театру Мирослава Валентинівна Губар.

References

Polishchuk, T. (2008). Mistse зустрічі – Chernihiv. Kazkari ta hliadachi hotuiutsia do Festyvaliu avtorskykh vystav teatriv lialok [Meeting place – Chernihiv. Storytellers and spectators are preparing for the festival of authorial puppet theater performances]. Chernihiv, Ukraine.

Studonova, L. (2016). Chernigivskyy beau monde, abo Zapiski bibliohrafa [Chernihiv beaumont, or Notes of a bibliographer]. Chernihiv, Ukraine.

Косаченко Владислав Сергійович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського НУЧК ім. Т. Шевченка.

Kosachenko Vlasyslav – graduate student of the department of history of Ukraine, archeology and local history of the O. Lazarevsky educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines of the T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium».

E-mail: swimminn@gmail.com

Дата подання: 30 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 11 березня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Косаченко, В. Чернігівський обласний театр ляльок. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 117–124. DOI: 10.58407/litopis.250213.

Цитування за стандартом APA

Kosachenko, V. (2025). Chernihivskyyi oblasnyi teatr lialok [Chernihiv Regional Puppet Theater]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2. P. 117–124. DOI: 10.58407/litopis.250213.

³² Поліщук Т. Місце зустрічі – Чернігів. Казкарі та глядачі готуються до Фестивалю авторських вистав театрів ляльок. *День*. 2008. 12 листопада. URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny/mistse-zustrichi-chernihiv>

Олексій Биш

●

**ДІЯЛЬНІСТЬ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО МОЛОДІЖНОГО ТЕАТРУ
В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ХХІ СТ.
В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ РОСІЙСЬКОГО АГРЕСОРА ПРОТИ УКРАЇНИ**

●

**ACTIVITIES OF CHERNIHIV REGIONAL YOUTH THEATRE
IN THE SOCIOCULTURAL SPACE OF THE 21st c.
IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN AGGRESSOR'S MILITARY ACTIONS AGAINST UKRAINE**

DOI: 10.58407/litopis.250214

© О. Биш, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5668-1729>

Актуальність: 1 травня 2025 р. Чернігівський обласний молодіжний театр святкуватиме 40-річчя з дня свого заснування. Збереження традицій театру, творчого методу режисера Геннадія Касьянова є актуальними для культури Чернігівщини. Сьогоденна творчість акторів та режисерів театру в умовах широкомасштабної війни в Україні є унікальним досвідом культурного спротиву російській агресії.

Метою статті є дослідити творчу діяльність Чернігівського обласного молодіжного театру та творчості його засновника – режисера Геннадія Касьянова в контексті соціокультурного простору кінця ХХ – ХХІ ст.; проаналізувати процес становлення та розвитку Чернігівського обласного молодіжного театру; виокремити неординарність, специфічність та особливості зародження традицій театрального світу режисера Г. Касьянова, театрално-сценічної культури в його творчих пошуках та мистецьких практиках; дослідити особливості сучасного репертуару Чернігівського обласного молодіжного театру; визначити творчі засади розвитку Чернігівського обласного молодіжного театру в умовах російської воєнної агресії; виявити особливі завдання шляхів та перспектив удосконалення творчої практичної діяльності, проаналізувати сценічні втілення театру в період повномасштабної окупації України та облоги Чернігова під час вторгнення Росії.

Ключові слова: Молодіжний театр, культурно-просвітницька діяльність, режисер Геннадій Касьянов, актори, репертуар, вистави, війна.

●

Relevance: May 1, 2025 Chernihiv regional youth theater will celebrate the 40th anniversary of its founding. Preservation of traditions of the theater, the creative method of director Gennady Kasyanov are relevant for the culture of Chernihivschyna. The current work of actors and directors of the theater in conditions of a large-scale war in Ukraine is a unique experience of cultural resistance to Russian aggression.

The purpose of the article is to study the creative activity of the Chernihiv regional youth theater and the work of its founder - director Gennady Kasyanov in the context of the socio-cultural space of the late 20th–21st c.; to analyze the process of formation and development of the Chernihiv regional youth theater; to highlight the originality, specificity and peculiarities of the emergence of traditions of the theatrical world of director G. Kasyanov, theatrical and stage culture in his creative searches and artistic practices; to investigate features of the modern repertoire of the Chernihiv regional youth theater; to determine the creative principles of the development of the Chernihiv regional youth theater in conditions of Russian military aggression; to identify special tasks of ways and prospects for improving creative practical activity, to analyze the practical stage embodiments of the theater during the period of full-scale occupation of Ukraine and the siege of Chernihiv during the Russian invasion.

Key words: Youth theater, cultural and educational activities, director Gennady Kasyanov, actors, repertoire, performances, war.

Присвячується
40-річчю створення Чернігівського молодіжного театру
та його родоначальникові, багаторічному керівнику,
режисерові Геннадію Касьянову

Широкомасштабна війна, яку розгорнув агресор проти нашої країни, засвідчила різницю між культурами України та Росії, затвердила їх розбіжність і в історичному зародку, і в новітній історії. Це виявило не лише потребу українців в усвідомленні своєї ідентич-

ності, але й її значення у воєнних умовах. Художній керівник Чернігівського молодіжного театру Геннадій Касьянов (1953–2018), висловивши громадську позицію ще на початку війни в 2014 р., стверджував, що «українське та російське мистецтво мають послідовно розійтися по обидва боки, як два різних льодовики»¹. Звідси виникла потреба затвердити це документом – і з'явився «Театральний маніфест» Чернігівського обласного молодіжного театру. У ньому зазначено: «Визнаючи потреби молодого покоління українців у нагальному осяганні й осмисленні сучасної української літератури, підтверджуючи відданість і прихильність найкращим традиціям українського театру, враховуючи необхідність та прагнення до відповідності сучасним реаліям життя, використовуючи досвід, накопичений театром протягом 30 років, беручи до уваги перспективу творчого зростання складу театру, Чернігівський молодіжний театр оголошує XXXI театральний сезон (2015–2016 рр.) – сезоном української сучасної прози на сцені»². І тоді був поставлений триптих українських вистав.

Перша вистава з триптиху молодіжників – «Воццек» прозаїка та поета Юрія Іздрика – надихнула глядачів на розуміння того, що сучасній людині дуже важливо мати внутрішній стрижень, а для того, щоб він з'явився, треба дуже уважно «розібрати себе по кістках», провести певну самодеконструкцію та з'єднати знову за іншим принципом. Так говорив Воццек, який намагається зрозуміти себе у великому просторі.

Глядач у будь-якому тексті або виставі хоче бачити передусім себе. Чи це «Воццек» Ю. Іздрика, чи «Повернення придурків» П. Яценка, чи «Вечірній мед» К. Москальця. Театр має бути різним, адже глядач зацікавлений різними формами подання змісту зі сцени. У театрі це все має відбуватися, навіть якщо йдеться про «розібраність» людини. Цей популярний сьогодні в театрі постмодерністський мотив можемо бачити й в Іздрика, і у Яценка, і відомий данський принц у Шекспіра – теж «розібраний». Виставою за однойменним романом «Вечірній мед» Костя Москальця були закриті питання, що порушувалися в попередніх виставах («Воццеку» та «Поверненні придурків»), і важливо було зберегти все набуте під час роботи³. Театр хоче, щоб глядачі після перегляду вистав не були запрограмовані, як це трапляється у наш інформаційний час, мали змогу чинити внутрішній спротив пропаганді, щоб вони позбулися зайвої зашореності, зайвої однозначності, чорно-білих висновків. Наприклад, питання ностальгії було на часі завжди: ностальгії за втраченим, за всім, що не відбулося з Україною раніше, розуміння того, чому це не сталося раніше. Ностальгії як жадання незалежності, про яку герої Москальця мріяли наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр., але їх не чули. Сьогодні герої цих талановитих творів – це сталкери, бо за ними йдуть інші люди, швидше відчувши серцем та всім своїм єством, ніж почувши те, про що їм кричали. І вони впевнено йдуть сьогодні в бій з ворогом здійснювати свою мрію, достеменно знаючи, про що ж насправді вони так мріють багато років. І чимало героїв К. Москальця, так само як і акторів Молодіжного театру, які в цей жорстокий для України воєнний час волонтерять задля перемоги або служать у лавах ЗСУ, без сумніву – саме такі.

Роботу із запровадження завдань, які викладені у «Театральному маніфесті», не було призупинено навіть з початком воєнного часу. Після широкомасштабного вторгнення агресора 24 лютого 2022 р. були створені творче дійство «Тиловий Що?денник» та вистава «Рубікон» за драматичною поемою чернігівського автора й громадського діяча, юриста за фахом Юрія Соколова, яку автор написав, будучи сам свідком воєнних подій або слухаючи історії людей, які особисто перебували під артобстрілами та бомбардуваннями авіацією, на блокпостах, у чергах, серед військових. Автор спромігся показати як стан суспільства загалом, так і настрої та відчуття окремих людей, що опинилися в епіцентрі зламу часів. 30 червня прем'єрою вистави «Рубікон» у виконанні заслужених артистів України Любові Веселової та Олексія Биша Чернігівський обласний молодіжний театр заклав свій черговий XXXVII театральний сезон. Цю виставу подивилися військовослужбовці, бійці територіальної оборони та рідні загиблих воїнів – члени громадської організації «Єдина родина Чернігівщини». 2022 рік... Жорстоке широкомасштабне вторгнення... Автор літературного твору Юрій Соколов оновив створений у 2017 р. сюжет до реалій сьогодення. Вистава показала життєві моменти звичайних українців, які опинилися у вирі подій російського вторгнення в Україну. На театральній сцені реальність: Росія перейшла «рубікон»⁴.

Чернігівський молодіжний театр та його художній керівник, заслужений діяч мистецтв України Геннадій Сергійович Касьянов ретельно підбирали вистави до постановок та ре-

¹ Він зазначав це неодноразово і в колективі театру, і в різноманітних громадських виступах, інтерв'ю на обласному телебаченні та радіо тощо.

² Мамчур Д. Вечір перед закриттям Сезону в Молодіжному. *SvobodaFM*. 2016. 6 липня. URL: <http://www.svoboda.fm/culture/Culture/246755.html>.

³ Там само.

⁴ Прем'єра в молодіжному театрі. *Cvsm – інфо*. 2022. № 222. С. 15.

пертуару, знаходили художників для постановок, своїх за духом акторів, працівників і за-
прошених режисерів. Місця для творчості вистачало всім. У театрі багатьом митцям якось
усе одразу ставало рідним: не театр, а музична скринька – така, які раніше вигадували для
зберігання скарбів, а скарбів у театрі завжди було багато. У спільній роботі Г. Касьянов
завжди вибирав співзвучний творчій команді драматичний матеріал для постановок. Ро-
зумний митець ніколи не може бути до кінця впевненим, які вистави в репертуарі театру
можна назвати успішними, як кажуть, на всі 100 відсотків. Звичайно, це «Одинадцять сто-
рінок...» – перша вистава театру. Наступним помітним явищем в історії театру, у житті ба-
гатьох глядачів була вистава в постановці київського режисера Олени Негреску «Реггеді
Енн» за У. Гібсоном. Чимало юних глядачів дивилися її не раз. Шаленою популярністю
користувалася вистава-капусник «Про Федота-стрільця» на вірші Л. Філатова. Потім була
дуже гарна і знакова для театру вистава режисера з Криму Бориса Мартинова «Скляний
звіринець» за п'єсою Т. Вільямса. Там чудово грали Андрій Бакіров, Оксана Гребенюк,
Володимир Банюк, Тетяна Тушич, Тетяна Салдецька. Виділялася також також вистава «За
двома зайцями» з чудовим дуєтом Любові Веселової (Проня) та Олексія Биша (Голохвас-
тов), яка не сходила зі сцени з незмінним успіхом більше 20-ти років. Серед інших вдалих
проектів: «Лоліта», «Дванадцята ніч». Кожна нова вистава щось дає театру. Треба згадати
вистави «Овід», «Цвіркун на запічку», «Три сестри», «Принцеса Турандот», «Гамлет»,
«Вишневий сад», «Іванов», «Пер Гюнт», «Дон Кіхот», «Мій бідний Марате», «Пігмаліон»
і ще так багато вистав, що неможливо перелічити. Звісно, не обов'язково це вимірюється
грошима, дуже важливо, щоб актори виховувалися на якісній драматургії – це Чернігів-
ська «молодіжка» й намагалася робити завжди⁵. Щороку, 37 років поспіль, виходило на
сцену не менше двох-трьох вистав, а були ще вистави «театру вдома». Яка специфіка ро-
боти театральних людей: режисера та актора, художника та автора музики? Усі вони до-
помагають режисерові створювати образ вистави. Вони працюють як співавтори. Спочат-
ку вигадують ідею, характери персонажів, обговорюють варіанти візуального сценічного
простору, костюмів, музики й багато іншого, що стосується майбутнього спектаклю.

Працювати з Г. Касьяновим було дуже цікаво попри велику його вимогливість. Іноді
потрібно було зробити три, чотири варіанти ескізів, музики, щоб режисер залишився задо-
воленним. Про майбутню виставу говорили годинами. Коли було затверджено ідею, готу-
валися оригінальні ескізи, вони подавалися на художню та технічну раду. Після затверд-
ження ескізи надходили до цеху для створення матеріальної частини вистави. Потім усе
готове подавалося на сцену, репетиції. Багато професій бере участь у створенні вистави.
Ставили світло до вистави, підшукувалися вдалі змістовні мізансцени. Ця захоплива робо-
та творчо поєднує режисера-митця з багатьма людьми. Усі, хто приїздив творчо співпра-
цювати з Чернігівським молодіжним, закохувалися в місто і в це місце назавжди. Усе в
ньому ставало їм дорогим: люди, духовність, пейзажно-історична краса та маленький те-
атр у старовинному будинку на Родимцева 4.

Г. Касьянов – людина культури, людина порядку. Бог дав йому багато милостей. Він
зміг створити свій театр ще за глухих радянських часів. Актори- корифеї розповідають,
що будинок, відданий містом, ремонтували своїми руками. У маленькому просторі театру
міститься ВСЕ – це схоже на космогонію Вертепа. Перший поверх – ЗЕМЛЯ. Там є цехи,
госпблок, бухгалтерія, адміністрація. На першому поверсі створюється матеріальна части-
на вистави. На верхньому поверсі НЕБО, там зал для глядачів, закулісся, гримерки, репе-
тиційний зал, кабінет режисера, бібліотека. Касьянов любив створювати традиції. Вони
продовжують жити та процвітати, як і ТЕАТР, його кохання, його життя. Молодіжний
життєздатний організм. Багато акторів у цьому театрі зі студійців виросли в майстрів сце-
ни. Багато чудових акторів почали створювати спектаклі як режисери. Це також надбання
Г. Касьянова. Наразі акторський, режисерський потенціал у театрі значний. Весь час жит-
тєдіяльності закладу його головний режисер розпочинав новий цікавий етап історії моло-
діжного Чернігівського театру. Ми рубіжники, що не кажи... Змінюються епохи, тисячо-
ліття, сторіччя. Іде пошук нових форм, по суті, пошук себе. Змінюється глядацьке сприй-
няття. Іде пошук співзвучної драматургії. Вибір драматургії оголює внутрішні інтереси:
чим дихаємо, чим живемо, що несемо глядачеві.

Режисер Касьянов вибирав для театру високу літературу. У час перебудови наприкінці
1980-х рр. почала з'являтися нова література, яка раніше була під забороною. Касьянов
розумно скористався цим. Він розпочав своє режисерське бачення репертуару постанов-
кою вистави «Одинадцять сторінок військової прози» за повістями Б. Васильєва «А сві-
танки тут тихі» та «У списках не значився», де засуджував війну в усіх її проявах та оспі-
вував силу людського духу і перемогу українського народу над нацизмом у Другій світо-

⁵ Сидорова В. Чернігівська «Таганка» святкує 25-річчя. 2010. *Голос України*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/139345>.

вій війні⁶. 1 травня 1985 р. зіграли виставу перед курсантами Чернігівського вищого військового авіаційного училища. Відтоді ця дата офіційно вважається Днем народження Чернігівського молодіжного театру⁷.

Про те, що глядачі тоді відчули, про наш театр написала в короткій статті для газети «Комсомольський гарт» (1 червня 1985) відомий науковець Людмила Васи́лівна Студьонова. Текст статті прямою мовою самої авторки повністю тут, щоб не втратити враження сорокалітньої давності: «Нещодавно до нашої бібліотеки завітали артисти Чернігівського театру ляльок. Це було приємне і водночас дещо несподіване знайомство. Працівники бібліотеки та її відвідувачі були настроєні на зустріч з улюбленими персонажами казок. Але актори своєю грою повернули присутніх не в казковий світ дитинства, а розгорнули перед ними сторінки суворого часу Великої Вітчизняної війни. Актори О. Максяков, Ю. Матросова, Л. Веселова, Т. Салдецька, А. Дадашьянц, М. Витрихівська емоційно і схвилювано відтворили на імпровізованій сцені образи Васкова, Рити Осяніної, Лізи Бричкіної, Жені Комелькової, Соні Гурвич, Галі Четвертак з відомої повісті Бориса Васильєва “А зорі тут тихі”. Ліризмом і болем пройняті сцени, де діють лейтенант Плужников та дівчина Міра з повісті цього ж автора “У списках не значився”. Акторам В. Банюку і Т. Тушич вдалося заволодіти увагою присутніх з перших хвилин показу й утримувати їх у цьому стані до кінця. Добре справився з своєю, щоправда, менш привабливою роллю О. Шпак. Віддаючи належне творчим пошукам колективу театру ляльок, зокрема, режисера Г. Касьянова, хочеться зазначити, що інсценізація двох творів в одному спектаклі дещо гальмує його динаміку. Разом з тим не можна не визнати, що театр став ініціатором цікавого починання. Ми стали свідками народження нового молодіжного театру, який, можливо, буде театром літературного твору. Актори театру ляльок продовжують шукати. І хочеться їм побажати на цьому шляху щастя та успіхів»⁸. Привертає увагу те, що нинішній Молодіжний театр, відомий далеко за межами України, робив свої перші впевнені кроки й на сцені нашої наукової бібліотеки. Дехто з акторів, хто брав участь у тій пам'ятній виставі, відзначені престижними мистецькими преміями, званням заслуженого артиста України. Чернігівський Молодіжний – справжній народний театр, бо виконує три умови: радість, сила і просвіта (Ромен Роллан)⁹. І ось 1 травня 2025 р. Чернігівський Обласний Молодіжний Театр разом зі своїми шанувальниками відзначатиме 40 річчя з дня свого заснування.

Саме з цією виставою у жовтні 1985 р. на 2-му Республіканському конкурсі самостійних робіт молодих акторів, режисерів та сценографів в Одесі чернігівський молодіжний театральний колектив, який мав тоді назву Театр-студія «Молодіжна сцена», став Лауреатом і посів перше місце. Відтак режисер Г. Касьянов і його молоді актори Л. Веселова, Ю. Матросова, Т. Салдецька, М. Витриховська, Т. Тушич, В. Банюк, О. Максяков, О. Шпак, А. Дадашьянц здобули першу важливу перемогу, яка не лише багато значила для них самих як творчих особистостей, а й для творчого зросту й становлення їх молодіжного театру. Колектив запросили зіграти в Києві та Москві.

До теми війни і перемоги добра над злом режисер повертався неодноразово у своїй творчості. На цьому ж першому етапі наступна вистава – «Завтра була війна» того ж Б. Васильєва – знову розповідала про жорстокість війни, так само як «Неопалима купина», «Кар'єр», «Ювенільне море» А. Платонова, або навіть «Про Федота – стрільця» Леоніда Філатова. Окремо можна згадати постановку Г. Касьянова за листами воїнів-афганців, які збрала й опрацювала у повісті «Цинкові хлопчики» майбутня лауреатка Нобелівської премії письменниця Світлана Алексієвич. Якщо спробувати вловити звук того спектаклю, яким його задумав режисер Г. Касьянов та як його розіграли п'ять жінок і юнак на оксамитово-чорній сцені з легкими золотими воротами посередині, найменше звук схожий на голоси розбору та вироку. Розпочатий співом, дзюркотливим і живим коливанням, рух вистави залагоджено невичерпністю цього дзюрчання, нескінченністю струмка. Можна гадати, чому страшні та суто чоловічі розповіді про смерть на війні у чернігівців віддані жінкам. Здавалося б, С. Алексієвич намагалася передати характерний тембр кожного, кого розпитувала і хто погоджувався на монолог у відповідь; якщо це їй не зовсім вдалося, то театр міг би додати характерності. Обрали інше. Спогади чоловіків, що пройшли крізь смерть, тут також віддані жінкам, як спогади вдів і матерів. П'ять жіночих голосів, ведучи кожен своє, відповідають один одному в загальному плачі, у загальному болю та вині. Спектакль Г. Касьянова «Цинкові хлопчики» схожий на ритуал, виконує місію ритуалу, при тому що якомога природніший, сповнений живого і тонкого болю. Туга душі в

⁶ Історія Молодіжного театру: Загальний курс / Ред. А. Пушкіна. Чернігів: ДП ПП «Інтертехнологія», 2000. 34 с.

⁷ Антологія. Собрание цветов: ессе о театре/ Ред. и сост. Г. Касьянов. Чернигов, 2004. 174 с.

⁸ Студьонова Л. Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа. Чернігів. Вид-во «Десна Поліграф», 2016. С. 94. Чернігівська обласна військова адміністрація. URL: https://cg.gov.ua/web_docs/1/2016/12/docs/Chernihivskiy_beaumonde%20-%20L_Studionova.pdf.

спектаклі чернігівців – це туга душі-християнки, яка страждає і тут, по цей бік, і за туманною переправою від грішного, вбивчого, нехристиянського свого життя «за життя». Щоб так жити на сцені, як живуть шість виконавців спектаклю Касьянова, необхідно дійсно мати спеціальні й високі індивідуальні та дорогоцінні якості. Їхня сценічна техніка – в тому, що вони вміють відшукувати в собі це дорогоцінне, викликати до дії та віддавати під час перебування на сцені. «Цинкові хлопчики» – спектакль, зроблений для того, щоб зрозуміти себе та допомогти іншим⁹.

У вересні 2014 р., як і за часи народження Молодіжного театру, його засновник і режисер Г. Касьянов знову звертається до актуальної теми війни, звинувачуючи агресорські воєнні дії та розгорнуту війну Росії проти України. Навіть у важкі для країни часи мистецтво має жити, переконані актори та режисер. Сезон відбувся, хоч і довелося внести певні корективи. Тридцятий сезон Молодіжного театру відкрила прем'єра «Матінка Кураж та її діти» за Бертольдом Брехтом. Війна приносить горе в мирні міста та села. Своєю виставою Г. Касьянов уже тоді наголосив, що немає різниці в тому, як гинуть люди: від шаблі солдата чи від авіаційної бомби. Війна в будь-який час – це стихія, яка органічно ворожа людству. Фашистські ідеї переваги однієї нації за інші, зневага інтересів людства могли вилитися у світову війну.

Режисер Г. Касьянов, очолюючи 33 роки Молодіжний театр, вів мудру репертуарну політику, мав бездоганний художній смак, якому ніколи не зраджував, і чітко та тонко відчував, що на часі, що відбувається навколо, що називається, «у повітрі». Це режисер, один зі спектаклів якого («Ювенільне море» за А. Платоновим) свого часу навіть помістили в методички театального інституту як дуже важливий для своєї епохи. З часом навколо все різке мінялося, крім тієї внутрішньої переконаності закритого й трохи відчуженого режисера в тому, що його театр не повинен зраджувати... Ніколи. Не зраджувати глядачу, який одного разу повірив йому, а потім утворив довжелазні черги по квитки. Не зраджувати великої літератури, що три десятиліття не сходила з афіш. Не зникла вона навіть тепер, коли глядач підозріло жадав легких комедій, не усвідомлюючи тоді у своїй більшості, що життя органічно стало суворішим через війну. Отож дарма шукати в маленькому Молодіжному «малину» на зразок Марка Камолетті. Репертуар тут, як і в мирні часи: Довженко, Квітка-Основ'яненко, Чехов, Роцин, Островський, Арбузов, Вампілов, Мольєр. «Я не здамся без бою!» – кожним репертуарним рядком підтверджує своє кредо афіша доброго смаку та зразкової поведінки.

У 2014 р. російські війська розгорнули війну проти України. І вже не молодий чоловік, як і завжди вийшов на сцену перед початком своєї нової вистави «Матінка Кураж та її діти». І вже тоді одним із найперших митців в Україні він говорив, як годиться сьогодні, про війну та мир, переживаючи й вірячи в перемогу України. І, не помиляючись, вловивши флюїди театального фанатизму, тверезо говорив про те, які наслідки несе із собою війна. Тобто, Генадій Касьянов – людина абсолютно некар'єрної відданості сценічній справі... Незважаючи на час, мораль. На те, що радянська перебудова (яка колись «вихлюпнула» на суспільній хвилі його театр) змінилася перестрілкою, підступним нападом російського агресора на Україну. Своєю виставою Касьянов говорив про головне – там, у вузькому залі, на малоформатній сцені, на якій не дуже-то й розгуляєшся. У всякому разі, фургон Кураж поставити тут ніде. Тут і актори ледве вміщаються. Тому чудовий художник Олена Соловйова й придумала такий же чудовий сценографічний образ для спектаклю – колесо. Його де не постав, там і «зіграє». Звісно, це колесо історії, колесо долі, колесо Фортуни... Алюзія з міфічною колісницею Феспіда. Життя по колу, рух навколо осі, біг на місці...

Велика п'єса Брехта, написана 1939-го (в унісон Другій світовій), дихає й тепер передчуттям реальних бід. У діалогах, монологах, зонгах – психологія й фізіологія війни. Карту Європи наприкінці 1930-х уже починали «кріюти» два маніяки, людське життя втрачало ціну, буття – сенс. Із маніяками та втратами в нас і тепер немає проблем. Слухаючи знаковий текст Брехта в чернігівському спектаклі, усвідомлюєш очевидне. Те, що на поверхні. А ця ж матінка (як художній образ) – зовсім не страдниця-страждотерпиця, якою її регулярно норовили представити радянські актриси у своїй лютій «боротьбі за мир». Вона – виплодок пекла, Сцилла і Харибда в одній особі. Вслухайтесь та впливайте підтекст. І виявите іншу матір – так звану «братню» сусідку України – дітовбивцю, монстра. Справедливий антифашистський пафос брехтівської п'єси цю матінку в різних спектаклях часто олюднював. І на сценах світу виникали полки страдниць, що тягнули свої фургони й заливалися слізьми, всупереч теорії «епічного театру». Навіть Брехт свого часу зішлюпився, заперечив, став чітко наполягати, що в цьому образі він підкреслює саме «риси меркантильного характеру», а не тему «батьківщина-мати кличе», так, як брехала колись і бреше

⁹ Соловьёва И. Душа у переправы. Антология. Собрание цветов. Чернигов, 2004. 174 с.

всьому Світу сьогодні проросійська пропаганда та сам російський диктатор. Як за своєю зовнішньою, так і внутрішньою формою це – спектакль-урок, спектакль-повчання, спектакль-мораліте, спектакль-заклик. Група акторів, як учні вечірньої школи, піднімаються на сцену, сідають на лавки. Згодом по черзі, відповідно до сюжетної потреби, переміщуються в центр сцени, щоб навіть не зіграти, а розповісти історію про матінку Кураж. Наче відкритий урок миру. Актор театру Валентин Макар, який грає Кухаря, – іронічний, розважливий, звабний. Або полковий священник (актор театру, заслужений артист України Олексій Биш), у вуста якого Брехт вклав не випадкові й особливо значимі для нас сьогоднішніх слова: «Винні ті, хто затіває війну! Це з їхньої вини ниці пристрасті беруть у людях гору!» (Хіба не про сьогодні?) І ось цей артист розумно й неоднозначно дає зрозуміти, як війна може спотворити мораль, чесно, зробити логіку – абсурдом, віру – безвір'ям, а Христа – антихристом. Фронтowa фурия Іветта Потье у виконанні артистки Руслани Остапко – кокетка й кокетка, саме зачарування: речі солодкі, погляди вкрадливі. Повія – вірний зброносець Війни, її незмінна муза. Акторка в міру розкута й елегантна в образі Іветти. І взагалі, завдяки справним акторам система брехтівських персонажів утворить навколо матінки Кураж замкнений логічний цикл. Кураж – символ війни, «людоджерства», дітовбивства. А вони – шестерні, що тягнуть проклятий фургон. Та ж Іветта – плоть війни, добровільно згвалтована жіноча ніжність. Полковий священник – знехтувана, віру, що обернулася безвір'ям у період воєнних хронік. Кухар – черево війни, завжди ненаситне, зажерливе, бадьоре... Що ж, із такими супутниками матінці не нудно в дорозі. Анна Фірлінг (тобто Кураж) цілком аргументовано може процитувати Брехта: «Ви мені тут війну не чорніть!» І справді, навіщо чорнити, якщо багатьом від війни тільки користь. Кураж (актриса Мирослава Витриховська) ще доволі молода, у неї струнка постать, рухи легкі, рвйні, очі палаючі, в'дливі. Підбравши волосся вгору, вона відкриває своє чисте чоло – помітно, що ця жінка охоплена чи то загадковим натхненням, чи то прагненням боротьби. Щось неспокійне зачіалося в її натурі, в її скаженому темпераменті. Остервеніння неглибокої душі – ось що актриса грає в Кураж, якщо в Кураж взагалі є душа. Форма спектаклю та його внутрішнє наповнення все-таки байдужості не викликають, а апелюють до процесу думання. Оскільки й сама ця історія – вічні думки про фатальний шлях, із якого не звернеш, та про війну – хай буде проклята...¹⁰

Не обминула тема війни й останню постановку майстра. Спостерігаючи за воєнними діями на Сході України, Г. Касьянов, перед відходом за обрій, закликаючи й щиро вірячи в Перемогу України у війні, розгорнутій проти неї Росією, приступив до репетицій вистави «Бравий вояка Швейк». Отже, весною 2018 р. художній керівник театру, заслужений діяч мистецтв України Геннадій Касьянов приступив до постановки своєї останньої вистави – «Бравий вояка Швейк» за романом Я. Гашека. Режисер, як і завжди, ретельно та уважно, поважаючи автора, провів 81 репетицію, але, на жаль, 13 вересня 2018 р. на 65-му році життя він раптово пішов із життя. Серце майстра та засновника Чернігівського молодіжного театру зупинилося. Несподівано й передчасно обірвалося життя Митця і Творця, талановитого й неперевершеного у своїх принципах режисера, директора та художнього керівника Чернігівського молодіжного театру Г. Касьянова. Це був удар для всього Чернігівського обласного молодіжного театру, який створив майстер неймовірної сили. Адже багато років він вів за собою своїх акторів, думаючи про кожного й надихаючи всіх, створював репертуар, розподіляв ролі. Власне, він творив художню правду на сцені й був Людиною завжди. Говорив, що вічність, безсмертя треба шукати в собі. І ось їх знайшов... Важко сумуючи й переживаючи всім колективом, але з великою вірою, що на Небесах майстрові усе воздасться – за його добро, гармонію, любов, тепло й бажання ділитися часточкою своєї душі, його Театр і актори продовжують геніальну справу свого режисера. Бо це їхній Дім, котрий будували всі разом, разом зі своїм лідером, якого любили всі¹¹.

Я. Гашек під час Першої світової війни опинився в Києві після фільтраційного табору, коли царська армія почала набирати у свої війська полонених чехів та словаків. У гарнізонній в'язниці в Борисполі, де Гашека утримували 11 днів за те, що вчинив непокору офіцерові, була написана початкова повість про Швейка, а роман Гашек дописував уже в 1923 р. І мав намір продовжити, але не встиг... Так само, як не встиг довести свою виставу до прем'єри і режисер Чернігівського молодіжного театру. До речі, багато хто вважає цей твір Гашека автобіографічним. Тепер можна зауважити, що воєнна тема й пов'язані з нею вистави режисера Г. Касьянова, сподівання на мир та віра в Перемогу й силу людського духу, які супроводжували майстра всю його творчість, стали якоюсь мірою авто-

¹⁰ Вергеліс О. Війна, мати рідна (Кураж у провінції). *Дзеркало тижня*. 26 вересня – 3 жовтня 2014. № 34.

¹¹ Тасмунія усмішки бравого вояки Швейка – на сцені Чернігівського молодіжного театру. *Деснянська правда*. 2018. 20 вересня. С. 1–5; Гринишина М. Театральна культура рубежу XIX–XX ст.: Реалізм. Дискурс. Київ: Фенікс, 2013. 344 с.

біографічними. Талановитий режисер у своїх сподіваннях та вірі в рідну Україну, ніби скориставшись знаним режисерським прийомом, «закільцював» свій творчий шлях воєнно-тематикою.

На сцені Молодіжного образ Швейка втілила заслужена артистка України Любов Веселова. Саме її і тільки її Г. Касьянов бачив у цій ролі. Чому? Бо Швейк – дуже світла людина. А Любов Веселова саме така. І її ясна душа написана просто на обличчі. Швейк же в нашій свідомості, попри всі свої дивакуватості та хитрощі, саме й сприймається, далекі, як найдобріша людина (або гуманоїд Землі, але з іншого виміру, напівжартома кажучи). Власне, чи замислювалися ми, добре знаючи, хто такий Швейк, за що ми до нього такі прихильні? Напевно, через те, що його дивакуватість чи то пак, як дехто каже, «простакуватий ідіотизм», є тільки прикриттям. Як і різні витівки та «вибрики». Насправді, Швейк – то доросла дитина зі світлою душею. І тим самим він рятує не тільки себе, а й інших. І – навіть нас сьогоднішніх. Адже про такі нескорено-щирі й безкорисливі вчинки багато хто нині не просто забув, а свідомо стер їх зі своєї пам'яті. На жаль... Бо якщо замислитися, то дивно, чому торговець песиками так прагне на фронт, аби побути «гарматним м'ясом». А тому, що він по-своєму саботажник та бунтар. А його придуркуватість – захисна реакція на абсурдність нашого теперішнього буття, однією з характеристик якого є війна. Адже немає нічого справді абсурднішого й несправедливішого, ніж коли люди вбивають собі подібних, тобто життя – для якого, за промислом Божим, вони народжені... А Швейк – то справжній Божий чоловік, бо зберіг свою душу неушкодженою серед суцільної несправедливості.

Саме так вважає і відомий український актор Богдан Бенюк, котрий уже багато років грає Швейка в Київському національному академічному драматичному театрі ім. І. Франка. Власне, «Швейка» вважають одним із перших антивоєнних романів ХХ ст. Існує думка, що Гашеку «не доводилося перемагати в собі війну та внутрішньо здобувати перемогу над нею. Він стояв над нею вже із самого початку. Він глузував з неї»¹⁰. Ось чому чех із чехів Швейк і став громадянином планети. Бо це вічно живий антипод «невідомого солдата» всіх несправедливих воєн. Що глибоко символічно в усі часи, а особливо для України й усієї Європи сьогодні...

Остання вистава Г. Касьянова, роботу над якою продовжили й успішно завершили в Чернігівському обласному молодіжному театрі, стала справді геніальним мистецьким проєктом. Акторська гра буквально заворожує, а талановиті акторські перевтілення від образу в образ просто на сцені – захоплюють. Декорації і сам вибірковий драматургічний матеріал осмислені ідеально. А ще в цій виставі живе велика душа – її творця й усіх тих, хто з ним поряд творив Мистецтво та художню правду, Театр з чудовим та змістовним репертуаром, аби в наших душах це відгукнулося й залишилося... Тому щирої подяки заслугує весь колектив Молодіжного театру й учасники вистави, зокрема заслужені артисти України Л. Веселова та О. Биш, актори: В. Сурай, Т. Салдецька, Р. Остапко, П. Бугай, а також завідувач літературної частини театру А. Пушкіна, співпостановник О. Маншилін, Б. Фірцак – за яскраву сценографію та костюми, О. Корзаченко – за музичне рішення. Загалом же вистава стала справжнім шедевром і позитивним реквіємом Г. Касьянову (до речі, на репетиціях на столикові Майстра в залі горіла лампа, лежав мікрофон і стояла фотографія Геннадія Сергійовича).

А прем'єра разом із перформансом перед початком запам'ятується надовго. Уже перед театром моторний хлопчик Іванко в кепці пропонував «екстрений випуск» жартівливої газети з фото вусатого чоловіка – нібито австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда. Позувала для портрета... завідувачка трупи театру Валентина Гнатівна Ілюхіна. Сестри милосердя – акторки Інна Атрощенко та Катерина Широкоград – пропонували глядачам профітролі, а гроші за них збирали на благодійність. У фое звучала симфонічна музика – наживо (чудово грали студентки музичного училища). А фотовиставка чернігівчанки Інни Буглак із ніжними присмерковими «виноградно-яблучними» натюрмортами ніби говорила про осінній час збирання плодів своїх «трудів і днів» та була присвячена пам'яті Геннадія Сергійовича. На початку вистави його голос поблагословив цю прем'єру на успіх і любов глядачів... А на завершення спектаклю актори просто на сцені поклали квіти до портрета Режисера, котрий поставив свою останню виставу на цій Землі... І запалили свічку. Та сказали чимало щирих слів про цю чудову людину.

Так само з добрими споминами та сльозами на очах виступали хрещена мама Молодіжного театру Майя Сосновська, перший заступник голови Чернігівської обласної ради Валентин Мельничук – давній друг театру. У день прем'єри, коли він вітав із успіхом Л. Веселову, згадалося, що, коли Люба на сцені рідного театру отримала звання заслуженої артистки (було це перед Новоріччям), перший із букетом троянд до театру з вітання

ми, в кожусі Діда Мороза, приїхав саме Валентин Васильович. І повідомив щасливу новину. Такі моменти не забуваються...¹²

До роковин з дня смерті Режисера біля входу до театру на стіні з'явилася меморіальна дошка, установлена коштом театру, де на білому мармурі портрет засновника театру Геннадія Касьянова у профіль. Тим самим Геннадій Сергійович ніби споглядає із засвітів на тих, хто входить до театру й виходить із нього, немов відчуваючи, як розвидняються наші серця після вистави. І так буде завжди, поки існуватиме театр. А він житиме завжди! Сьогодні його театр, як і 4 роки тому, намагається довести: ніщо не вмирає на цій Землі. Духовний код і душа вічні й «записані» в генофонді планети, котра теж жива, як і ми всі. Отже, усе воскресає, а любов – не минає. І ми так само любимо Вас, Геннадію Сергійовичу. І ця любов дорівнює літературі! Обіцяємо берегти Ваш і наш театр як зницю ока. Аби Вам на Тамтешніх космічних орбітах, на окреслених Богом шляхах було легко й радісно творити і жити на повну та щасливу силу нового Буття...¹³

Вдумливий, виважений, своєрідний репертуар Чернігівського обласного молодіжного театру може стати прикладом багатьом театрам України та інших країн. Цьому слугували осмислені системність та впорядкованість, коректність і повага до класичної української та зарубіжної драматургії, виважений погляд на здобутки сучасних авторів, постійний пошук нової актуальної літератури, якісне та своєчасне представлення вистав у календарному розподілі та вдале призначення на ролі акторів для якісного втілення художнім керівником театру Г. Касьяновим.

Як уже зазначалося на початку статті, колектив Чернігівського молодіжного театру прийшов до усвідомлення різниці між культурами України та Росії, як у дослідженому наукою історичному протилежному корінневому їх зародку¹⁴, так і в новітній історії. Цьому слугувала не тільки політична напруга між країнами, а й назріла потреба визначення української самоідентичності. Саме з цього приводу колектив Чернігівського обласного молодіжного театру видав «Театральний маніфест» як відповідь на агресію Росії проти України та свідчення протилежності двох культур. Відтак побачили світ такі вистави, як «Воццек» за однойменним романом Юрка Іздрика, «Вечірній мед» за романом Костя Москальця та «Повернення придурків» за романом львівського письменника Петра Яценка¹⁵.

На початку січня 2016 р. в Чернігівському обласному молодіжному театрі відбулася презентація книгозбірні «Поличка сучасної української прози», до якої увійшло кілька десят томів творів сучасних вітчизняних письменників. Під час заходу директор та художній керівник театру, заслужений діяч мистецтв України Г. Касьянов розповів історію створення книгозбірні й представив найбільш знакові, на його погляд, твори авторів, що увійшли до неї. За словами Г. Касьянова, формування «Полички» як частини бібліотеки театру відбулося в межах проекту «Сезон сучасної української прози», робота над яким почалася ще влітку 2015 р. Співробітники театру виявили зацікавлення творами Юрія Іздрика, Олеса Ульяненка, Василя Махна, Тараса Прохаська, Сергія Жадана, Юрія Винничука та інших авторів.

Художній керівник театру Г. Касьянов – завжди загадка. Будь це двадцять літ тому чи нині. Важливо те, що він намагався збагнути, що відбувається з українською державою, країною, культурою, літературою. Бо без літератури будь-який театр не може існувати. Він починається з неї. У театрі весь час тривав пошук авторів, і, читаючи різні твори, констатуємо, що вітчизняної драматургії світового рівня поки що дуже замало. А от із прозою – багато кращі справи. До наших сучасників Іздрика, Ульяненка, Андруховича, Кожелянка долучаються молоді автори, які демонструють дуже гарну школу та свій стиль – Жадан, Яценко, інші прозаїки. Вони прийшли в мистецтво й хочуть творчості, так само як і діячі театру. Усюди: і в столиці, і в областях – триває пошук нового українського театру, нових форм творчості. Цей потрібний пошук триває в Чернігівському молодіжному й донині.

В історії театру були певні етапи, коли він відкривав іншу літературу – ту, яка була на часі, була потрібна тридцять років тому – це Платонов, Набоков та ін. Сьогодні театральні митці прийшли до сучасної української літератури, яка, на щастя, стала з'являтися й дуже

¹² Пархоменко Л. Так хочеться «Вечірнього меду»: вистава «Вечірній мед» у Молодіжному театрі у Чернігові. *Деснянська правда*. 2016. 19 травня. С. 1–5.

¹³ Пархоменко Л. Неймовірно довгий і шалено короткий рік без Геннадія Касьянова... *Деснянська правда*. 2019. 8 серпня. DPNEWS. URL: https://dpnews.com.ua/news/156?fbclid=IwAR13f8-8X5ykydizEf5Yilw_B8_vJgIDNtKwnKaVzw0VixYKhDd6ZSdnk.

¹⁴ Див., наприклад: Ричка В. Війна пам'ятей. Змагання за спадщину Київської Русі. Київ: Парламентське видавництво, 2021. 416 с.

¹⁵ Чернігівський монітор. URL: <https://monitor.cn.ua/ua/culture/42049>; Пархоменко Л. Так хочеться «Вечірнього меду»... С. 1–5.

потрібна глядачеві. Прем'єри вистав сезону «Сучасної української прози» були аншлагові, але хотілося б бачити в залі більше патріотів України, отримати їхню оцінку такої важливої роботи.

Театр не може бути тільки розважальним або виховним центром. Він має давати людині інше осмислення того, що вона або пережила, або хоче пережити. І якщо людина хоче долучитися до живої думки, вона, відвідуючи театр, знову буде обмірковувати й смакувати цю думку. Навіть якщо людина не одразу розуміє, у який простір потрапила, але намагається зрозуміти зміст та форму донесення через виставу того чи іншого твору, вона теж із післясмаком іде з театру й хоче прочитати твір, відкрити його для себе.

Будь-який творець повинен шукати себе в протилежностях. Поставивши комедію, уже наступного дня думай, як поставити трагедію. Тобто одні й ті самі смисли, ходячи по спіралі, у різний час набувають різних форм. І люди здатні це вловити й витлумачити в будь-які часи. І актора, і, певна річ, глядача цікавлять на сцені образи персонажів у їхній «цілісності». Так, як відбувається з головними героями театральної вистави «Повернення придурків», у дії якої живуть бомажуваті Мула та А – такі собі митці, які можуть переродитися за своє життя в справжніх Творців, хоча для загалу не перестають бути придурками, так само як для головного героя «Воццека» – «мудаки» серед людей не перестають бути «мудаками». А головна думка роману така: навколо існує безліч звичайних, цілком здійсненних мрій, справдженя яких, проте, приносить радість. А люди цього не відчують і не бачать. Навіщо шукати інші світи, як кажуть, доброго добра, коли можна поїхати просто на річку і знайти та відчувти себе? І не треба помилково гадати, сподіватися, що знайти себе обов'язково можна тільки в Парижі або Лас-Вегасі...

Касьянову та його акторам пощастило зі змогою розпитати про твори авторів під час особистого спілкування з ними в театрі. А приїзд П. Яценка на прем'єру став для акторів Чернігівської молодіжки великою подією, також надзвичайно важливою і цікавою для митців сцени була тісна та багаторічна робота з Ю. Іздриком.

Згодом, після вистав сезону «Сучасної української прози», згідно з тим же проголошеним театром Маніфестом, Г. Касьянов виступив з ідеєю – за ініціативи відомого журналіста, письменника, на той час колишнього завідувача літературної частини Молодіжного театру Дмитра Мамчура – представити авторів сучасної української поезії на сцені театру в межах щойно народженого цікавого та завзятого творчого об'єднання «Театр/Піт». Цю ідею Г. Касьянова втілили на малій сцені театру Д. Мамчур (інсценізація) і заслужений артист України О. Биш (режисер-постановник).

Отже, сучасний поет О. Короташ виступив у Чернігівському молодіжному театрі з виставою, яка отримала за афішею назву «Поетична вистава Олега Короташа». Після вистави О. Короташ сказав одному з чернігівських інтернет-видань: хотів подивитися на свої тексти очима людини, що грає на сцені разом із професійними акторами. Поет висловив надію, що результатом цього може стати відкриття нових шарів у його власних віршах. І це цілком відповідає творчому методу Короташа – пірнути в глибини власного «я», аби потім вирватися назовні, подібно до кита, що вилітає з рідної стихії. Такий алгоритм Короташевого промовляння, яке часом нагадує шаманське камлання... Тож шаманський танок у його виконанні під час вистави виглядав цілком природно.

Значна частина текстів Короташа, організована самим поетом, режисером вистави та автором інсценівки, так, що не потребує співрозмовника. Він промовляє передусім до себе, навіть питальні речення звернені до самого себе. А тому для режисера було цілком виправдано вивести поета на люди не просто для читання власних віршів, а для публічної розмови із самим собою. Разом із ним був «alter ego» (актор і режисер-постановник вистави О. Биш) і «муза» (акторка Іванна Маркова). Тут варто згадати слова геніального чуваського поета Геннадія Айгі, який відзначав, як важливо для поета говорити із самим собою. Саме довіра Короташа є тим, що приваблює читача попри відстороненість автора, його відкрити та ще й позірну незацікавленість у співрозмовниках. А в камерному просторі театру довіра є передумовою, аби дійство відбулося. Автор інсценівки Д. Мамчур (удосконалили її в процесі О. Биш і сам О. Короташ) пішов не традиційним шляхом – від автора до ліричного героя, – а навпаки – від традиційної для богемної тусовки випивки на трьох («муза», друге «я» і власне душа автора) до правдивої самотності поета. У виставі поет за задумом та засобами режисера постійно рефлексує щодо поезії та її можливостей. Висновок, до якого поет і режисер приводять читача / глядача, не є оптимістичним та втішним. Проте щирість у ставленні до поезії та її виконання на театральній сцені дають шанс віднайти життєво необхідну тишу. Короташеві тишу творити вдається. І ділитися нею також...¹⁶

¹⁶ Деркач А. Олег Короташ: досвід подолання тексту. *ЛитАкцент*. URL: <http://litakcent.com/2018/05/23/olegkorotash-dosvid-podolannya-tekstu/>

У Чернігівському молодіжному театрі в межах проєкту «ТеатрЛіт» відбулася прем'єра поетичної вистави за творами літератора і громадського діяча Сергія Пантюка «Пан Перевертас та інші» у постановці заслуженого артиста України О. Биша. Створити театральний проєкт на поетичному матеріалі – своєрідний виклик для всіх учасників дійства: для режисера, який має вибудувати сценографію так, аби не зрадити основного принципу театрального мистецтва – показати світ через дію; для акторів, які мають не просто художньо декламувати вірші, а їх проживати, пропускаючи через серце досить широкий спектр емоцій – від радості до болю; для автора п'єси, який мусить увібгати в майже годинну виставу розмаїття творчої особистості письменника, що пише для дітей і дорослих, поезію і прозу, а ще воює, ламає стереотипи, мислить, шукає себе в цьому світі й світ у собі...

Прем'єра нової вистави «Пан Перевертас та інші» у Молодіжному театрі засвідчила, що все це вдалося. І запальний творчий колектив у складі письменника й тепер уже актора С. Пантюка, режисера-постановника О. Биша, соліста чернігівського театру естради «Феєрія» Іллі Клименка, акторки Чернігівського обласного академічного музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка С. Сурай зібрали аншлаг.

У виставі «Пан Перевертас...» поєднано вірші С. Пантюка для дорослого читача, де осмислюються складні питання війни, смерті, творчості, пам'яті родової та національної, щастя й любові, тягара прожитих років і здійснених учинків, – із текстами для дітей, де світло й радісно, безтурботно та фантазійно, де не існує нічого неможливого. Автор п'єси Д. Мамчур у творчості друга й колеги по цеху С. Пантюка виокремив означені мотиви та поєднав у суцільну метафоричну й енергетично сконденсовану оповідь. Обрамлення вистави – лист, що отримує герой від себе майбутнього, – дозволило поєднати в єдиному часопросторі дві іпостасі письменницької особистості: дитину і дорослого, світ минулого і теперішнього (майбутнього), миру та війни. Хлопчик, який то тінню, то в реальному паралельно співіснує з митцем, є не лише спогадом про дитячі роки, коли легко мріялося, а душа ще не знала втрат, не бачила жакіть і крові, а й водночас своєрідним alter ego героя, яке може дати запотиличника, вчинити розгاردіаш у хаті, нагадати дорослому про його потаємні бажання й забуті вміння. Цей дуалізм чудово ілюструє і застосований прийом гри тіні та світла. Атмосферу вистави підтримує й музика. Щось глибинне, архайчне відлунує в пісні С. Сурай, а щемні й близькі кожному воїну мелодія та слова пісні «Добровольці Божої чоти» О. Бика не дисонують із казковими мелодіями гурту «Срасе» чи романтичними й життєствердними – Поля Морія.

Проєкт «ТеатрЛіт» започатковано заслуженим діячем мистецтв України Г. Касьяновим, який керував Чернігівським молодіжним театром понад тридцять років. Першу виставу, за творами поета О. Короташа, було створено 2018 р. У планах театру – співпраця з іншими літераторами для популяризації сучасної української поезії¹⁷. Роботу із запровадження завдань, які викладені в змісті «Театрального маніфесту» Молодіжного театру, не призупинено навіть у воєнний час. Після широкомасштабного вторгнення агресора 24 лютого 2022 р. були створені творче дійство «ТиловийЩо?денник» та вистава «Рубікон» за драматичною поемою Ю. Соколова, яку автор написав, будучи сам свідком цих подій або слухаючи історії людей, які особисто перебували під артобстрілами орків та їх бомардування авіацією, на блокпостах, у чергах, серед військових. Автор спромігся показати як стан суспільства загалом, так і настрої і відчуття окремих людей, що опинилися в епіцентрі зламу часів. 30 червня прем'єрою вистави «Рубікон» у виконанні заслужених артистів України Л. Веселової та О. Биша Чернігівський обласний молодіжний театр заклав свій черговий XXXVII театральний сезон. Цю виставу подивилися військовослужбовці, бійці територіальної оборони та рідні загиблих воїнів – члени громадської організації «Єдина родина Чернігівщини», вистава за драматичною поемою чернігівського автора і громадського діяча, юриста за фахом Ю. Соколова. Режисер-постановник вистави – Олексій Биш, музичне оформлення – Тарас Тарасенко, художник-постановник – Олена Соловйова, художнє оформлення – Ігор Бизган. Юрій Соколов оновив створений у 2017 р. сюжет до реалій сьогодення. Вистава розкриває життєві моменти звичайних українців, які опинились у вирі подій російського вторгнення в Україну. Яскравим і зворушливим став виступ митців. Тема всім зрозуміла, бо війна продовжується – Росія перейшла «рубікон»¹⁸.

Після вистави від батьків загиблих героїв прозвучали слова подяки та були вручені квіти акторам. Виступив і ветеран АТО / ООС підполковник Ігор Бизган, який і зараз воює за незалежність України. Він подякував творчому колективу, кожній мамі загиблого героя подарував троянду. На вечорі згадали й першу виконавицю поеми «Рубікон», артистку розмовного жанру філармонійного центру О. Белеванцеву, син якої загинув на вій-

¹⁷ Коломієць Р. Традиції, канони і новації українського театру: поч. XIX – поч. XX ст. Київ: Інтертехнологія, 2008. Кн. 1. 136 с.

¹⁸ Прем'єра в молодіжному театрі. *Світ – інфо*. 2022. № 222. С. 15.

ні, а сама вона у 2020 р. померла від ковіду. Напередодні вистави актори відвідали її могилу й поклали квіти. Військові теж подарували акторам квіти та подякували за постійну підтримку захисників. Адже навіть під час блокування Чернігова російськими військами актори Молодіжного театру робили вистави для оборонців міста¹⁹.

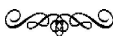
У сьогоднішніх важких воєнних умовах український театр як вид мистецтва залишається невід'ємною і важливою частиною духовного самотворення нації. Сфера культури, зокрема її театральна галузь, узагальнює досвід національних надбань, утілюючи моральні якості народу та його духовні ідеали. Сьогодення театального мистецтва доводить істину про те, що театр повинен бути і має бути різним. До того ж, сьогоднішній театр має володіти здатністю змінюватися разом із часом. В обставинах війни, яку розгорнула Росія проти України, в умовах воєнного стану та воєнних дій на території країни, театральне мистецтво має відгукнутися на всі виклики воєнного часу. Усе це спонукає театри шукати способи взаємодії із суспільством та волонтерським рухом, усебічно допомагати воїнам ЗСУ в наближенні перемоги над ворогом.

Відзначаючи роль, значення і місце театру в умовах широкомасштабної війни РФ проти України, у розвитку української культури, виокремимо його дві важливі заслуги: по-перше, у складних умовах активної війни, національно-визвольної боротьби українського народу, він сприяє піднесенню національної свідомості в країні та морально-бойових якостей воїнів ЗСУ, офіцерського складу, бійців ТРО та інших сфер суспільства воєнної доби; по-друге, надзавдання – зберегти для українського театру талановитих акторів і театральних діячів, персоналу всіх творчо-виробничих цехів та інших, щоб мати змогу продовжувати розвивати національний театр і національну культуру загалом. Адже люди театру залишили акторство та режисерство. Зі зброєю в руках, на волонтерських постах, на культурних фронтах театр злився та обурювався, пручався та боронився, прихищав і годував. Для захисту країни та рідної землі взяли до рук зброю – зовсім не буцафорську – і актори та співробітники Чернігівського молодіжного театру, а в сценічній професійній справі вони знайшли прихисток для справи перемоги, якщо й на сцені – то зовсім не декоративний.

Багато театрів країни стали волонтерськими штабами, хостелами, пунктами збору харчів та одягу, шелтерами, і Чернігівський обласний молодіжний театр навіть під час рашистської облоги Чернігова також не стояв осторонь, надавши прихисток шпиталю та воєнним медичним працівникам. Вистави, хоч і поступилися місцем оперативним імпровізаціям, у яких доводилося без режисерів та драматургів знову й знову вирішувати питання to be or not to be, усе одно знаходили свого глядача і вселяли надію в нових прем'єрах, створених під час артилерійських канонад. Молодіжний театр іде у своєму розвитку далі певним шляхом творчості. Деструктивні мотиви заповнюють віртуальний простір, а театр – це живе спілкування. У нашому оцифрованому світі живе цінується з кожним днем дедалі більше. Театр можна порівняти з вогнищем, вогнем, це один із найдавніших архетипів людства, і він гріє, навіть якщо намальований... Минуле, Сьогодення, Майбутнє нерозривні... Основи, закладені Г. Касьяновим, продовжують підтримувати театральне життя на Родимцева, 4 (нині – вул. Воздвиженська).

References

- Hrynyshyna, M. (2013). *Teatralna kultura rubezhu XIX–XX st.: Realizm. Dyskurs* [Theatre culture of the turn of the 19th–20th c.: Realism. Discourse]. Kyiv, Ukraine.
- Kasianov, H. (Ed.). (2004). *Antolohyia. Sobranye tsvetov: esse o teatre* [Anthology. Collection of flowers: essays on theatre]. Chernihiv, Ukraine.
- Kolomiets, R. (2008). *Tradytzii, kanony i novatsii ukrainskoho teatru: Pochatok XIX – pochatok XX st.* [Traditions, canons and innovations of the Ukrainian theatre: The beginning of the 19th – the beginning of the 20th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Parkhomenko, L. (2016). *Tak khochetsia «Vechirnoho medu»: vystava «Vechirni med» u Molodizhnomu teatri u Chernihovi* [Wish I had «Evening honey»: the performance of «Evening honey» at the Youth theatre in Chernihiv]. *Desnianska pravda – Desnianska truth*, 19 May, P. 1–5.
- Pushkina, A. (Ed.). (2000). *Istoriia Molodizhnogo teatru: Zahalnyi kurs* [History of the Youth theatre: A general course]. Chernihiv, Ukraine.
- Studonova, L. (2016). *Chernihivskyi beau monde, abo Zapysky bibliohrafa* [Chernihiv beau monde, or Notes of a bibliographer]. Chernihiv, Ukraine.

¹⁹ Прем'єра в молодіжному театрі... С. 15.

ДОДАТОК
Світлини з вистав Чернігівського обласного молодіжного театру

Людське «Бравий вояка Швейк» за романом Я. Гашека. Режисер – Геннадій Касьянов.

*Хроніки воєнного буття «Рубікон»
за драматичною поемою Ю. Соколова. Режисер – Олексій Биш.*

*Хроніка тридцятилітньої війни «Матінка Кураж та її діти» Б. Брехта.
Режисер – Геннадій Касьянов.*

Биш Олексій Володимирович – заслужений артист України, актор, режисер Чернігівського обласного молодіжного театру (вул. Воздвиженська, 4, Чернігів, 14000, Україна).

Bysh Oleksii – honored artist of Ukraine, actor, producer of the Chernihiv regional youth theater (4 Vozdvizhenska St., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: alvarobysh605@gmail.com

Дата подання: 2 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 12 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Биш, О. Діяльність Чернігівського обласного молодіжного театру в соціокультурному просторі XXI ст. в умовах воєнних дій російського агресора проти України. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 125–139. DOI: . 10.58407/litopis.250214

Цитування за стандартом APA

Bysh, O. (2025). Diialnist Chernihivskoho oblasnoho molodizhnoho teatru v sotsiokulturnomu prostori XXI st. v umovakh voiennykh dii rosiiskoho ahresora proty Ukrainy [Activities of Chernihiv regional youth theatre in the sociocultural space of the 21st c. in the conditions of the russian aggressor's military actions against Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 125–139. DOI: . 10.58407/litopis.250214

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

ЧИ ПИСАВ ІВАН МАЗЕПА ЛИСТИ ДО ХРЕЩЕНИЦІ МОТРІ КОЧУБЕЙ?

DID IVAN MAZEPA WRITE LETTERS TO HIS GODDAUGHTER MOTRIA KOCHUBEY?

DOI: 10.58407/litopis.250215

© С. Павленко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою дослідження-розслідування є вивчення доказів авторства листів гетьмана Івана Мазепи до хрещениці Мотрі. Завдяки проблемно-аналітичному **методу** автор ретельно дослідив-осмислив документи, публікації, в яких йшлося про контекст подій 1704, 1707–1708 рр. та стосунки генерального судді Василя Кочубея, членів його родини з володарем булави.

Новизною матеріалу є те, що завдяки детальному огляду джерел автору вперше вдалося з'ясувати, що ініціатор доносу на правителя Гетьманщини формулював головні тези свого звинувачення без чіткого плану, в основному вже в дорозі до російських можновладців. Крім того, для зустрічі з ними він узяв низку допоміжних матеріалів, зокрема й листування Мазепи з хрещеницею. Але останнє не фігурувало в доносі. Листи були виявлені лише після арешту В. Кочубея. Інтимна кореспонденція за змістом не несла викривальної інформації про антимосковські погляди гетьмана, не свідчила про його аморальність, навпаки підтверджувала розсудливість, виваженість керманича в делікатній справі стосунків зі своєю хрещеницею.

Висновки. Стаття спростовує версію про те, що насправді листи до Мотрі, хрещениці Мазепи, написав хтось із підлеглих Василя Кочубея на його прохання. Таку підробку легко було спростувати, зірвавши почерк гетьмана з письмом виготовленого фальсифікату. Донощик навряд чи б наважився йти на такий крок, адже подібні дії легко викривалися та не давали йому істотних плюсів в обвинувачувальному процесі.

Ключові слова: донощик, Кочубей, Мазепа, листи, Мотря, підробка.

The purpose of the publication-research is to study the evidence of the authorship of Hetman Ivan Mazepa's letters to his goddaughter Motria. Using a problem-analytical **method**, the author meticulously researched and analyzed documents and publications concerning the context of events of 1704, 1707–1708, and the relationships of general judge Vasyl Kochubey and his family members with the Hetman.

The scientific novelty of the material lies in the detailed review of sources, which allowed the author to discover for the first time that the initiator of the denunciation against the hetman of the Hetmanate formulated the main points of his accusation without a clear plan. In addition, for the meeting with them, he brought a number of supplementary materials, including Mazepa's correspondence with his goddaughter. However, the latter did not appear in the denunciation. Letters were discovered only after the arrest of V. Kochubey. The intimate correspondence did not contain incriminating information about the Hetman's anti-Moscow views, nor did it testify to his immorality; on the contrary, it confirmed his prudence and balance in the delicate matter of his relationship with his goddaughter.

Conclusions. The article refutes the version that letters to Motria, Mazepa's goddaughter, were actually written by someone from Vasyl Kochubey's subordinates at his request. Such a forgery would have been easily disproven by comparing the hetman's handwriting with that of the fabricated forgery. The informant would hardly have dared to take such a step, as such actions were easily exposed and did not give him significant advantages in the accusatory process.

Key words: informer, Kochubey, Mazepa, letters, Motria, forgery.

Як перший публікатор послань І. Мазепи до Мотрі Кочубей Д. Бантиш-Каменський, так і наступні (зокрема В. Різниченко¹, Є. Пеленський², В. Шевчук³) були впевнені в їхній автентичності. Першою поставила під сумнів написання гетьманом листів до своєї хрещениці кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Олена Дзюба⁴. На її думку, «наявні джерела однозначно не підтверджують авторство І. Мазепи»⁵, бо «відсутні оригінали», «обставини оприлюднення також викликають сумніви щодо автентичності цих пам'яток»⁶. Крім цього, дослідниця звернула увагу на хворобу гетьмана, який через це навряд чи міг «власноруч писати листи Мотрі, коли навіть підписувати свої універсали та офіційні листи йому було дуже важко»⁷. О. Дзюба припустила, що «любовні послання були написані кимось іншим на замовлення Кочубеїв»⁸.

Доктор історичних наук В. Ададуrow взагалі приписав створення згаданих листів І. Борщаку, мовляв, їхній зміст історик узяв із діалогів твору Б. Лепкого «Мотря» (1926 р.): «...він наважився на очевидну інтелектуальну провокацію, опублікувавши як автентичні 12 листів гетьмана до дами його серця». На думку вченого, герой його дослідження видав «сфальсифіковані ним свідчення за правдиві джерела»¹⁰.

Вищезгадані цікаві версії-інтерпретації існуючих джерел, зрозуміло, мають право на існування. Вони якоюсь мірою є основою для тез та аргументів тих дослідників, які б взагалі воліли бачити гетьмана на схилі літ без цього «любовного сюжету», що інтригує. Так, справді в цій історії є багато підозрілих моментів, більше схожих на підступи недоброзичливців володаря булави.

І все ж, попри це, ми схильні висловити контраргументи на користь того, що листи І. Мазепи, як і його кохання до юної Мотрі, усе ж таки були реальними.

По-перше, копію гетьманських послань, як стверджував їх публікатор, він зняв у «Коллежском архиве»¹¹ («Малорос. дела Кол. архива, 1708 года, № 19»¹²). Далі Д. Бантиш-Каменський зробив таку приписку: «Подлинные возвращены Мазепе графом Головкиным при следующем отзыве: "Разбирая взятые у Кочубея письма, нашли мы между прочими некоторыя письма и цидулы Вашего ль Сіятельства (Мазепи – С.П.) рукою, или чьею иною писанные к дочери его Кочубеевой, которыя подлинныя, не переписывая и никому оных не показывая к Вашему Сіятельству, за печатью при сем посылаем"»¹³. Канцлер Г. Головкин сумнівався, чи писав згадане гетьман власноруч, але це й зрозуміло: донесення, які І. Мазепа направив до нього чи царя, складали-компонували канцеляристи. Такою була тогочасна практика! Володар булави викликав канцеляриста та диктував йому текст, а потім підписував відредагований варіант. Саме тому Г. Головкин не був упевнений, чи насправді любовні послання належали правителю Гетьманщини. Отже, сумнів канцлера не можна брати як аргумент у тому, що ще в 1708 р. вищий урядовець не повірив у реальність цих послань.

По-друге, відсутність оригіналів листів (їх отримав І. Мазепа!) не є прямим доказом того, що копії – це фальшивки, майстерно виготовлені недоброзичливцями правителя України. Хоча канцлер заспокоїв гетьмана, що не давав вказівки переписувати листи, усе ж це було зроблено й відповідні сторінки покладено у слідчу справу В. Кочубея. Російським урядовцям, царю важливо було мати на всякий випадок таке досє на І. Мазепу, який, хоч і був корисним у своїх оглядах політичної ситуації на рубежах Московії, але й дратував незалежністю, авторитетом. Це не був звичний царський урядовець-служака, який без усіляких відмовок козирав та спішив виконати поставлене йому завдання. Він міг відмовитися від наказу, обґрунтувавши певні причини ігнорування царських вказівок.

¹ Гетьман І. Мазепа. Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині / Передмова В. Різниченка. Вид. друге. *Звенигородка: Друж-ня Годичького*, 1917. 16 с.

² Гетьман Іван Мазепа. Писання / Редакція і вступна стаття Є. Пеленського. 2-е вид. Нью-Йорк: ЗДА, 1959. 49 с.; Писання: літературна спадщина Мазепи / Ред. і вступ. ст. Є. Пеленського. Рівне: Волинські обереги, 2018. 76 с.

³ Листи Івана Мазепи до Мотрони Кочубеївни / Модернізація мови В. Шевчука. Київ: Веселка, 1992. С. 8, 112–115.

⁴ Дзюба О. Чи писав гетьман Іван Мазепа листи Мотрі Кочубеївни? *Український історичний журнал*. 2009. Вип. 6. С. 16–24.

⁵ Там само. С. 20.

⁶ Там само.

⁷ Там само. С. 22.

⁸ Там само.

⁹ Ададуrow В. «Переставляючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака». Львів: Вид-во УКУ, 2024. С. 322.

¹⁰ Там само.

¹¹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. Москва: Тип-я С. Скливановского, 1830. Ч. 3. Примечания к III части. С. 35.

¹² Там само.

¹³ Там само.

Московські слідчі зробили копії листів до М. Кочубей з оригіналів, які відіслали гетьману. В. Кочубей не був таким авантюристом чи простаком, щоб наважитися везти в Московію фальшивку-підробку у вигляді інтимних листів І. Мазепи. Адже при елементарній звірці почерків генеральний суддя опинився б у непривабливій ситуації як наклепник, що виготовив для обвинувачення володаря булави фіктивні документи. Зрозуміло, ні В. Кочубей, ні підлеглі йому канцеляристи не зважилися б піти на такий злочин, за який передбачалася смертна кара. Версії про навмисне компонування ними інтимних звернень від імені зверхника Гетьманщини у вищезгаданих реаліях бракує логіки, елементарних пояснень таких безглузвих дій. Сам В. Кочубей як, по суті, друга особа після володаря булави (наказний гетьман у 1707 р.!) вважав своє слово, свідчення головним доказом у звинуваченні Мазепи. Для чого йому було ще й виготовляти фальшивки, які можна легко спростувати?

По-третє, у листах І. Мазепи до Мотрі взагалі нічого не говорилося про царя та Московію, зраду гетьмана. Тобто ця кореспонденція чисто інтимного характеру навіть не натякала на якісь потаємні плани правителя Гетьманщини. Навіщо ж тоді В. Кочубей, поспішаючи до Московії, аби докладно оповістити про наміри свого зверхника порвати з царем, прихопив ці листи? Фактично він перетнув кордон Гетьманщини всього-на-всього з цим одним-єдиним письмово-речовим доказом (текст гетьманової «Думи» таким з великим рахунком не був, оскільки В. Кочубей отримав його в копії від архимандрита Никона). Генеральний суддя все ж віз листи до Мотрі як свідчення того, що гетьман є порушником християнських моральних норм, а відтак йому, мовляв, не слід довіряти, оскільки він може так само «забути» про клятву на Коломаку в 1687 р. вірно служити царям. Зрозуміло, цей паперово-інтимний «доказ» був смішним для царської верхівки, бо й Петро І, і його наближені жили далеко не за християнськими правилами: грішили, відверто насміхалися над церковними обрядами (чого тільки варте утворення «Всешутейший и всепьянейший собор»¹⁴) тощо. Схоже, В. Кочубей дещо ідеалізував свого монарха, мабуть, не знаючи про його бурхливе життя як розпусника¹⁵.

По-четверте, міркування про те, що, мовляв, гетьман хворів на подагру та не раз скаржився в кореспонденції московським високопосадовцям, як йому важко навіть підписувати документи, не є доказом, чи він насправді не міг писати особисті листи до Мотрі. На проблеми з руками, загострення хвороби володар булави посилався в повідомленнях О. Меншикову¹⁶, Г. Головкіну¹⁷ в 1708 р. У такий спосіб він імовірно намагався уникнути виконання настійливих наказів царя, канцлера про переміщення гетьманців на з'єднання з російською армією. Отже, у цьому слід вбачати більше хитрості Мазепи, ніж домислювати реальний стан його здоров'я.

По-п'яте, В. Кочубей формулював головні пункти доносу в березні 1708 р. у Красному Куті Охтирського полку¹⁸ «и в дорогѣ»¹⁹. Тобто до виїзду з Гетьманщини він не склав чітких звинувачень щодо гетьмана, оформлених у паперовому вигляді. Перед цим його посланці з усіми доносами в Москву Никанор²⁰, а згодом Петро Яценко, в Охтирку – Іван Іскра²¹ (не знав навіть грамоти) давали плутані показання. Це свідчить, що донощик

¹⁴ Бердников Л. Всешутейший собор: смеховая культура царской России. Москва: Изд-во АСТ, 2019. 288 с.; Zitsler E. The transfigured kingdom: sacred parody and charismatic authority at the court of Peter the Great. *Ithaca*. 2004. XII. 244 p.; Усенко О. Сумасброднейший собор. *Родина*. 2005. № 2. С. 61–67; Носович И. Всепьянейший собор, учрежденный Петром Великим. *Русская старина*. 1874. Т. 11. № 12. С. 734–739; Горюшкина Н. Всепьянейший собор Петра I. *Право как искусство добра и справедливости. Сборник научных трудов Всероссийской научной конференции*. Курск: Юго-Западный государственный университет, 2020. С. 276–278; Трахтенберг Л. Сумасброднейший, всешутейший и всепьянейший собор. *Одиссей: Человек в истории*. Москва: Академический научно-издательский, производственно-полиграфический и книгораспространительский центр «Наука», 2005. С. 89–121.

¹⁵ Мухин О. «Царь наш Пётр Алексеевич свою царицу постриг, а живет блудно с немками...»: гендерный облик Петра I в контексте эпохи. *Вестник Томского государственного университета*. Серия: История и археология. 2011. № 353. С. 117–124.

¹⁶ 1708, березень. Фастів. Лист гетьмана І. Мазепи до О.Д. Меншикова. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. С. Павленко (далі – ДГІМД). Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. № 275; 1708, після липня 14. Фастів. Лист гетьмана І.С. Мазепи О.Д. Меншикову з аргументацією причин, чому не можна виводити залишок козацького війська з України. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах* / Упоряд. С. Павленко (далі – УДІМ). Київ: Мистецтво, 2019. С. 97.

¹⁷ 1708, жовтня 19. Борзна. Лист гетьмана І.С. Мазепи графу Г.І. Головкіну про небажання старшини йти до Новгород-Сіверська та бунтування козаків. *УДІМ*. С. 101.

¹⁸ 1708, квітня 21. Допит писаря Петра Количького. *ДГІМД*. С. 401; 1708, квітня 6. З донесення Г.І. Головкіна, Г.Я. Долгорукова і П.П. Шафірова царю Петру І про стан справ в Україні та про В.В. Кочубея та І.І. Іскру. *УДІМ*. С. 37.

¹⁹ 1708, квітня 21. Допит писаря Григорія Глухівця. *ДГІМД*. С. 400.

²⁰ 1707, вересня 17. Москва. Розпитувальні оповіді ієромонаха Севського монастиря Никанора про донесення від В. Кочубея, що стосувалися справи про зраду гетьмана І. Мазепи. *ДГІМД*. № 389.

²¹ Крамар Є. *Справа Кочубея й Іскри. Дослідження з історії України*. Торонто-Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип», 1984. С. 120–122.

погано готувався до самої процедури донесення, сподіваючись, що йому як впливовому генеральному старшині повірять на слово без детального пояснення підтверджувальних складових зради гетьмана. У цьому зв'язку виглядало б дивним, аби В. Кочубей у напружений, екстремально-нервовий для нього час просив своїх довірених помічників-канцеляристів Петра Колчицького²² та Григорія Глухівця²³ скласти красиві, правдоподібні любовні послання нібито «від гетьмана» до своєї дочки. Хіба вони могли бути вирішальним козирем у спробі повалення батуринського зверхника? Та й виконавцям для виготовлення фальшивки потрібен був би час не лише на написання, але й на узгодження, редагування тексту листів. Обидва канцеляристи, до того ж, у своїх свідченнях нічого не згадують про ці писання Мазепи. Г. Глухивець повідомив, що В. Кочубей «заставляв его писать с своей руки ... в доношение»²⁴. П. Колчицький теж складав донос, який генеральний суддя «давал ему в дорожѣ писать, с своей и с иных рук»²⁵. «А что в седмом пунктѣ написано на концѣ в полутретьѣ строкѣ иными чернилы, – далі пояснив цей канцелярист, – и то, де, заставлял ево он, Кочубѣй, приписывать, послѣ спустя три дни; тако ж и иные листы он, Кочубѣй, послѣ переправил, и его переписывать заставлял; а цидулу, де, помянутую в доношении, списывал он с цидулы, а с чьей руки, не знает»²⁶.

По-шосте, епістолярії до Мотрі, як повідомляв гетьмана Г. Головкін, були виявлені серед документів, речей уже арештованого В. Кочубея²⁷.

Правдоподібно кореспонденція Мазепи була знайдена Любов'ю Кочубей у потаємному місці²⁸, де її тримала Мотря, та перехована «для слушного часу», аби при нагоді була використана проти гетьмана. Напевне, саме дружина нав'язала генеральному судді ці, на її погляд, переконливі свідчення щодо моральності І. Мазепи. Важко сказати, чи В. Кочубей мав намір прилучити ці інтимні листи до свого доносу. До речі, крім них, він віз ще кілька власних цидулок («О Петрике, что он то писал еще лет назад с семнадцатъ»²⁹, про обіцянку Мазепи Мотрі 10000 червоних золотих³⁰, про гетьманську пропозицію щодо таємної зустрічі з його дочкою³¹), чернетку свого звернення до володаря булави³² та відповідь на нього останнього³³. Тобто, найпевніше, ці записки, нотатки він узяв на всякий випадок, аби підтвердити, що із «зрадником царя» він мав незгоду ще з часів так званого «повстання» 1692–1693 рр. Петрика, а особливо добре побив з ним горщики в 1704 р. Саме тому генеральний суддя взявся за фіксацію всіх підозрілих дій гетьмана, оскільки був з ним у довготривалому конфлікті, який то загасав, то спалахував з новою силою.

По-сьоме, достовірність тексту листів І. Мазепи до хрещениці підтверджує контекст розвитку кохання між ними та драматичні перешкоди на цьому шляху. Зворушливі рядки про свої почуття могла написати передусім людина, яка пережила світлу радість любові. Зі змісту листів постає й образ обраниці гетьмана як щирої, емоційної юнки, окриленої прагненням бути разом з коханим чоловіком («Нехай Бог неправдивого карає, а я, хоч любиш, хоч не любиш мене, до смерті тебе, подлуг слова свого, любити і сердечне кохати не перестану, на злость моім ворогам»³⁴). Схоже, зародження почуттів між гетьманом та його хрещеницею припадає на початок 1704 р. Дівчина тоді вже мала 16–17 років, вік, достатній у ту добу для подружнього життя. Хто знає, можливо, І. Мазепа як хрещений побажав їй у день уродин справжньої любові та жартома пошкодував, що вже не молодий, аби залицятися до такої чарівної красуні. А Мотря в тому ж дусі відповіла, що для неї була б велика честь вийти заміж і за вдівця такого високого рангу. Зрозуміло, це лише версія-домислення того, як приязні родинні стосунки між хрещеним і хрещеницею могли перерости у справжнє кохання, а згодом і бажання поєднати долі.

²² 1708, квітня 21. Допит писаря Петра Колчицького. ДГІМД. С. 401.

²³ 1708, квітня 21. Допит писаря Григорія Глухівця. ДГІМД. С. 400.

²⁴ Там само.

²⁵ 1708, квітня 21. Допит писаря Петра Колчицького. ДГІМД. С. 401.

²⁶ Там само.

²⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. С. 35.

²⁸ Хоч будинок Кочубеїв і мав кілька кімнат, усе ж він був невеликий для великої родини. Тому Мотрі навряд чи вдавалося усамітнюватися в якомусь приміщенні довгий час. Її одяг, особисті речі, зокрема прикраси, напевне, зберігалися у традиційних для тієї доби скринях та шакагулах. Під час відсутності дівчини мати легко могла перевірити-проревізувати їхній вміст.

²⁹ Продолжение допроса Кочубею и показание его. *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. II // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.* Москва: Университетская типография, 1859. Кн. I. С. 132.

³⁰ Поступок. *Источники малороссийской истории...* Ч. II. С. 130.

³¹ Поступок христьянской совести. *Источники малороссийской истории...* С. 130.

³² Письмо Кочубея к Мазепе. *Источники малороссийской истории...* С. 130–131.

³³ Письмо Мазепы к Кочубею. *Источники малороссийской истории...* С. 131–132.

³⁴ Гетьман Іван Мазепа. Писання / Редакція і вступна стаття Є. Пеленського. Краків–Львів: Українське вид-во, 1943. С. 43.

Якщо перший лист міг бути написаний на початку року, то наступні, найпевніше, – у листопаді-грудні 1704 р. Гетьман якраз у кінці жовтня повернувся з багатомісячного походу. Розлука, ясна річ, поглибила почуття Мотрі, вона довго очікувала звісток від гетьмана, прагнула якнайшвидшої зустрічі з ним. Очевидно, що її часті гостини на Гончарівці стали помітними та занепокоїли батьків. На заборону матері відвідувати палац гетьмана дівчина відреагувала втечею з дому (певно, це вже був пізній вечірний час). Дії гетьмана в цьому зв'язку були більш розсудливими, він, як мовиться, не втратив розуму, як його кохана. «Мое серденько! – писав він. – Зажурилемся, почувши од дівки таке слово, же В[аша] М[илість] за зле на мене маєш, іже В.М. при собі не задержалем, але одослал до дому. Уваж сама, що б з того виросло. Першая, що б твої родичі по всім світі розголосоли: же взяв у нас дочку у ночі гвалтом і держить у себе місто подложниці. Другая причина, же державши В.М. у себе, я бим не могл жадною мірою витримати, да і В.М. также: мусілибисьмо із собою жити так, як малженство каже, а потом прийшло би неблагословеніє од Церкви і клятва, жеби нам з собою не жити»³⁵.

Звертаємо увагу на цей вищезгаданий момент в інтимному зверненні гетьмана. Якщо йти за версією, що листи на прохання В. Кочубея хтось «придумував», то, напевне, ці розсудливі слова зверхника, що характеризували його з позитивного боку як керманича-християнина, навряд чи сподобалися б компрометаторам І. Мазепи. Тим паче вони не узгоджувалися з попередніми твердженнями Кочубеїв. Так, на слідстві в Москві 17 вересня 1707 р. чернець Никанор свідчив: «И они, Кочубей с женою, оба, за тѣм ево к ним обѣщаніем, учели гетмана Ивана Степановича Мазепу бранить: “Бездѣльник, де, он, блядин сын и беззаконник”. И он, Никонар, их спросил: “За что они ево, гетмана, бранят, и какой он беззаконник?”. И они, Кочубей с женою, говорили: “Хотѣл он, гетман, их родную, а свою крестную, дочь, взять за себя замуж, и они, де, еѣ за него не дали, для того, что она ему крестная дочь; и он, де, гетман тоѣ их дочь, зазвал к себѣ в гости, изнасиловал блудом”. И послѣ тѣх слов жена ево, Кучубеева, послала ево, Кочубея, из саду... а без него она ж, вышед с ним, Никанором, из шатра и взяв ево за руку, и пошед с ним по саду, говорила ему, Никанору: “Такой, де, он гетман, вор, хотѣл их разорить. Был он, гетман, у них, в домѣ на именинах мужа еѣ на Обрѣзаніев день и Василия Великаго”, а в котором году, того имянно не выговорила, да и он о том еѣ не спросил; и говорил он, гетман, им: “Для чего они тоѣ их дочери за него не дали?”. И она ему, гетману, говорила: “Полно, де, тебѣ коварничать! Не только, де, ты **дочь нашу изнасиловал** (виділено нами – С.П.), ты де, и с нас головы рвеш: будто, де, они с мужем переписывались в Крым”»³⁶.

Та й сам В. Кочубей у вступних заувагах до статей доносу спочатку написав: «Ноши же единія, яко волк овцу огради, тако он дщерь мою похити (Мазепа – С.П.) тайно»³⁷. А далі ж, по суті, заперечив факт гвалтування дівчини: «Увѣдав же, каков в дому моем содѣяся плач, и рыданіе, и вопль мног, не могий терпѣти соболѣзнующих мною его слов, возврати мнѣ дщерь, посылаемую Григоріем Анненком, при заприщени мнѣ глаголя: “Не токмо дщерь вашу силен естъ гетман взяти, но и жену твою отъяти от тебе может”»³⁸.

По-восьме, у вступі до статей доносу генеральний суддя, піддаючи гострій критиці свого зверхника, зауважував, що той зваблював «своими рукокопсанными грамотками дщерь мою непрестанно»³⁹. Останні, мовляв, своїм «дѣйством и обаяніем»⁴⁰, чарами приворожили його дочку, що вона «возбѣситися и бѣгати, на отца и мать плевати»⁴¹. Тобто це знову ж таки не лише підтверджує поетичний дар гетьмана-літератора, а й цілковиту достовірність його зворушливих писань.

Насамкінець зауважимо й таке. Принципова заборона Кочубеїв віддати Мотрю заміж за гетьмана мала поважну мотивацію: хрещений і хрещениця згідно з церковними канонами не можуть бути в шлюбі. Імператор Юстиніан 1 жовтня 530 р. заборонив своїм законом подібні одруження⁴². Трулльський собор 691–692 рр. з 227 єпископів до цієї заборони в 53 канон додав ще й те, що хрещений не має права навіть одружитися з матір'ю-вдовою хрещеної ним дитини⁴³. В авторитетному в XVII ст. «Требнику» Петра Могили, виданому 1646 р., перелік обмежень на шлюб тим, хто хрестив дитину, ще збільшився⁴⁴. «И отец ду-

³⁵ Гетьман Іван Мазепа. Писання. С. 43.

³⁶ 1707, вересня 17. Москва. Розпитувальні оповіді ієромонаха Севського монастиря Никанора про донесення від В. Кочубея, що стосувались справи про зраду гетьмана І. Мазепи. ДГІМД. № 389.

³⁷ Донос від В. Кочубея Петру І. ДГІМД. № 395.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа Далматинско-Истрийского / Пер. с серб. Санкт-Петербург: Изд-е Санкт-Петербургской духовной академии, 1911. Т. I. С. 539.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Могила П. ΕΥΧΟΛΟΓΙΩΝ або молитвослов или требник. Київ, 1646. Т. I. С. 385–392.

ховный крещенному и болший есть, нежели отец родивый его по плоти»⁴⁵, – зазначалося в ньому.

Виникла колізія: з одного боку, бажання, почуття закоханих, а з іншого – заборона Церкви, великий гріх. Ураховуючи статус І. Мазепи, батькам усе-таки було вигідно піти на компроміс та знайти спільно з церковними ієрархами допустиме рішення, вихід із цієї непростой ситуації, у крайньому разі закрити очі на релігійну суперечність. З листів І. Мазепи до Мотрі випливає, що він не йшов на поспіх, прискорення вирішення цієї проблеми, бо все-таки сподівався на «благословеніє од Церкви»⁴⁶. У вираші були б і закохані, і рід Кочубеїв, який посилив би свої позиції в Гетьманщині. Однак батьки Мотрі пішли на явне загострення стосунків з володарем булави, категорично відмовивши йому в бажанні одружитися з їхньою дочкою. У першу чергу, думаємо, ця конфронтаційна позиція була пов'язана з тим, що Кочубеї добре знали про плани свого друга порвати з царем, але не вірили в успіх цього проєкту. Вони передбачали, що й дочці, і їм тоді доведеться тяжко відповідати за невдачу, провал повстання. Важко сказати, чи єпископам Київської митрополії, митрополиту Варлааму Ясинському вдалося б урегулювати цю проблему на користь гетьмана на основі тлумачення церковних канонів. Це делікатне питання, вважаємо, їм було не під силу розв'язати: йти проти прийнятих раніше загальноцерковних правил вони не могли. З послань гетьмана до хрещениці випливає, що через певний час його обраниця «во всім одмінилася своєю любовію прежню ку мні»⁴⁷, хрещений був вражений «такою в серцю Вашом одміні»⁴⁸. Очевидно, батьки привели до закоханої дівчини священника, який роз'яснив їй суть церковних правил, що були не на її боці. Зрештою й Мазепа, схоже, на свій запит до духовних діячів отримав подібну ж відповідь. Це кохання, яке спалахнуло, мов сірник, так само швидко мало й згаснути.

References

- Adadurov, V. (2024). «Perestavlyayuchy slova u stolittyakh»: intellektualna biografiya Ilka Borshchaka [«Rearranging words through the centuries»: intellectual biography of Ilko Borshchak]. Lviv, Ukraine.
- Berdnikov, L. (2019). Vseshtuteishii sobor: smekhovaya kultura tsarskoi Rossii [All-Mocking Cathedral: the laughing culture of tsarist Russia]. Moscow, Russia.
- Dzyuba, O. (2009). Chy pysav hetman Ivan Mazepa lysty Motri Kochubeivni? [Did hetman Ivan Mazepa write letters to Motria Kochubey?]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 16–24.
- Goryushkina, N. (2020). Vsepyaneishii sobor Petra I. Pravo kak iskusstvo dobra i spravedlivosti [All-Drunken synod of Peter I. Law as the art of good and justice]. Kursk, Russia.
- Mukhin, O. (2011). «Tsar nash Pyotr Alekseevich svoju tsaritsu postrig, a zhyvet bludno s nemkami...»: hendernyi oblik Petra I v kontekste epokhi [«Our tsar Peter Alekseevich has cloistered his tsarina, and lives lewdly with German women...»: the gender image of Peter I in the context of the era]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Tomsk state university*, 353, P. 117–124.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2007). Doba hetmana I. Mazepy v dokumentakh [The era of hetman I. Mazepa in documents]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2019). Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzhherelakh [Ukraine in the time of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.
- Pelensky, Ye. (Ed.). (2018). Pysannya: literaturna spadshchyna Mazepy [Writings: the literary heritage of Mazepa]. Rivne, Ukraine.
- Shevchuka, V. (1992). Lysty Ivana Mazepy do Motrony Kochubeivny [Letters of Ivan Mazepa to Motrona Kochubeivna]. Kyiv, Ukraine.
- Trakhtenberh, L. (2005). Sumasbrodneishii, vseshuteishii i vsepyaneishii sobor. Odissey: Chelovek v istorii [Most whimsical, most jesting, and most drunken synod. Odysseus: Man in history]. Moscow, Russia.
- Usenko, O. (2005). Sumasbrodneishii sobor [Most whimsical synod]. *Rodyna – Family*, 2, P. 61–67.

Дата подання: 30 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 7 березня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Чи писав Іван Мазепа листи до хрещениці Мотрі Кочубей? *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 139–144. DOI: 10.58407/litopis.250215.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2025). Chy pysav Ivan Mazepa lysty do khreshchenytsi Motri Kochubei? [Did Ivan Mazepa write letters to his goddaughter Motria Kochubey?]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 139–144. DOI: 10.58407/litopis.250215.

⁴⁵ Могила П. ЕУХОΛΟΓΙΣΜΟΝ albo молитвослов или требник. С. 385.

⁴⁶ Гетьман Іван Мазепа. Писання. С. 37.

⁴⁷ Там само. С. 41.

⁴⁸ Там само. С. 42.

УДК 94(477.51)«188»:342.565.4-048.36

Людмила Студьонова

●

**ПРИМХИ ДОЛІ,
АБО ГЕРОЙ НЕНАПИСАНОГО АВАНТЮРНОГО РОМАНУ:
ГРИГОРІЙ ПАВЛОВИЧ ЛАМЗДОРФ-ГАЛАГАН
(1910–2004)**

●

**THE VAGARSES OF FATE,
OR THE HERO OF AN UNWRITTEN ADVENTURE NOVEL:
GRIGORIY PAVLOVICH LAMZDORF-GALAGAN
(1910–2004)**

DOI: 10.58407/litopis.250216

© Л. Студьонова, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4479-4543>

Метою статті є спроба відтворити життєпис графа Григорія Павловича Ламздорфа-Галагана (1910–2004), внучатого племінника Г.П. Галагана (1819–1888), який був схожий на пригодницький роман унаслідок історичних катаклізмів, що сталися в Російській імперії та Україні після 1917 р. і привели його на шлях незламної боротьби з комунізмом та до обрання ролі учасника германо-радянської війни, колаборанта нацистів. **Методи дослідження:** історизм, опис та аналіз. **Наукова новизна:** звернення до постаті Г.П. Ламздорфа-Галагана як до одного з представників роду Галаганів відбувається вперше. Він цікавий тим, що є по суті останнім представником білоемігрантів, хто воював в Іспанії 1936–1939 рр. на боці Франко, у 1940 р. – з німцями у Франції, служив перекладачем у німців на території СРСР в 1941 р. і створював у білоруському Осинторфі Російську національну армію (РНА) у 1942 р., яка згодом стала ядром армії генерала Власова. Будучи внучатим племінником Г. Галагана, граф Ламздорф перебував на відстані від України, бо зростав у петербурзькій аристократичній родині, яка вивезла його маленьким хлопчиком до Югославії, а потім до Франції. У Сокиринцях, маєтку свого двоюрідного дідуся, він, вочевидь, бував не часто. Після смерті графа його молодший син Михайло став спадкоємцем батькового архіву, де зберігалися «Спогади про Сокиринці» французькою мовою його дідуся П. Ламздорфа-Галагана. Завдяки цим документам М. Ламздорфу вдалося встановити зв'язки із Сокиринцями і згодом разом з кузиною Єлизаветою Блейк, дітьми й онуками відвідати родове гніздо Галаганів, Прилуки, Чернігів і Київ та доповнити документами із сімейного архіву родовий фонд Галаганів у Центральному державному історичному архіві України та Чернігівському обласному художньому музеї ім. Г. Галагана. **Висновки:** доля графа Г. Ламздорфа є прикладом того, як місця проживання за кордоном з раннього дитинства в емігрантському середовищі формували тип його поведінки; як спадкові, інтелектуальні, сімейні та психологічні фактори визначили його особистість. Він забув свою сімейну історію, пов'язану з Україною, був одержимий ідеєю покінчити з режимом Сталіна та всесвітнім комунізмом, обравши для цього шлях співробітництва з гітлерівцями, і назавжди опинився без Батьківщини.

Ключові слова: Г.П. Галаган, Ламздорфи-Галагани, Г.П. Ламздорф-Галаган, Іспанія, Франція, Югославія, П.К. Ламздорф-Галаган, М.Г. Ламздорф-Галаган, Є. Блейк, Сокиринці, Прилуки, Чернігів.

●

The purpose of the article is an attempt to recreate the biography of count Grigory Pavlovich Lamzdorf-Galagan (1910–2004), the great-nephew of G.P. Galagan (1819–1888), which was similar to an adventure novel due to the historical cataclysms that occurred in the Russian empire and Ukraine after

1917 and led him on the path of an indomitable struggle against communism and to choosing the role of a participant in the German-Soviet war, a collaborator with the Nazis. **Methods:** historicism, description and analysis. **Scientific novelty:** the figure of G.P. Lamzdorf-Galagan is addressed for the first time as one of the representatives of the Galagan family. He is interesting because he is essentially the last representative of the White emigrants who fought in Spain in 1936–1939 on the side of Franco, in 1940 – with the Germans in France, served as a translator for Germans on the territory of the USSR in 1941 and created the Russian National Army (RNA) in Osintorf, Belarus in 1942, which later became the core of Vlasov's army. Being the great-nephew of G. Galagan, count Lamzdorf was at a distance from Ukraine, because he grew up in a St. Petersburg aristocratic family, which took him as a little boy to Yugoslavia, and then to France. He apparently did not visit Sokyryntsi, his great-uncle's estate, very often. After the count's death, his younger son Mykhailo became the heir to his father's archive, which contained «Memoirs of Sokyryntsi» in French by his grandfather P.K. Lamzdorf-Galagan. Thanks to these documents, M.G. Lamzdorf managed to establish ties with Sokyryntsi and later, together with his cousin Elizaveta Blake, children and grandchildren, visit the Galagan family nest, Pryluky, Chernihiv and Kyiv and supplement the Galagan family fund in the Central state historical archive of Ukraine and the G. Galagan Chernihiv regional art museum. **Conclusions:** the fate of count G.P. Lamzdorf is an example of how living abroad from early childhood in an emigrant environment shaped the type of his behavior; how hereditary, intellectual, family and psychological factors determined his personality. He forgot his family history associated with Ukraine, was obsessed with the idea of putting an end to Stalin's regime and world communism, choosing the path of collaboration with Nazis for this, and forever found himself without a homeland.

Key words: G.P. Galahan, Lamsdorf-Galagans, G.P. Lamsdorf-Galaghan, Spain, France, Yugoslavia, P.K. Lamsdorf-Galaghan, M.G. Lamsdorf-Galaghan, E. Blake, Sokyryntsi, Pryluky, Chernihiv.

Далекі предки

Думається, Григорій Павлович Галаган читав великого філософа Аристотеля, який запитував: «У чому суть життя?» – і відповідав: «Служити іншим і робити добро». І став Галаган займатися селянською справою в Київській губернії та земською – у Чернігівській. Брав участь у роботі редакційної комісії 1861 р. із селянського питання, був членом Чернігівського селянського присутствія.

Григорій Павлович не міг не відчувати поваги й щирого ставлення до себе. Сенатор О. Половцов згадує такий факт. То був 1863 р., день польського повстання в Київській губернії, коли Галаган виїхав із Чернігова до Києва. Біля Козельця Григорій Павлович зупинився у своєму маєтку. Тут він здавав у найми флігель акцизному наглядачеві через свого представника. Галаган мав намір провести ремонт будинку й почав його огляд. Квартирант виявився українофілом в українському вбранні і з портретом Шевченка на стіні замість ікони. Коли Григорій Павлович зібрався в дорогу на Київ, акцизний наглядач не радив йому їхати, мовляв, народ готується знищити всіх поміщиків. Він повідомляє про це тому, що Галаган заслуговує на кращу долю. Григорій Павлович посміявся над своїм квартирантом, але згодом біля Броварів побачив натовп поляків, оточених солдатами. На вулицях Києва були шляхтичі, зв'язані селянами. «У голові» та «під руками» київського генерал-губернатора Анненкова, за словами сенатора Половцова, повне безладдя. «Вражений картиною малолумства, що царював у краї, – згадував сенатор, – Галаган написав про все побачене в листі до Самаріна, який був колись правителем канцелярії київського генерал-губернатора. Вірогідно, Самарін якось передав повідомлення в Петербург, внаслідок чого Галаган не забарився отримати наказ туди прибути»¹.

Відбулася зустріч з імператором Олександром II, який прийняв Григорія Павловича привітно й слухав його дуже уважно. Гість гаряче доводив, що настала пора покінчити з польським володарюванням і, скориставшись безрозсудністю польських панів, повернути

¹ Половцов А. Дневник. 1859–1882: В 2-х т. Москва, 2022. Т. 2: 1878–1882. С. 269–270.

багатомільйонне селянське населення країни обличчям до імператорського престолу. Олександр II з Галаганом спочатку погоджувався, а потім запитав: «Послухай, Галаган, адже багато хто дорікає тобі, що ти українофіл». – «Я люблю свою батьківщину і край, де народився», – відповідав Галаган. – «Так, однак між українофілами є такі, хто мріє про сепаратизм, із кола таких не треба б заохочувати до справи, яку тобі доручили»². Григорій Павлович був рішучим, тому довів, що без місцевих людей не можна обійтися. Невелику кількість підозрюваних у сепаратизмі можна допустити.

Відтак Григорій Галаган прийняв керівництво селянською справою в Південно-Західному краї. Проте здійснити свої наміри до кінця йому не судилося. Почалися інтриги, сперечання, в яких були задіяні Анненков, граф А. Бобринський, сумнозвісний Валуєв, польські та російські поміщики й, звісно, сам Григорій Павлович. Його послідовний захист прав селянства спричинив чимало конфліктів із місцевими поміщиками. Усе завершилося тим, що Галагана викликали на розмову до Олександра II. Вислухавши нарікання з боку імператора й відчувши, що ніколи не матиме взаєморозуміння з людьми, з якими довелося робити селянську справу, Григорій Павлович подав у відставку і виїхав у Сокиринці на Полтавщині³, де він народився і де проживала його сім'я.

Цей маєток мав давню історію. Гнат Іванович Галаган, Прилуцький полковник, у 1716 р. одержав Сокиринці від гетьмана Скоропадського. Цього ж року Гнат Галаган скупив у Дігтярях землі та двори козаків і селян.

Гнат Іванович походив з полтавських реєстрових козаків, швидко відзначився в походах і став полковником. Служив гетьману Мазепі. Створив при ньому та очолив найманий кавалерійський полк. А потім із невідомих причин перейшов на бік Петра I. Кажуть, що так вчинили багато полковників заради виживання. Однак Гнат Галаган – єдиний з козацької старшини, хто брав участь у нищенні Запорозької Січі. Полонених вішав, саджав на палі, а потім відправляв трупи на плотах униз по Дніпру, щоб боялися козаки, які вижили. Розповідають також, що за таку «роботу» Гнат Галаган одержав від Петра I шаблю та золоту табакерку, які до жовтневих подій 1917 р. зберігалися в сокиринському будинку⁴. Петро I зробив Гната Івановича Галагана Чигиринським полковником і надав маєтності.

А запорожці полювали на зрадника, проте, як виявилось, без результату – Галаган залишився жити. Народна легенда свідчить: запорожці прокляли галаганівський рід до сьомого коліна. До сьогодні живуть чутки, що написане кров'ю прокляття запорожців зберігається в якомусь із архівів. Тарас Шевченко в поемі «Іржавець» назвав Гната Івановича «поганим полковником». У літературних джерелах можна прочитати, що прокляття таки здійснилося: син Гната Галагана Григорій був психічно хворим і тримався на батьковій посаді тільки за хабарі. Внук і правнук зробили блискучу кар'єру, але були хворобливими й померли в розквіті сил.

Так-от, Гнат Галаган – прапрадід Григорія Павловича Галагана, який згодом став господарем маєтку в Сокиринцях і Дігтярях Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер Прилуцького р-ну Чернігівської обл.). У 1869 р. в родині Галаганів сталося велике горе: Григорій Павлович з дружиною Катериною Василівною втратили єдиного сина Павла. Він захворів на тиф і помер, коли йому було 16 років. Юнак виховувався у справжній українській сім'ї. Рідною була українська мова, вільно володіли і французькою. Як згадували сучасники, на літо батько селив сина у спеціально збудовану козацьку хату за зразками будинків козацької старшини. Павло, за наполяганням батька, займався фізичною роботою, зокрема порався на городі.

У деяких джерелах можна прочитати, що батьки хлопчика повірили в запорозьке прокляття і втратили сенс життя. Але збереглися такі спогади Григорія Павловича: «Усе переловило й пропало! Нам лишалося тільки одне із двох: або віддатися цілковитій і безкімечній печалі, до якої, зрозуміло, прагнула душа, або, долаючи цю печаль, пориватись до того, щоб наш нещасливий син продовжував жити в інших, у своїх ближніх і для своїх ближніх. Ми вибрали останнє, і з цією метою я заснував Колегію Павла Галагана»⁵. Пояснив таке рішення тим, що Павлусь зупинився на шляху своєї освіти з повним зав'язанням, тому нехай інші діти, у яких відсутні кошти, продовжують те, чого не судилося докінчити

² Половцов А. Дневник... С. 270.

³ У др. пол. XIX ст. с. Сокиринці входило до складу Прилуцького повіту Полтавської губернії. Нині – у складі Прилуцького р-ну Чернігівської обл.

⁴ Лукомский Г. Сокиренцы (Полтавской губернии, Прилуцкого уезда, им. графини Е.П. Ламздорф-Галаган) / Григорий Лукомский). *Столица и усадьба*. 1914. № 24. С. 6. Фот.

⁵ Білокінь С. Колегія Павла Галагана. Київ, 1988. С. 144 // *Цифрова бібліотека «Київ»*. URL: <https://dlib.kiev.ua/kolegi>.

йому. Символічно, що до Колегії брали шістнадцятирічних юнаків із незаможних родин і готували їх до університету⁶.

У 1888 р. Григорій Павлович тяжко захворів і склав заповіт, за яким матеріальні права Колегії заповідав своїй дружині Катерині Василівні Галаган (у дівоцтві – Кочубей). Це призначення затвердив імператор Олександр III 22 грудня 1888 р., після смерті 69-річного господаря Сокиринців, яка сталася 7 жовтня 1888 р. Так обірвалася чоловіча гілка роду Галаганів.

У 1895 р. імператор Микола II призначив помічником Катерини Василівни генерал-лейтенанта, графа Костянтина Миколайовича Ламздорфа. Він був чоловіком племінниці Григорія Павловича Галагана, Катерини Павлівни Комаровської – дочки Марії Павлівни Галаган (Комаровської).

Предки, що були поруч

Костянтин Миколайович Ламздорф належав до старовинного знатного роду з Вестфалії, який осів у Росії з XV ст. Він був професійним військовим, хоробрим офіцером, учасником російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Отримав тяжке поранення, мав високі нагороди. Тому його перевели на службу до імператорського оточення. На той час Костянтин Ламздорф мав сім'ю – дружину Катерину Павлівну Комаровську, по матері Галаган. У них підростав син Сергій. Пізніше народилися ще двоє – Павло і Микола. На службі та в сім'ї все складалося вдало. Імператор Олександр III часто доручав йому важливі справи в дипломатичних стосунках з європейськими монархами, особливо з німецьким імператором Вільгельмом.

У 1886 р. за станом здоров'я Костянтин Миколайович змушений був вийти у відставку. І з тих пір назавжди оселився в Сокиринцях. Лише взимку відвідував кращі курорти Європи. Своє життя він присвятив Галаганам. Допомогає у господарських справах, а також у справах Колегії Павла Галагана. Після смерті Григорія Павловича Костянтин Миколайович подав клопотання на ім'я Олександра III, і в 1894 р. імператор дозволив приєднати до прізвища Ламздорф прізвище Галаган, щоб у такому вигляді воно переходило лише до старшого в роду. Так з'явилася графська сім'я Ламздорфів-Галаганів.

В останні роки життя Костянтин Миколайович тяжко хворів, і це заважало йому активно працювати. Із Сокиринців він практично нікуди не виїздив, лише якщо були вкрай важливі справи. 13 серпня 1900 р. у віці 59-ти років граф помер. Поховали Костянтина Миколайовича в склепі домової церкви с. Сокиринці в оточенні рідних, друзів, колег. Серед безлічі вінків кидався у вічі розкішний вінок з орхідей, лілій і тубероз, переданий імператором Вільгельмом.

Після себе граф Костянтин Ламздорф залишив трьох синів: Сергія, Павла і Миколу. Найтрагічнішою виявилася доля Сергія – старшого з братів. Він народився 1876 р. в Петербурзі. Залишився в пам'яті тих, хто його знав, красенем, якого кохали жінки, мав блискучу освіту, розумівся на поезії. Служив у гвардії. Як старший, Сергій усаджував прізвище Галаган, але йому не судилося продовжити рід Галаганів: він став батьком трьох дочок.

Уже набирала обертів Перша світова війна, коли Павло та Микола Ламздорфи, узгодивши своє бажання із Сергієм, звернулися до імператора з проханням надати їм також право носити прізвище Галаган. Микола II таке право надав, бо прихильно ставився до цієї родини. Так усі діти сім'ї Ламздорф отримали право носити прізвище Ламздорф-Галаган, чим дуже пишалися. Сергія Костянтиновича обирали земським гласним Лохвицького повіту Полтавської губернії та почесним мировим суддею від с. Піски цього ж повіту. Граф також був попечителем Колегії П. Галагана. Революційні події відбулися й на долі будівлі цього закладу, яка переходила з рук у руки. Ретельно за Колегію взялися більшовики, особливо за його педагогічний колектив.

У цей час Сергій Костянтинович загоював старі рани на лікарняному ліжку Покровського монастиря. Потім деякий час жив у Києві, переховуючись від переслідувань більшовицької влади. Зі спогадів князя Миколи Жевахова: «Під кінець він все ж таки був схоплений агентами надзвичайки та засуджений до розстрілу. Підвівши його до стінки, чекісти пред'явили графу мою фотографічну картку та вимагали вказівки моєї адреси. Благородний граф категорично заявив, що гвардія Його Імператорської величності зради не допускала і смерті ніколи не боялася. Така відповідь, вимовлена в різкій формі, приго-

⁶ Зараз в будинку колишньої Колегії П. Галагана розміщується Національний музей літератури України.

⁷ Микола Давидович Жевахов (Джавахішвілі) (1875–1945) – князь, російський державний, громадський діяч правого спрямування. Народився в Линовиці Прилуцького р-ну. Дружив із сусідом по маєтку, лікарем С.С. де-Бальменом. Деякий час проживав у Києві, у батьківському домі неподалік Покровського монастиря. Віддалений нащадок роду Горленків. Помер у м. Відень (Австрія).

ломшила більшовиків і ... вони відстрочили страту»⁸. Проте свободу Сергій Костянтинович так і не отримав. Чекісти зробили графа заручником і відправили до Москви – існує й така інформація щодо його долі після відстрочки страти. З тих пір начебто про нього нічого невідомо. За іншими даними, Сергій Ламздорф-Галаган загинув у Югославії.

Останнім володарем садиби в Сокиринцях був його наймолодший брат Микола Костянтинович Ламздорф-Галаган (1881–1951). З дружиною Софією Петрівною Трубецькою він, на жаль, синів не мав. Однак пишався дочками – їх було чотири. Він також далеко відійшов від родового маєтку в Сокиринцях: у 1918 р. граф з родиною емігрував до США. Оселилися в Нью-Йорку. Тут його й поховали.

Батько Героя ненаписаного роману

Середнього із трьох братів нарекли Павлом. Павло Костянтинович народився 4 січня 1879 р. у Петергофі, а помер 6 листопада 1954 р. під Парижем. Його послужний список досить цікавий: камер-юнкер, колезький секретар, помічник статс-секретаря Державної Ради, помічник керуючого Земським відділом МВС, а на еміграції – віцепрезидент Союзу російських дворян у Франції. У «Придворному календарі на 1915 рік» знаходимо його прізвище в списку осіб, які були при домі Романових.

Камер-юнкер двору його імператорської величності Павло Костянтинович Ламздорф-Галаган узяв шлюб із фрейліною їх імператорських величностей Наталією Миколаївною Хвостовою (1888–1977) – племінницею Чернігівського губернатора Олексія Олексійовича Хвостова в 1903–1906 рр. Перша їх дитина – дочка Катерина, а 19 лютого 1910 р. на світ з'явився син Григорій – один із яскравих членів роду Ламздорфів-Галаганів. Він був маленьким хлопчиком, коли почалася Перша світова війна. Про життя родини в той час практично нічого невідомо. Чи встиг Павло Костянтинович звозити своїх дітей на відпочинок у Сокиринці до початку всіх цих подій, також невідомо. Із відкритих джерел дізнаємося, що на еміграції в Парижі в 1935 р. він написав мемуари⁹. Павло Костянтинович згадує в них про те, як для нього та його братів, які переважно проживали в Петербурзі, Сокиринці були земним раєм. Весь рік діти «мріяли скоріше потрапити в чудовий білий палац, побачити синій купол, який вимальовувався, оточений гармонічною рамкою дерев»¹⁰.

А Петербург у 1914 р., за романом О. Толстого «Ходіння по муках», жив напруженим і стурбованим життям. Дух руйнування був у всьому: «Замучений безсонними ночами, що оглушує тугу свою вином, золотом, беззубою любов'ю, надриваючими й безсило-чутливими звуками танго – передсмертного гімну, – він жив наче в очікуванні фатального та страшного дня. І тому були провісники – нове та незрозуміле лізло з усіх щілин»¹¹. Цим новим і незрозумілим стали дві революції 1917 р.

Настав день, коли Павло Костянтинович прийняв рішення вивезти родину з Петрограду на південь. Імовірно, то був 1918 р. Таку думку висловив його син Григорій в інтерв'ю «Радіо Свобода» і в нарисах, які, по суті, є розповідями Григорія Павловича про свій життєвий шлях¹². Тож як склалося життя останнього графа Ламздорфа-Галагана? Отже, виїзд родини на південь...

У купе вагона шість людей. Усі їхали на північний Кавказ, який, за словами графа, переходив то до червоних, то до білих, то до зелених. Бандитів було багато. Стріляли один в одного. Діти перескакували через трупи. Павла Костянтиновича захопили червоні в станіці Балтапашинській і відправили до в'язниці. Його визволили кубанці. Він знайшов сім'ю і прийняв остаточне рішення виїхати за кордон. І розпочався шлях родини Ламздорфів до Константинополя, звідти – до Салоніків, із Салоніків – поїздом під югославське місто Белград. «І нам пощастило, – розповідав Григорій Павлович журналістові “Радіо Свобода” Михайлу Соколову. – Недалеко від Нового Саду – таке місто є – був маєток графа Хотека, австрійця, який жив там доволі давно. Але оскільки він у минулому був австро-угорським послом у Росії, а раніше міністром закордонних справ Росії був брат бать-

⁸ Жевахов Н. Воспоминания: В 2-х т. Санкт-Петербург, 1993. Т. 2. С. 36.

⁹ Сокиринцы – дворец Галаганов. *Генеалогический форум ВГД*. URL: <https://forum.vgd.ru/post>.

¹⁰ Там само.

¹¹ Толстой А. Ходение по мукам. Москва, 2018. Кн. 1. Сестры. С. 2 // *MyBook*. URL: <https://mybook.ru/author/aleksej-nikolaevich-tolstoj/sestry/read/>.

¹² Смит Э. Похождения графа Ламздорфа. *Совершенно секретно*. 2012. 2 января. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/politika/pokhozhdeniya-grafa-lamzdorfa/>; «Его семья потеряла в России всё» – как русский граф стал офицером власовской РОА. *Дзен*. 2021. 7 марта. URL: <https://dzen.ru/a/YESpiUTxmaBhJKi>; Соколов М. Продолжительность жизни. Граф Григорий Ламздорф. *Радио Свобода*. 2004. 8 января. URL: <https://www.svoboda.org/a/24203384.html>; Вронская Д. Похождения графа Ламздорфа. *Совершенно секретно*. 2002. 1 декабря. URL: https://www.sovsekretno.ru/articles/obshchestvo/pokhozhdeniya-grafa-lamzdorfa_1/; та ін.

ка – Володимир Ламздорф¹³, цей колишній посол запросив мого батька до себе. Особливо я добре пам'ятаю приїзд наш у замок, у маєтку цього Хотека»¹⁴.

У Новому Саді Григорій Павлович почав навчатися в російській гімназії. Учителями тут були не професіонали, а колишні врангелівські пілоти. Двоє з них викладали фізику і математику. Сім'я Ламздорфів-Галаганів чудово розуміла, що повернення на батьківщину неможливе. Павло Костянтинович заходився розпочинати нове життя за кордоном. А отже, необхідно було надати синам можливість здобути гарну освіту. В Югославії це зробити було утопією, тому в 1928 р. Ламздорфи оселяються в Парижі. Там Григорій Павлович навчався також у російській гімназії. Учителі – старі професори, які до революції викладали в університетах. «Два роки, – згадував Григорій Павлович, – я сидів в одному і тому ж класі, 7-му, тому що, по-перше, не знав французької мови достатньо, а по-друге, тому що серйозне викладання було»¹⁵.

Григорій навчався, сестра Катерина працювала секретаркою в страховому товаристві, батько Павло Костянтинович заробляв гроші на двох роботах – у французькій компанії та страховому товаристві, матуся Наталія Миколаївна вишивала білизну на продаж. З'явилися в родині непогані гроші. А тут для Григорія настав час обирати професію. За його словами, кращі дипломи давали приватні французькі заклади. У головній школі в передмісті Парижа, що готувала інженерів-електриків, йому графу так і не пощастило навчатися, хоча він двічі здавав там іспити. «Було багато людей, – зізнавався він, – які були розумнішими за мене, які більше знали за мене. Закінчив, зрештою, другорядну вищу школу “Еколь брес” – по електриці. Став інженером. Але інженером я пропрацював всього кілька місяців, тому що поїхав в Іспанію в 1936 році»¹⁶.

Граф Ламздорф на боці генерала Франко

Григорій Павлович розповідав журналістам, що в Іспанію він поїхав через годину після весілля та вінчання з Ніною Андріївною Браун. Тут треба сказати, що французький уряд робив усе, аби добровольці не потрапляли до армії генерала Франко. Тим не менше, граф незаконно перетнув франко-іспанський кордон і став одним із перших російських добровольців в Іспанії. Однак франкісти заарештували Ламздорфа й звинуватили в шпіднажі. Справа в тім, що іспанці вважали всіх росіян комуністами. Білоемігранти не були винятком. Григорія Павловича не розстріляли, а вислали назад до Франції. Проте він знову перейшов кордон і знову перед ним відкрила двері іспанська в'язниця. За місяць тюремного ув'язнення граф вивчив іспанську мову й пояснив франкістам, що хоче воювати проти комуністів.

Так Ламздорф опинився в Сарагосі, де вступив в іноземний легіон, з яким пройшов усю громадянську війну в Іспанії. Служив у кулеметній роті. Одразу став капралом. Після поранення – молодшим лейтенантом. Брав участь у важких боях. Зі спогадів Григорія Павловича: «Там мене навчили воювати по-справжньому: людина проти людини. Було важко, тому що техніки особливої не було, там треба було йти легіон проти бригади, люди на людей йшли в рукопашний бій. Якщо були кулемети, то це була вже колосальна техніка»¹⁷.

Отримав тяжке поранення. Пролежав місяць у госпіталі, потім відпочивав. Із Парижа приїхала до графа дружина. Домоглася того, що його не відправили на фронт. Його відправили в центр перепідготовки. Розпочалися бої за взяття Барселони. «Я був, власно кажучи, позаду, – розповідав Григорій Павлович. – Але деякі були попереду, вони також були позаду, тому що зрештою Барселона здалась, підняли білий прапор, і здалась без бою»¹⁸. За словами Ламздорфа, республіканці спокійним чином пішли до Франції. Зрештою, усі червоні перейшли кордон, а франкісти зупинилися. Так завершилася війна, яка тривала три роки¹⁹. Це – спостереження графа.

Крім участі в боях, йому доводилося допитувати багатьох російських перебіжчиків, які втекли із Радянського Союзу. Полонених було дуже мало, тому що на фронті головним чином воювали радянські танкісти і льотчики. В Іспанії СРСР використовував «Катюші».

¹³ Володимир Миколайович Ламздорф (1844–1907) – рідний брат Костянтина Миколайовича Ламздорфа, діда Григорія Павловича Ламздорфа-Галагана.

¹⁴ Соколов М. Продолжительность жизни. Граф Григорий Ламздорф...

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ У жовтні 1936 р. в Іспанську Республіку прибули перші радянські добровольці. На першому місці росіяни – 65% (1361 особа), на другому – українці 14,4% (302 особи), на третьому – євреї 7,8% (163 особи), на четвертому – білоруси 4,6% (97 осіб) та інші національності. Див.: Каримов О. Социальный и национальный состав советских добровольцев-участников гражданской войны в Испании 1936–1939 гг. *История*. 2019. Т. 2. № 2. С. 4–8.

На думку Григорія Павловича, причина перемоги Франко полягала в тому, що він зміг опертися на соціально активну й позастанову націонал-патріотичну партію «Іспанська фаланга», а також на монархістів, професійні військові кадри та робітників, які не поділяли соціалістичних поглядів.

На початку 1939 р. Ламздорф повернувся до Франції. Із листів дружини він знав, що його шукали жандарми за ухиляння від військової служби. Ніна Андріївна боялася сказати їм, що чоловік в Іспанії, на війні. «У Парижі, – розповідав Григорій Павлович, – мене оголосили “фашистом”. Місяць просидів у тюрмі. Незабаром мене випустили і взяли до армії. Рядовим я був кілька днів – одразу ж став офіцером. Тут почалася Друга світова війна. Дев’ять місяців ми сиділи без діла. Французька армія розклалася, половина солдатів просто роз’їхалася по домівках»²⁰. Восени 1940 р., за словами графа, йому дали демобілізаційний квиток, і він повернувся до родини в Париж. Там уже хазяйнували нацисти. Як згадував Григорій Павлович, до батька приходили із гестапо з пропозицією взяти німецький паспорт, адже граф був німецького походження, фактично фольксдойч. Павло Костянтинович категорично відмовився від цього, наголосивши, що він не німець, а росіянин, і тому німецький паспорт йому не потрібний. Зрештою, його залишили в спокої.

Треба сказати, що граф Григорій Ламздорф-Галаган був хоробрим солдатом. Його нагородили французьким орденом. Отримав поранення в руку, лікувався в госпіталі, де німці взяли Ламздорфа в полон. Вдалося втекти до неокупованої зони. І знову шпиталь. Графу вилікували руку й демобілізували. Він повернувся в Париж, почав працювати інженером. А тут якраз почалася війна в Росії. Зауважимо – не в Радянському Союзі, а в Росії. Так говорив Григорій Павлович, і так було для російських білоемігрантів. Не вагаючись, він вирішив їхати в Росію перекладачем при німцях.

Чому граф Ламздорф поїхав у Росію

Григорій Павлович був переконаним антикомуністом і завжди вважав, що Сталіна треба прибрати. Німці йшли в Росію проти комунізму, такою була їхня пропаганда, отже, йому з ними по дорозі²¹. Так він обрав собі роль учасника германо-радянської війни, «коллаборанта нацистів» (вислів М. Соколова, «Радіо Свобода»). «У мене були добрі відносини з генералами, – згадував Григорій Павлович, – вони всі не радили мені їхати. Вони ж би лися з німцями раніше, і залишилися, що німці – це вороги»²². Піддався на пропаганду Геббельса, який волав більше всіх проти комунізму. Тоді граф ще не зрозумів, що це – пропагандистська брехня і нацисти, насправді, не ставлять собі за мету звільнення народів СРСР від більшовизму. «Тому що, – пояснював він, – якби я прочитав раніше книгу Гітлера “Майн кампф”, я не поїхав би ніколи в житті туди (на германо-радянський фронт – Л.С.). Але я, на жаль, не прочитав цієї книги, а він від своєї книги не відійшов ні на крок. Він свою програму остаточно й безповоротно в книзі виклав, і так по ній ішов. А там було написано, що треба розчленити Росію, забрати Україну, бо там чорнозем, а Німеччині ніколи не вистачало злаків: пшениці, жита»²³.

До такої думки Григорій Павлович дійшов пізніше, а в той час генерал Біскупський, призначений німцями шефом російської еміграції, допоміг графу прибути в Росію перекладачем при німцях²⁴. З ним поїхав його старий друг, граф Сергій фон дер Пален. Спочатку опинилися у Вязьмі в розпорядженні генерала Шенкендорфа, бо Смоленськ (згодом столиця російського «коллабораціонізму» – за визначенням путінської пропаганди, а насправді – білоемігрантів антибільшовиків) був у руках радянських органів. Григорія Павловича відправили перекладачем у штаб 6-ї танкової дивізії, яка стояла в тилу десь під Смоленськом. Почалися люті морози, і С. Пален зробив так, щоб графа відкликали у Вязьму. Тут він перебував до початку весни 1942 р. У цей час почалася підготовка до формування Російської Національної Армії неподалік білоруського міста Орша, у селищі Осинторф²⁵. Сюди направили Ламздорфа. Згодом він отримав чин молодшого лейтенанта РНА.

²⁰ Смит Э. Похождения графа Ламздорфа...

²¹ Схожі думки висловив ідеолог Всеросійської націонал-революційної партії (ВНРП) М.М. Гротт-Спасовський у журналі своєї партії «Фашист»: «Нехай німці визволяють Україну. Нехай японці визволяють Далекий Схід, Сибір. Буквально всі засоби добрі для розгрому СРСР. Нічого боятися розчленування Росії. Коли будуть створені і збережені наша загальноросійська національна єдність і міцна авторитетна влада, то буде відроджена і збережена Велика Росія. Ми вітаємо визволення Росії по частинах – ми вітаємо будь-який удар по більшовиках». Див.: Жуков Д., Ковтун І. РННА. Враг в советской форме. Москва, 2012. 336 с.: ил. (Враги и союзники) // НВО. URL: <https://nvo.ng.ru/history/2012-10-19/12>.

²² Соколов М. Продолжительность жизни. Граф Григорий Ламздорф...

²³ Там само.

²⁴ Василь Вікторович Біскупський (1878–1945) – російський гвардійський офіцер-кавалерист, учасник Першої світової війни, генерал-майор. З квітня 1918 р. служив в українській армії гетьмана П. Скоропадського. З квітня 1919 р. – на еміграції в Німеччині. Напередодні та під час Другої світової війни співробітничав з гітлерівцями. Народився в Богодухові Харківської губернії.

²⁵ Підрозділ підпорядковувався штабу абверкоманди 2-Б у Смоленську. У с. Осинторф було створено три нав-

Німців на їх території не було, лише росіяни. У Смоленську розміщався штаб, який ними опікувався. Озброєння – російське: гвинтівки, легкі кулемети, станкові кулемети, видані німцями. Годували також німці. Особовий склад формували таким чином: їздили по таборах і вербували полонених. Ламздорф і його колеги говорили змученим людям, що вони представляють тих, хто йде проти Сталіна – за Батьківщину без більшовиків. Зі спогадів Григорія Павловича: «Був наказ командира дільниці фронту віддавати нам полонених, яких ми вибирали. Але йшли всі, тому що або голодною смертю померти в таборі, або йти до нас. Ішли до нас, звичайно, тому, що залишатися в таборі нікому не хотілося. А були й такі, які залишалися в таборі»²⁶. Організатори РНА розраховували своїми силами, без німців, узяти Москву. У радянській формі ходили по тилах задля вивчення такої можливості. Але пройшли всього п'ятдесят кілометрів і вимушені були повернути назад.

У серпні 1942 р. німці відкликали всіх емігрантів із РНА. За словами Ламздорфа, це сталося тому, що почався антигітлерівський рух. Білоемігранти зрозуміли, що німці готують розпад Росії і колонізацію окупованих територій СРСР, а не націлені на боротьбу з комунізмом. Ламздорф і його однодумці шукали можливість повернутися на російську територію. Але не судилося. Граф міг виїхати до рідних у Париж, проте не кинув людей, яких витягнув із таборів. Деякі з його соратників виїхали, бо не хотіли мати з німцями нічого спільного.

У 1943 р. Григорій Павлович зрозумів, що Гітлер війну програв, бо, на переконання графа, росіяни для Німеччини були не союзниками, а найманцями. І все-таки залишився на службі. А коли почалося формування армії генерала Власова, Російська Національна Армія вся перейшла до нього. У Пскові провели парад, який приймали німці та росіяни. Збереглася світлина, на якій Ламздорф зображений із російським національним прапором (забороненим більшовиками, як і український синьо-жовтий) у руках попереду учасників параду. Його далеко видно – росту високого був граф Ламздорф.

Після Пскова, за його словами, почалася катастрофа. Довелося тікати, як колись у Франції. З'явилися нові шляхи-дороги Григорія Павловича. Французька Млава, Польща, Західний фронт, офіцерська школа для росіян у Вердені, бої на Одері з радянськими військами, Данія, куди Ламздорфа направили забрати три російських батальйони та підвезти у власівську дивізію. Повіз вояків через Берлін, але тут їх оточили. Пробиралися через Шверин не один день і врешті всіх забрали. Ламздорф зі своїми людьми опинився у французькій зоні окупації. Оскільки у Григорія Павловича був французький військовий квиток, і там було написано, що він служив у французькій армії, його призначили головним перекладачем французького штабу. Ніхто не запідозрив, що він власівець. Працював у департаційній комісії. Йому вдавалося записувати людей як таких, що вони не з СРСР, а старі емігранти. Французи, за словами Ламздорфа, на це дивилися просто: захоче людина поїхати на Батьківщину – поїде, не захоче – не поїде. Американці й англійці додержувалися документа, підписаного в Ялті: усі росіяни мають повернутися в СРСР.

У 1947 р. завдяки учасникам Руху Опору Франції Григорія Павловича викрили й відправили в тюрму, а звідти – у табір смерті. Зі спогадів Ламздорфа: «Чомусь французи вважали мене партійним. Мене врятував Хлебников, наш росіянин, який був французьким офіцером. Хлебников клопотав за мене через розвідку французьку, бо вважав, що я багато можу розповісти про Власова та про все, що цікавило французів. Тому витягнув мене з табору, а потім перекинув до американської зони. В американській зоні була розвідка, і цій розвідці потрібен був росіянин, аби знати, що, власно кажучи, у Радянському Союзі відбувається»²⁷. Але про свою роботу на американців (яким чином відбувалося добування інформації про стан справ у СРСР) Ламздорф ніколи не розповідав.

Григорій Павлович оселився в Мюнхені, де прожив два роки. Працював інженером холодильних установок. Раптово дізнався про арешт дружини Ніни Андріївни за доносом консьержки, яка розповіла, що в квартиру дружини приходили німці, що вона співала й танцювала в «Шехерезаді» – найдорожчому російському ресторані Парижа. На філіжанку чаю до Ніни Андріївни заходив адмірал Дьоніць. Граф нічого поганого в поведінці дружини не побачив – мовляв, такий час був. Обурився, що її ув'язнили. Вона пробула в тюрмі один рік. Опісля виїхала в Іспанію. Повертатися в Париж було небезпечно. У Мюнхені, в іспанському консульстві, граф отримав візу, і подружжя зустрілося в Іспанії в 1951 р. У місті, де вони жили, дружина відкрила інститут краси. Граф працював інженером холо-

чальні табори: «Москва», «Урал» і «Київ». Головний напрямок діяльності – антипартизанська боротьба. Створення фальшивих партизанських загонів. Підготовка розвідників і диверсантів для засилання в радянський тил. Улітку 1943 р. в Ріпкинському районі Чернігівської області діяв фальшивий партизанський загін, куди прибула група людей із Білорусії. Припускаємо, що із Осинторфа, де Абвер готував шпигунів, терористів, диверсантів, фальшивих партизанів і підпільників. Імовірно, що серед наставників був і Ламздорф.

²⁶ Соколов М. Продолжительность жизни. Граф Григорий Ламздорф...

²⁷ Там само.

дильних установок, а вечорами допомагав дружині робити креми. Потім відкрили маленький готель на березі моря, розводили собак дорогої породи. Незабаром Ніна Андріївна захворіла, стала майже паралізованою. Її не стало в 1973 р. У 1988 р. Ламздорф вийшов у відставку і виїхав до Барселони²⁸. Він жив в Іспанії без підданства. Граф розповідав: «Вони кажуть: “Ви 50 років живете в Іспанії і ще не іспанець”. Я кажу: “Та як же ви з мене зробите іспанця? Це ж неможлива річ. Я росіянин, народився в Росії, і залишусь росіянином”»²⁹. Григорій Павлович жодному журналісту не розповів про своє українське коріння по лінії бабусі, графині Катерини Павлівни Ламздорф-Галаган – рідної племінниці графа Григорія Павловича Галагана, якому він є внучатим племінником. І прізвище в нього Ламздорф-Галаган.

Нащадки графа

Граф Г.П. Ламздорф-Галаган покинув білий світ у 2004 р. Йому було 93 роки. Своє останнє інтерв'ю він дав Михайлу Соколову – журналісту «Радіо Свобода». Це було своєрідне підбиття підсумків прожитого довгого й багатого на події життя. На питання, чи жалкує він за тим, що обрав такий життєвий шлях, Григорій Павлович відповів: «Ні, ні про що не жалкую. Єдине, що мене обурює, – це те, що я з німцями був. Сам дурень, тому що не прочитав книгу Гітлера, він мене обдурив, а я сам себе потім обдурив. Німецька пропаганда була, що проти комунізму, проти Сталіна це йде, а, виявляється, це було завоювання Росії. Я цього не знав і сам себе обдурив, якщо хочете»³⁰.

Чи зізнавався в цьому граф дружині Ніни Андріївни й синам Володимир та Михайло? Хто знає... Про свою родину Григорій Павлович практично не розповідав. Із відкритих джерел відомо, що його син Володимир народився в Парижі, став іспанським юристом, доктором наук, заслуженим професором Барселонського університету, російським монархістом, послідовним противником усього радянського, багаторічним співробітником емігрантської організації «Народно-трудовий союз». І не цікавився Галаганами. Його брат Михайло мав зовсім інші інтереси. Займався туризмом, був повністю занурений у роботу. Після смерті Григорія Павловича йому дісталися його папери. Там були спогади дідуся Павла Костянтиновича Ламздорфа-Галагана. Михайло прочитав їх і почав шукати Сокиринці³¹. Знайшов сайт, завдяки якому зав'язалися контакти із Сокиринцями, Прилуками та Черніговом.

У липні 2009 р. Михайло Григорович Ламздорф-Галаган з дітьми свого брата Володимира, сином Григорієм (чиновник страхової компанії), дочкою Ритою (фотохудожниця) відвідали Чернігів. Разом із Григорієм Володимировичем Ламздорфом приїхала його одинадцятирічна дочка Лео. Вони побували в Художньому музеї і Сокиринцях, які справили на них величезне враження. Михайло Григорович, який майже сорок років пропрацював у туристичній галузі Іспанії, говорив, що в цьому регіоні можна розвивати туристичну сферу. Навіть накидав словесний проєкт і запропонував бути партнером у цьому проєкті. Сказав, що взяв із собою книгу, написану його дідом Павлом Костянтиновичем Ламздорфом-Галаганом французькою мовою – «Спогади про Сокиринці», яку поки що так і не переклали ні російською, ні українською мовами. А вона має величезний інтерес для істориків і краєзнавців³².

Разом із Єлизаветою Блейк, онукою графа Миколи Костянтиновича Ламздорфа-Галагана (дядька нашого героя), кузиною Григорія Павловича Ламздорфа та громадянкою США, Михайло Григорович із племінниками і дочкою знову прибули в Україну, аби відвідати міста своїх предків. Вони доповнили документами із сімейного архіву родовий фонд Галаганів у Центральному державному історичному архіві України в Києві. До Чернігівського художнього музею ім. Г. Галагана Єлизавета Блейк і Михайло Ламздорф-Галаган приїхали, щоб побачити відреставровані портрети подружжя Костянтина та Катерини Ламздорфів-Галаганів – прадідуся й прабабусі. Єлизавета і Михайло передали музею документи із сімейного архіву.

Незабутніми стали зустрічі в Сокиринцях, куди Михайло Григорович приїздив часто. Із розповіді Н. Маслик, завідувачки музею Сокиринського професійного аграрного ліцею: «Майже кожного літа приїздив він із Франції сюди, до родової садиби в с. Сокиринці, та рідного полкового м. Прилуки. Завжди відвідував Спасо-Преображенський собор, замовляв службу, любив просто прогулятися старими тихими вуличками Прилук. Обов'язково

²⁸ Смит Э. Похождения графа Ламздорфа...

²⁹ Там само.

³⁰ Соколов М. Продолжительность жизни. Граф Григорий Ламздорф...

³¹ Тютюнник Є. Правнучка Галагана живе в Америці і варить українські борщі. *Урядовий кур'єр*. 2013. 5 вересня. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/pravnučka-galagana-zhive-v-americi-i-varit-ukrayi/>.

³² Сидорова В. Галаганы вернулись в Сокиринцы?.. *Gorod.cn.ua*. 2009. 9 липня. URL: https://m.gorod.cn.ua/news_10352.html#google_vignette.

приходив до краєзнавчого музею, привітний, відкритий, цікавився справами, даруючи тепло зустрічей. Сокиринці – особливе для нього місце. Про казково-прекрасний парк і палац знав із дитинства з розповідей бабусі, пізніше – батька. По приїзді спочатку вклонявся та ніс квіти на місце поховання його прадіда графа Костянтина Миколайовича Ламздорфа-Галагана»³³.

«Про казково-прекрасний парк і палац знав із дитинства з розповідей бабусі, пізніше – батька» – важливе свідчення того, що Григорій Павлович Ламздорф-Галаган все-таки не забував про своє українське коріння, про Сокиринці, де, імовірно, бував дитиною за життя дідуся Костянтина Миколайовича, але з якихось причин не розповідав про це журналістам. Зі слів Н. Маслик, востаннє Михайло Григорович приїхав влітку 2015 р. з племінниками. Він був тяжко хворий. Жив у Прилуках, але кожного дня приїздив у Сокиринці. Настав день прощання. Виявилося – назавжди. «31 січня 2016 р. пішов у вічність Михайло Григорович граф Ламздорф-Галаган, залишивши багато друзів у Сокиринцях, у Прилуках та свою безмежну любов до рідної України», – написала Н. Маслик.

На жаль, Григорій Павлович не дожив до тих днів, коли його син Михайло відвідав Україну, Сокиринці, Прилуки і Чернігів, не почув його схвильовані розповіді про родинне гніздо, про українців, з якими зустрічався. Батькові й синові Ламздорфам не судилося також тримати в руках унікальне видання за назвою «Григорій Галаган. Журнал (1836–1841)», яке побачило світ 2020 р.³⁴ Зі сторінок книги постає привабливий образ їхнього юного тоді предка як національно сформованої людини, яка вже мала своє власне уявлення про Росію. Григорій Галаган зробив жорсткий запис у «Журналі»: «Презренный русский народ! И тебе суждено с твоим деспотом распространяться, подавлять другие народы, останавливать в них жизнь, убивать в них всё изящное, всё народное, смеяться над тем, чем они должны перед тобою гордиться. Украина! Украина! Ты готовилась быть деревом, ты росла независимо и так прекрасно, ты цвела, но Русь презренная тебя подавила, ты чахнешь и из дерева делаешься кустом!»³⁵

В умовах нинішньої російсько-української війни це висловлювання Григорія Павловича Галагана сприймається особливо гостро. На чиему боці опинився би граф Ламздорф, його онук? Важко припустити. Адже він був людиною без Батьківщини, людиною, у якої Батьківщину відібрала влада, політичні й духовні нащадки якої нині знову прийшли війною в Україну. За висловом французького католицького священника і письменника XIX ст. Жана-Батиста Анрі Лакордера, така людина – піщинка, віддана на свавілля випадковостям часу та простору.

References

Karymov, O. (2019). *Sotsyalnyi y natsionalnyi sostav sovetskykh dobrovol'tsev-uchastnykov hrazhdanskoï voïny v Yspanyy 1936–1939 hh.* [Social and national composition of Soviet volunteers-participants of the Spanish civil war 1936–1939]. *Ystoryia – Hystory*, T. 2, 2, С. 4–8.

Kolesnyk, I. (Ed.). (2020). *Galagan H. Zhurnal (1836–1841)* [Galagan G. Journal (1836–1841)]. Kyiv, Ukraine.

Maslyk, N. (2017). *Zalyshylas bezmezhna liubov...* [Boundless love remains...]. *Hrad Pryluky – Pryluky city*, 5, P. 3.

Tiutiunnyk, Ye. (2013). *Pravnuchka Galagana zhyve v Amerytsi i vart ukrainski borshchi* [Galagan's great-granddaughter lives in America and cooks Ukrainian borscht]. *Uriadovi kurier – A government courier*, 5 September.

Zhukov, D., Kovtun, Y. (2012). *RNNA. Vrah v sovetskoï forme* [RNNA. The enemy in Soviet uniform]. Moscow, Russia.

Студьонова Людмила Валентинівна – бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Софії та Олександра Русових, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії ім. Л. Глібова (пр. Мирю, 41, м. Чернігів, 14000, Україна).

Studyonova Lyudmila – librarian of the department of local history of the Chernihiv Sofia and Oleksandr Rusov regional universal scientific library, honored cultural worker of Ukraine, member of the National union of local historians of Ukraine, laureate of the L. Hlibov award (41 Miru Av., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: studenova2001@gmail.com

Дата подання: 23 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 квітня 2025 р.

³³ Маслик Н. Залишилась безмежна любов... *Град Прилуки*. 2017. № 5. С. 3. Фот.

³⁴ Галаган Г. *Журнал (1836–1841)* / Упор., вступ. та прикінцева ст., комент.: М. Будзар, С. Ковальов; за ред. І. Колесник. Київ: StreamArLine, 2020. 248 с.

³⁵ Там само. С. 145.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова, Л. Примхи долі, або Герой ненаписаного авантюрного роману: Григорій Павлович Ламздорф-Галаган (1910–2004). *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 145–155. DOI: 10.58407/litopis.250216.

Цитування за стандартом APA

Studyonova, L. (2025). Prymkhy doli, abo Heroi nenapysanoho avantiurnoho romanu: Hryhorii Pavlovych Lamzdorf-Halahan (1910–2004) [The vagaries of fate, or the hero of an unwritten adventure novel: Grigoriy Pavlovich Lamzdorf-Galagan (1910–2004)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 145–155. DOI: 10.58407/litopis.250216.

УДК 908:728.61(477.41):77

Maryna Navalna

UKRAINIAN TRADITIONAL HOUSES OF PEREIASLAV SKANSEN IN PHOTOGRAPHS

**Vovkodav S., Vovkodav V. Traditional Ukrainian house
of the second half of the 19th – the early 20th c. Album
(based on the exhibition objects of the Museum
of folk architecture and life of the Middle Dnieper Ukraine).
Pereiaslav–Kamianets-Podilskyi, 2024. T. I. 128 p.**

**УКРАЇНСЬКІ ХАТИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО СКАНСЕНУ У СВІТЛИНАХ
Вовкодав С., Вовкодав В. Традиційна українська хата другої половини ХІХ –
початку ХХ ст. Альбом (на основі експозиційних об'єктів
Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини).
Переяслав–Кам'янець-Подільський, 2024. Т. I. 128 с.**

DOI: 10.58407/litopis.250217

© M. Navalna, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5064-3122>

Ukrainian folk housing is a unique and inimitable cultural phenomenon. Historical and natural features of a particular region led to the emergence of corresponding features in the structure and interior decoration of houses. However, in terms of basic architectural forms and layout, they are very similar, which was primarily determined by the similar type of economic activity of the population and the close natural and geographical conditions of the territory where they lived. The Ukrainian folk housing stock was formed over the centuries with constant improvement of techniques and forms in accordance with the living conditions, traditions and artistic tastes of Ukrainians. From grandfather to father, from father to son, accumulated experience was passed on, individual aspects of the craft were refined, specialized techniques and skills were improved, and a folk construction, architectural, decorative and artistic tradition was created.

The Ukrainian village house, a traditional Ukrainian dwelling, is an extremely interesting and original creation of our people, the embodiment of their worldview and, in fact, a kind of stable symbol of the people themselves, an accurate reflection of their character, national self-awareness, and national identity.

It is worth understanding (realizing) that the Ukrainian traditional village house is a material reflection of the spiritual world of the Ukrainian people. Everything, starting from its construction, materials, interior and decoration, has not only material and practical significance, but also vividly embodies symbolic, spiritual and ideological meanings. Thus, for Ukrainians, the house was not only a place of residence and production activity, but also a temple and the personification of the homeland, mother and father. Its interior, the organization of its internal space and constructive features reflect Ukrainian folk traditions, symbols, rules of life and rituals. Indeed, the house personified the whole world, the whole life of a person and his/her family.

Ukrainian researchers consider the Ukrainian house in various aspects: architectural, historical, spiritual, regional, etc. Among the works presented are also complex works¹. Today, publications aimed at popularizing traditional Ukrainian culture, in particular its material manifestations, are gaining particular importance. They are becoming an important tool of national self-identification, which is extremely relevant today. Responding to public demand, such publications are designed to interest readers in the cultural heritage of our people in an easy, accessible and visually attractive form.

The reviewed informational and reference photo album is an example of such publications. It was published to mark the 60th anniversary of the Museum of folk architecture and life of the Middle Dnieper Ukraine of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav» (Kyiv region). The Pereiaslav open-air museum is the first museum complex of this type in Ukraine. For six decades, researchers have published works of various types and photo albums in particular². But since then, the museum's expositions have been significantly expanded, and the technical means for creating photographs have reached a new qualitative level. In addition, the concept of the publication is fundamentally different, where the main attention is focused on the artistic presentation of the interior arrangement of residential buildings. Therefore, the reviewed album is truly relevant and timely both in terms of time dimensions, but also in terms of informational and educational functions regarding the patriotic tendencies of Ukrainians, especially during the period of the full-scale Russian-Ukrainian war.

The publication presents photos of the interiors of traditional Ukrainian village houses located on the territory of the Museum of folk architecture and life of the Middle Dnieper Ukraine of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav».

The structure of the publication is clear, in which eighteen residential buildings belonging to different segments of the population are presented in turn with a dozen and a half photo illustrations for each object, in particular:

The house of a middle-class peasant (second half of the 19th c., transported from the village of Tsybli, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1964).

The house of a wealthy peasant-industrialist (60s of the 19th c., transported from the village of Yerkivtsi, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1966).

The house of a poor peasant (the first half of the 19th c., transported from the village of Yerkivtsi, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1967).

Potter's house (the late 19th c., transported from the village of Studenyky, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1968).

The house of leathercrafter (the late 19th c., transported from the village of Viunyshche, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1968–1969).

Church gatehouse (the early 19th c., transported from the village of Rudiakiv, Boryspil district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1970).

Weaver's house (the late 19th c., transported from the village of Viunyshche, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1970).

Combmaker's house (the second half of the 19th c., transported from the village of Rudiakiv, Boryspil district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1971).

Widow's house (the late 19th c., transported from the village of Viunyshche, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1971).

Priest's house (the late 19th c., transported from the village of Rudiakiv, Boryspil district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1971).

Cooper's house (the second half of the 19th c., transported from the village of Viunyshche, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1972).

Oilman's house (the second half of the 19th c., transported from the village of Viunyshche, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1972).

Carpenter's house (the late 19th c., transported from the village of Viunyshche, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1972).

¹ Данилюк А. Давня архітектура українського села: етнографічний нарис. Київ: Техніка, 2008. 256 с.; Його ж. Українська хата. Київ: Наукова думка, 1991. 110 с.; Масненко В., Ракшанов В. Українська хата. Науково-популярне видання. Черкаси: Брама-Україна, 2012. 190 с.; Орел Л. Українська хата. Київ: Вид. дім журн. «Пам'ятки України», 2019. 26 с.; Самойлович В. Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Наукова думка, 1972. 56 с.

² Музей народної архітектури та побуту в Переяславі-Хмельницькому. Фотоальбом / Упор. О. Полянський. Київ: Мистецтво, 1981. 64 с.; Скарби нашої пам'яті: фотоальбом / Упор.: М. Сікорський, Л. Тинна. Київ: Мистецтво, 1993. 192 с.

The house of a landless peasant (1889, transported from the village of Viunyshche, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1973).

The house of a wealthy peasant landowner (the second half of the 19th c., transported from the village of Haishyn, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1974).

The house of a beekeeper (the late 19th c., transported from the village of Pomokli, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1982).

The hut of a grain farmer (1916, transported from the village of Kuntsevo, Novosanzharskyi district, Poltava region. Installed on the territory of the museum in 1983).

Polissia house (the late 19th c., transported from the village of Vablia, Borodianskyi district, Kyiv region. Installed on the territory of the museum in 1966).

It is likely that older natives or residents of the Middle Dnieper Ukraine will be able to identify what they see in the photo album with their memories, and young people will learn a lot of information about traditional Ukrainian dwellings in this way. As for the Polissia house, I am especially excited to see the house and its interior, which I saw in my childhood: house – hayloft – house. The house has a traditional oven, where narrow Polissia towels, woven and embroidered with red and black threads, hang.

Particularly attractive to the consumer of information are photos of the interiors of Ukrainian houses, which are presented by the authors systematically and in detail, which exhaustively characterize this or that house by the nature of its activity or the social status of the owner.

The main feature of the album is the authors' desire to show the interiors of houses through unusual angles, atypical compositions and an emphasis on details that usually remain unnoticed by visitors to the open-air museum. Thanks to this, each dwelling, despite the traditional decoration, acquires individuality and looks unique. Selected shooting points and subsequent correction of photos, aimed at reproducing the light-shadow balance, as close as possible to the real lighting of the house, help convey the feeling of internal space, the size of the room and create the effect of presence inside.

The photographs in the photo album depict the interior layout of various rooms in each house, the number of which depended on its layout. The main focus is on the main living spaces: the interiors of houses, small houses, living rooms, and parlors. The photographs compositionally present various conventional zones of these rooms: kitchen and work areas, places for eating and relaxing. In the house, you can see a stove with an appropriate set of household items, a stove, sometimes with a cradle above it, a parlor with icons, a table in the parlor, as well as benches along the walls, on which various types of household utensils, tools, etc. are placed. Photographs of the interiors of houses belonging to the wealthy population reflect a different type of layout, and therefore a different set of items. The parlors or living rooms contain carved and upholstered furniture, sideboards, kerosene lamps, samovars, and pianos, and the bedrooms contain beds, chests of drawers, and wardrobes. Separately, photographs of the halls are presented, which show both general angles and compositions with individual parts of the room. In many cases, workshops are shown, reproductions in this part of the house or in the small houses.

The proposed photos show the professionalism of the photographers and their possession of the latest design and technical means. It is worth noting the high-quality printing of the publication.

In our opinion, the authors' quotes from the works of Ukrainian writers deserve special praise: Oleksandr Dovzhenko («The House» and «The Enchanted Desna»), Anatolii Hryhoruk («The Ukrainian House»), Vasyl Skurativskyi («The Guardian»), Panas Myrny («Do the Oxen Roar When the Manger is Full?»), Vitalii Masnenko, Volodymyr Rakshanov («The Ukrainian House»), Mykhailo Stelmakh («Thoughts About You» and «Swan Geese Are Flying»), Ivan Nechui-Levytskyi («Old-World Priests and Their Wives»), Pavlo Zagrebelnyi («The Lion's Heart»), Yevhen Hutsal («Prince's Mountain»). We also find evidence of the inexhaustibility of literary sources with quotes from Ukrainian writers in famous poets, in particular in the work «Farwell of Fedor Kravchuk, the Collective Farm Horseman, to the Old House» by Vasyl Symonenko:

*You were like a mother to me,
You served me as best you could
Every rafter, every batten
Did not spare warmth for us.
Taras Shevchenko mentions a Ukrainian house in his work «The Princess»:
A village! And the heart again
May rest... A village in Ukraine –
Like an egg gay with Easter dyes:
In woodland green the village hides;
The gardens flower, homes gleam white,*

A mansion looms upon the height.

In the poem «Dream» Taras Shevchenko continues to describe the Ukrainian house:

From the cloud quietly appear there

High cliffs, a grove, a gulley deep

And, like children in white blouses

Playing in the ravine, there peep

Cozy little whitewashed houses

And Dnipro. Old grey Cossack keeps

Playing his music with the meadows

And yonder, yonder there across

Dnipro, seeming a speck only

On a hill stands small and lonely

A Cossack church with leaning cross.

Thus, the publication of Serhii and Viktoriya Vovkodav «Traditional Ukrainian house of the second half of the 19th – the early 20th c.» is a modern scientific photo album that demonstrates the Ukrainian house using examples from the exhibits of the Pereiaslav open-air museum. The reviewed photo album is intended for everyone who is interested in the everyday life and traditions of the Ukrainian people, and will be especially useful for culturologists, historians, ethnographers, etc. The album will replenish the Ukrainian book treasury on the specified topic.

References

- Danyliuk, A. (1991). *Ukrainska khata* [Ukrainian house]. Kyiv, Ukraine.
 Danyliuk, A. (2008). *Davnia arkhitektura ukrainskoho sela: etnohraf. narys.* [Ancient architecture of the Ukrainian village: an ethnographic essay]. Kyiv, Ukraine.
 Masnenko, V., Rakshanov, V. (2012). *Ukrainska khata. Naukovo-populiarne vydannia* [Ukrainian house. Scientific-popular edition]. Cherkasy, Ukraine.
 Orel, L. (2019). *Ukrainska khata* [Ukrainian house]. Kyiv, Ukraine.
 Sikorskyi, M., Tynna, L. (Comp.). (1993). *Skarby nashoi pamiaty: fotoalbum* [Treasures of our memory: a photo album]. Kyiv, Ukraine.

Навальна Марина Іванівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач науково-дослідного відділу «Музей “Заповіту” Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, 08401, Україна).

Navalna Maryna – Dsc. philology, professor, head of the research department «Museum of T.H. Shevchenko “Testament” of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav» (8 Shevchenka str., Pereiaslav, 08401, Ukraine).

E-mail: mnavalna@gmail.com

Дата подання: 15 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 21 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Навальна, М. Рецензія : Українські хати переяславського скансену у світлинах // *Вовкодав С., Вовкодав В. Традиційна українська хата другої половини XIX – початку XX ст. Альбом (на основі експозиційних об'єктів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини). Переяслав–Кам'янець-Подільський, 2024. Т. I. 128 с. Сіверянський літопис. 2025. № 2. С. 156–159. DOI: 10.58407/litopis.250217.*

Цитування за стандартом APA

Navalna, M. (2025). *Retsenziia: Ukrainski khaty pereiaslavskoho skansenu u svitlynakh* // *Vovkodav S., Vovkodav V. Tradytiina ukrainska khata druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. Albom (na osnovi ekspozytiinykh obiektiv Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnpianshchyny). Pereiaslav–Kamianets-Podilskyi, 2024. T. I. 128 s.* [Review: Ukrainian traditional houses of pereiaslav skansen in photographs // *Vovkodav S., Vovkodav V. Traditional Ukrainian house of the second half of the 19th – the early 20th c. Album (based on the exhibition objects of the Museum of folk architecture and life of the Middle Dnieper Ukraine). Pereiaslav–Kamianets-Podilskyi, 2024. T. I. 128 p.*]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 156–159. DOI: 10.58407/litopis.250217.

ПАМ'ЯТАЄМО

ПАМ'ЯТІ ЛЮДМИЛИ ВАЛЕНТИНІВНИ СТУДЬОНОВОЇ (1942–2025)

3 березня 2025 р. надійшла сумна звістка про смерть нашої колеги Людмили Студьонової – заслуженого працівника культури України, відомої чернігівської бібліотекарки-бібліографа, дослідниці, журналістки, публіцистки, просвітянки, яка присвятила своє життя науковій роботі в галузі краєзнавства. На 84-му році життя перестало битися її велике гаряче серце, в якому до останнього дня не згасала любов до Чернігівщини та її історії.

Людмила Студьонова народилася 20 січня 1942 р. в Іркутську, де проходив службу її батько, офіцер-прикордонник Валентин Васильович. Неабиякого життєвого досвіду, справжнього духовного гарту набула пані Людмила в Ленінградському науково-дослідному інституті ім. Г.І. Турнера, де перебувала досить тривалий час на лікуванні. Як згадувала сама пані Людмила, лікарі дали змогу їй жити повнокровним і цікавим життям, а вихователі та вчителі ввели у світ історії, культури, мистецтва, прищепили любов до прекрасного. Після демобілізації батька сім'я Студьонових переїхала на батьківщину мами, Софії Семенівни, у Чернігів, де в 1959 р. Людмила закінчила середню школу № 17. 1960 р. дівчина стала студенткою Московського державного інституту культури, який на той час мав іншу назву – Московський державний бібліотечний інститут. Тут вона здобула гарну гуманітарну освіту і професію бібліотекаря-бібліографа вищої кваліфікації. У 1964 р. Людмила Студьонова спробувала змінити свій шлях і пройшла творчий конкурс та вступні іспити до Літературного інституту на відділення літературної критики. Однак не судилося, бо для вступу в цей престижний навчальний заклад необхідно було подати оригінали документів, тобто навчання проходило б у двох інститутах одночасно, а на той час це вважалося незаконним. Отже, навчання в Інституті культури було продовжено. І це, напевно, визначило долю Людмили Студьонової.

Її трудовий шлях розпочався 1 жовтня 1965 р. в Чернігівській обласній бібліотеці ім. В.Г. Короленка (нині – обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових). Саме тут молода фахівчиня опановувала ази бібліографування, тут захопилася краєзнавством, історією Чернігівщини. Людмила Студьонова разом із досвідченим бібліографом Ольгою Летошко стояла біля витоків утворення краєзнавчої картотеки, яка згодом перетворилася на Зведений краєзнавчий каталог, що наразі є гордістю книгозбірні і базою для наукових досліджень її численних користувачів. Унікальність його в тому, що він містить вичерпні відомості про краєзнавчі документи незалежно від того, чи є вони у фондах бібліотеки, та налічує понад 100 тис. карток з бібліографічним описом різних джерел інформації.

Наприкінці 1960-х рр. Людмила Студьонова брала безпосередню участь у збиранні матеріалів для написання Чернігівського тому серії видань «Історія міст і сіл Української РСР».

На початку січня 1974 р. бібліотека переїхала в історичну будівлю, яка є пам'яткою архітектури місцевого значення початку ХХ ст. «Будинок дворянського та селянського поземельного банку», де перебуває й зараз. У складі новоствореного інформаційно-бібліографічного відділу запрацював кабінет краєзнавства, який очолила Людмила Валентинівна. З часом кабінет краєзнавства було перетворено на сектор. А з 1 січня 1994 р. Людмила Студьонова стала завідувачкою створеного в бібліотеці нового відділу – відділу краєзнавства.

Людмила Студьонова завжди користувалася повагою та беззаперечним авторитетом серед колег та користувачів бібліотеки, яким від щирого серця передавала знання, уміння, дослідницькі напрацювання. Чимало сучасних фахівців бібліотечної справи області, істориків, краєзнавців, журналістів вважають Людмилу Валентинівну Студьонову своєю вчителькою та наставницею. От як згадує про неї знана чернігівська журналістка та краєзнавиця Тетяна Миргородська: «...це була сильна, розумна і смілива жінка. Сильна, бо не здалася хворобі. Розумна, бо почитайте написане нею. Смілива, бо не боялася протистояти брехні..., вона ніколи не боялася висловити СВОЮ думку, яка йшла проти громадської. І з часом з'ясовувалося: пані ж була права.

Остання наша спільна робота була присвячена Любові Дельмас...».

За майже шістьдесят років роботи Людмилою Студьоновою було укладено сотні бібліографічних покажчиків з питань краєзнавства. Це щорічні видання «Знаменні і пам'ятні дати Чернігівської області на ... рік», «Література про Чернігівську область за ... рік», покажчики з історії населених пунктів нашого краю. За її участі були започатковані серії біобібліографічних посібників «Письменники Чернігівщини», «Історики та краєзнавці Чернігівщини». Людмила Студьонова підготувала бібліографічні покажчики «Чернігів: до 1300-річчя міста», «Літературна спілка “Чернігів”», «Пам'ять народу неубієнна. Голодомор на Чернігівщині 1932–1933 рр.», «Чернігівська “Просвіта”», «Чернігівські шляхи Тараса», унікальний посібник – бібліографічний покажчик «3 історії Чернігівської єпархії» (до 1000-ліття Чернігівської єпархії), рекомендаційний посібник «З повагою і шаную... Чернігівці – захисники територіальної цілісності України» та багато інших видань.

Пані Людмила багато років досліджувала історію створення громадської бібліотеки в Чернігові. Результатом цієї праці став історичний нарис «Духовна скарбниця краю: від громадської – до універсальної наукової бібліотеки» (2002), низка публікацій у періодиці та бібліографічний покажчик «Духовна скарбниця краю (1877–2002)».

Людмила Студьонова – авторка низки видань із історії Чернігівщини, серед яких «Заклинання сліду» (1995), «Чернігівки в житті славетних» (1996), «Чернігівські князі, полковники, губернатори» (1998), «Чернігівське повітове земство: сторінки історії» (2003), «Ось де, люди, наша слава» (2004), «Долі, обпалені війною» (2005), «Слідами Чернігівського підпілля» (2007), «Право на безсмертя» (2011). А в книзі «Чернігівський Beau monde, або Записки бібліографа» (2016) йдеться про культурно-мистецьке життя Чернігова другої половини 60-х – 90-х рр. ХХ ст. у контексті діяльності обласної бібліотеки у відповідний період. У 2021 р. з книгою нарисів «Чернігівські силуети» (2020) Людмила Студьонова стала лауреатом престижної літературно-мистецької премії імені Леоніда Глібова. Основна тема всіх краєзнавчих досліджень Людмили Валентинівни – залюднення історії, адже саме через долі конкретних людей краще та повніше пізнається історія країни.

Людмила Студьонова входила до авторських колективів багатьох краєзнавчих видань, зокрема «Почесні громадяни Чернігова» (2004), «Чернігівщина краєзнавча» (2004), «Дзвони пам'яті» (2008), «Село над Десною – Шестовиця» (2009), «Реабілітовані історією» (2010), «Пакуль поживемо тут» (2010), «Наш Тичина» (2011) тощо. Її краєзнавчі розвідки залюбки публікували такі знані в Україні часописи, як «Голос України», «Літературний Чернігів», «Гарт», «Деснянська правда», «Сіверщина», «Чернігівський вісник» та ін. Багато років, починаючи з часу заснування у 1995 році всеукраїнського наукового журналу

«Сіверянський літопис», Людмила Студьонова була членом редколегії та активною дописувачкою цього цікавого та престижного часопису. Майже за тридцять років на сторінках журналу «Сіверянський літопис» вона опублікувала 38 краєзнавчих розвідок, оглядів, рецензій.

У царині популяризації краєзнавчих знань Людмила Валентинівна активно співпрацювала з журналістами обласної та міської телерадіокомпаній.

Відданість справі й чудові популяризаторські здібності Людмили Студьонової стали у пригоді під час створення в бібліотеці клубу «Краєзнавець». Іще з 1972 р. пані Людмила організовувала та проводила зустрічі з відомими земляками – діячами науки і культури (так звані «Краєзнавчі п'ятниці»). У 1974 р. активісти «п'ятниць» об'єдналися, і секретарем та душею клубу стала Людмила Студьонова. Пізніше, у 1982 р. клуб «Краєзнавець» був оформлений документально, і пані Людмила разом з однодумцями продовжила свою просвітницьку діяльність.

Протягом багатьох років Людмила Валентинівна брала активну участь у громадському житті бібліотеки. Вона – засновниця, авторка, режисер та художній керівник бібліотечної театральної студії «БІБЛІОБУС», результатом творчості якої стали десятки літературно-музичних композицій, поетичних вистав, святкових «капусників». Це була гарна школа єднання однодумців, закоханих у театральне мистецтво.

З 2011 р. Людмила Студьонова була членом Національної спілки краєзнавців України, також входила до лав професійного об'єднання – Української бібліотечної асоціації.

Багаторічна плідна праця бібліографа та краєзнавиці Людмили Студьонової була неодноразово відзначена грамотами й подяками Чернігівської обласної ради, облдержадміністрації тощо. За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху України в січні 2017 р. вона відзначена Грамотою Національної спілки краєзнавців України, а у березні 2018 р. отримала почесне звання «Заслуженого працівника культури України».

Пішла із життя людина-енциклопедія, пішла епоха... Але її науковий і творчий дорожок залишився у спадок нащадкам. Збережімо ж його!

Вічний спокій Людмилі Студьонової! Світла пам'ять про цю мудру, чудову людину назавжди залишиться в наших серцях!

Ірина Каганова, Олександр Коваленко, Сергій Павленко

Шеф-редактор – Chief editor:

Сергій Павленко – історик, заслужений журналіст України

Sergiy Pavlenko – historian, honored journalist of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Головний редактор – Main editor:

Світлана Шуміло – кандидат філологічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), запрошений професор Університету для іноземців в Сієні (Італія)

Svitlana Shumilo – PhD in philology, associate professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), invited professor at Università per Stranieri di Siena (Italy)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Заступники головного редактора – Deputy of main chief:

Володимир Дятлов – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Dyatlov – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4320-7795>

Олександр Коваленко – кандидат історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Kovalenko – Candidate of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

**Відповідальний секретар, науковий редактор –
Executive secretary, scientific editor:**

Віталій Шуміло – кандидат історичних наук, науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), керівник філії Науково-дослідного інституту українознавства МОН України в Італії (м. Сієна)

Vitaliy Shumilo – PhD in history, research secretary of the Lazar Baranovych Research center for the study of the history of religion and the Church (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), the head of the office of the Research institute of Ukrainian studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine in Italy (Siena)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Редакційна колегія – Editorial committee:

Анатолій Боровик – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Anatoliy Borovuk – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0701-6668>

Сергій Веремєєв – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян та спеціальних історичних дисциплін (Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, Білорусь)

Sergiy Veremieiev – PhD in history, associate professor of the department of slavic history and special historical disciplines (Francis Skoryna Gomel state university, Belarus)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-231X>

Олена Веремейчик – кандидат історичних наук, доцент (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Olena Veremeichyk – Candidate of Historical Sciences, associate professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3020-8342>

Ганна Вертієнко – кандидат історичних наук, науковий співробітник (Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Україна)

Hanna Vertienko – Candidate of Historical Sciences, research associate (A.Y. Krymsky institute of oriental studies, National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2104-0058>

Олександр Галенко – кандидат історичних наук, керівник Сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Відділу історичної регіоналістики (Інститут історії України НАН України), доцент кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

Oleksandr Galenko – Candidate of Historical Sciences, the head of the Black Sea civilizations research sector of the department of historical regionalism (Institute of history of Ukraine of the National academy of sciences of Ukraine), associate professor of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6814-7549>

Ян Капранов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської і німецької філології та перекладу імені професора І.В. Корунця (Київський національний лінгвістичний університет, Україна)
Yan Kapranov – PhD in philology, associate professor of the I.V. Korunets department of English and German philology and translation (Kyiv national linguistic university, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2915-038X>

Ігор Кондратьєв – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)
Igor Kondratiev – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696>

Пйотр Кролл – кандидат історичних наук (Ph.D.), академічний секретар Інституту історії (Варшавський університет, Польща)
Piotr Kroll – PhD in history, academic secretary of the Institute of history (University of Warsaw, Poland)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7983-1584>

Тамара Льонніґрен – доктор філологічних наук, професор (UiT Арктичний університет Норвегії)
Tatara Lenningren – Doctor of Philology, Professor (UiT The Arctic University of Norway)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7400-8126>

Євген Луняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України (Ніжинський державний університет імені М.В. Гоголя, Україна)
Yevgen Luniak – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of the history of Ukraine (Nizhyn M.V. Gogol state university, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

Світлана Ляшко – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник (Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Україна)
Svitlana Liashko – Candidate of Historical Sciences, leading researcher (Institute of biographical research of the V.I. Vernadsky National library of Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2250-6718>

Олександр Маєрін – кандидат історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи (Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Україна)
Oleksandr Mavrin – Candidate of Historical Sciences, Professor, deputy director for scientific work (M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9048-578X>

Єжи Останчук – доктор теології, професор, декан богословського факультету (Християнська теологічна академія у Варшаві, Польща)
Jerzy Ostapchuk – Doctor of Theology, Professor, dean of the faculty of theology (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Poland)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7659-3936>

Андрій Острианко – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)
Andriy Ostryanko – Candidate of Historical Sciences, Docent, head of the department of archaeology, ethnology and local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8995-8968>

Володимир Пекарчук – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права (Академія державної пенітенціарної служби, Україна)
Volodymyr Pekarchuk – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of theory and history of state and law, constitutional law (Academy of state penitentiary service, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7750-1474>

Сергій Плохій – доктор історичних наук, професор, директор Гарвардського українського наукового інституту (США)
Sergiy Plokhii – Doctor of Historical Sciences, Professor, director of the Harvard Ukrainian research institute (USA)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1667-6550>

Володимир Половець – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)
Volodymyr Polovets – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2333-868X>

Олександр Пригарін – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та етнології України (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Україна)
Oleksandr Prigarin – Doctor of Historical Sciences, Professor, professor of the department of archeology and ethnology of Ukraine (I.I. Mechnikov Odesa national university, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6684-309X>

Олександр Рахно – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Rakhno – Candidate of Historical Sciences, Docent, the head of the department of history of Ukraine (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3844-3531>

Івідо Хаусман – доктор історичних наук, професор (Інститут Лейбніца зі східно- та південно-східноєвропейських досліджень, Німеччина)

Guido Hausmann – Doctor of Historical Sciences, Professor (Leibniz-Institute for East and Southeast European Studies, Germany)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3893-9094>

Вера Ченцова – кандидат історичних наук (UMR 8167 Схід та Середземномор'я (Візантійський світ), Колеж де Франс, Франція)

Vera Chentsova – Candidate of Historical Sciences (UMR 8167 Orient and Mediterranean, Collège de France, France)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-7920>

Олена Черненко – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчотуристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), доцент кафедри середньовічної та сучасної археології (Варшавський університет, Польща)

Olena Chernenko – Candidate of Historical Sciences, docent of the department of archeology, ethnology, local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), assistant professor at the Department of Medieval and Modern Archaeology (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4463-7500>

Дімо Чишмеджієв – доктор історичних наук, професор, Кирило-Методіївський науковий центр (Болгарська академія наук, Болгарія)

Dimo Chishmedzhiev – Doctor of Historical Sciences, Professor, Cyril and Methodius research center (Bulgarian academy of sciences, Bulgaria)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2024-7987>

Наталія Шліхта – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

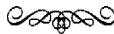
Natalia Schlichta – Candidate of Historical Sciences, Docent, the head of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6767-4657>

Костянтин Ячменіхін – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Kostiantyn Yachmenikhin – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 29.04.2025 р. Формат 70x108¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 9,25. Обл.-вид. арк. 17,02. Тираж 100 прим. Зам. 02/СЛ-02.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com